

ISSN 2311-8458

НАУКОВИЙ ВІСНИК

ЛЬВІВСЬКОГО
ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Серія психологічна

Випуск 2

ЛЬВІВ
2014

УДК 159.9(05)

ББК 88я5

Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ.
Серія психологічна: збірник наукових праць / головний редактор В. В. Серета. – Львів: ЛьвДУВС, 2014. – Вип. 2. – 264 с.

Виходить двічі на рік.

Засновник – Львівський державний університет внутрішніх справ.

Включено до переліку наукових фахових видань України (постанова Президії ВАК України від 9 квітня 2008 р. № 1-05/4 з перереєстрацією постановою Президії ВАК України від 14 жовтня 2009 р. № 1-05/4).

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

В. В. Серета, кандидат юридичних наук, доцент (*головний редактор*); **З. Р. Кісіль**, доктор юридичних наук, доцент (*заступник головного редактора*); **М. П. Козирєв**, кандидат філософських наук, доцент (*відповідальний секретар*).

Члени редколегії:

І. В. Ващенко, доктор психологічних наук, професор; **Ж. П. Вірна**, доктор психологічних наук, професор; **Я. О. Гошовський**, доктор психологічних наук, професор; **З. С. Карпенко**, доктор психологічних наук, професор; **В. О. Лефтеров**, доктор психологічних наук, професор; **В. С. Медведєв**, доктор психологічних наук, професор; **М. М. Чепіль**, доктор габілітований, професор; **С. О. Гарькавець**, доктор психологічних наук, доцент; **О. П. Зеленська**, доктор педагогічних наук, доцент; **О. А. Матеюк**, доктор психологічних наук, професор; **Н. І. Мачинська**, доктор педагогічних наук, доцент; **І. М. Галяк**, кандидат психологічних наук, доцент; **Л. Й. Гуменюк**, кандидат соціологічних наук; **Ю. Ц. Жидецький**, кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник; **З. Я. Ковальчук**, кандидат психологічних наук, доцент; **Н. А. Карпенко**, кандидат психологічних наук; **І. Ю. Сковронська**, кандидат філологічних наук, доцент; **В. З. Дитюк**; **Н. В. Медвідь**.

Рекомендовано до друку Вченою радою Львівського державного університету внутрішніх справ (протокол № 3 від 29 жовтня 2014 р.).

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації КВ № 12094-965 Р.

Адреса редакції: Україна, 79007, м. Львів, вул. Городоцька, 26.
Тел.: 233-61-95.

У публікаціях висвітлюються результати психологічних досліджень, здійснених фахівцями у теоретичних і практичних напрямках.

У статтях висловлено позицію авторів, яку не завжди підтримує редакційна колегія. За достовірність фактів, статистичних даних, точність викладеного матеріалу відповідають автори і рецензенти.

Під час передруку матеріалів посилання на Науковий вісник обов'язкове. Рукописи не повертаються.

Розділ I
**ПСИХОЛОГІЧНИЙ СУПРОВІД
ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ
ПРАВООХОРОНЦІВ**

УДК 159.922.2:34.08

Н. І. Баранюк

**СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ
РОЗВИТКУ ОРГАНІЗАЦІЙНОЇ КУЛЬТУРИ
У ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНАХ
В УМОВАХ КРИЗОВОГО СУСПІЛЬСТВА**

Здійснено теоретичний аналіз розуміння поняття «організаційна культура». Окреслено складові організаційної культури у системі правоохоронних органів. Продемонстровано переконливе розуміння того, що розвиток організаційної культури – один із актуальних шляхів реформування правоохоронних органів в умовах кризового суспільства.

Ключові слова: *організаційна культура, правоохоронні органи, персонал, професійна та психологічна підготовка, реформування, група, корпорація, тренінг.*

Постановка проблеми. Сучасний етап розвитку нашої держави характеризується високою інтенсивністю суспільних процесів. Трансформація суспільства з одного соціального стану в інший зумовлює появу нових явищ в економічній, соціальній і політичній сферах. Різновидом таких явищ є підвищена криміналізація суспільства, особливий вплив організованої злочинності та корупції на соціальні відносини. Актуальність теми засвідчує і те, що в умовах реформування правоохоронних органів суттєво змінюється підхід до їхнього управління. Реформування правоохоронних органів здійснюється в умовах складної економічної ситуації, обмеженості фінансових і матеріальних ресурсів. Додаткові кошти на переформування органів внутрішніх справ не виділяються та, ймовірно, їх не буде виділено. Отже, нам необхідно знаходити внутрішні можливості та ресурси, проявляти творчу ініціативу та самостійно розробляти шляхи для правильного реформування правоохоронних органів.

Стан дослідження. Показово, що проблему формування організаційної культури у своїх співробітників розпочали аналізувати

і у силових відомствах. Про це свідчать публікації Ю. Балашової [1] (аналіз проблеми формування корпоративної культури майбутніх офіцерів-прикордонників з позиції компетентнісного підходу), С. Гольєва [3] (розвиток корпоративної культури військової організації в умовах реформи), С. Ритенкова [7] (етика корпоративних відносин), О. Ходань [8] (формування корпоративної культури офіцера).

Мета наукового пошуку полягає у здійсненні аналізу проблеми організаційної культури і визначення психологічних особливостей, що впливають на її становлення та розвиток у правоохоронних органах.

Виклад основних положень. Результати аналізу науково-теоретичних джерел і професійної діяльності правоохоронних органів указують на те, що кожний підрозділ має свої особливості, обумовлені не лише специфікою визначених і виконуваних завдань, а й станом організаційної культури.

Кожен підрозділ як мікроструктура правоохоронного органу має власну систему сталих, найбільш прийнятних формальних і неформальних правил і норм діяльності, звичаїв і традицій, індивідуальних і групових інтересів, які підтримуються командуванням, зокрема через стиль керівництва. Це визначає поведінку персоналу, їхню задоволеність умовами служби та праці, рівень взаємного співробітництва і сумісності між собою, перспективи спільного подальшого розвитку. Крім того, є особливості організаційної культури, обумовлені рівнем сформованості загальної та професійної культури у середовищі правоохоронних органів.

Проблемі культури в організації присвячено дослідження багатьох учених різних галузей науки. Започатковано ці дослідження за кордоном. У роботах С. Роббіна, Ч. Ханді [12] та інших стверджується, що національна культура є визначальною щодо культури організації. Згідно з твердженнями Г. Тріандіса [11], члени організацій – це носії не лише організаційної культури, а й культури в широкому розумінні. Згідно з висловлюваннями Г. Хофстада [10], який виокремив рівні культури, на вершині ієрархії знаходиться національна культура, а на нижньому щаблі – організаційна.

У подальшому Е. Шейн [13] розглядав організаційну культуру як комплексне, багатоаспектне явище, яке має свою структуру та компонентний склад, як єдність трьох рівнів: поверхневого або символічного, внутрішнього і глибинного. Британські автори В. Флетчер і Ф. Джонс [9] розробили підхід для вирішення прикладних завдань, що ґрунтується на уявленні про організаційну культуру як про сукупність когнітивних інтерпретацій працівниками навколишнього організаційного середовища. К. Камерон і Р. Куїнн [10] розширили уявлення

про типологію організаційних культур, розробили інструменти їхньої діагностики та зміни.

У науковій літературі радянської доби до середини 80-х років проблемі організаційної або корпоративної культури приділялася незначна увага. Це було пов'язано з тим, що на той час навіть не було ужитку понять «культура підприємства» чи «культура підприємництва». Вони розглядалися лише як елемент промислової психології, психології праці. З часом деякі дослідження значно розширили наукове уявлення про принципи, механізми та рівні розвитку організаційної культури, про роль лідерства (А. Агеєв, В. Бодров, Л. Погорадзе, В. Зазикін, С. Комаров, С. Лебедев, Ю. Красовський, Є. Яхонтова, Т. Комісарова й ін.). Згодом у низці емпіричних досліджень (Р. Доміняк, В. Доценко, А. Маіура) було здійснено спробу довести, що вдосконалення організаційної культури суттєво впливає на продуктивність, позитивне емоційне ставлення працівника до організації [8].

Щодо організаційної культури у правоохоронних органах, то, на жаль, у доступних наукових джерелах її не висвітлено ні в теоретичній, ні в практичній площинах. Це пов'язано, по-перше, з тим, що організаційну культуру тривалий час розглядали лише як елемент бізнесової сфери. Зокрема, вважалося, що вона притаманна підприємствам, які функціонують в умовах ринку (А. Агеєв, О. Віханський, А. Наумов, С. Посохова, В. Співак). По-друге, багато елементів організаційної культури (звичаї, традиції, правила та норми тощо) пов'язували насамперед з їхнім значенням для згуртованості, забезпечення сумісності особового складу правоохоронних органів (А. Анцупов, А. Булгаков, К. Вайсера, В. Каширін, В. Федотов) [6; 2].

У сучасних умовах, коли результативність діяльності колективів підрозділів правоохоронних органів обумовлюється згуртованістю персоналу, виникла необхідність дослідження організаційної культури. Зокрема, важливим є вирішення низки теоретичних і методичних проблем, пов'язаних із розробкою теоретичної моделі цього явища, виокремлення соціально-психологічного аспекту, особливостей його вияву в правоохоронних органах, валідного діагностичного інструментарію для її дослідження.

У наукових працях, у яких досліджується феномен організаційної культури, по-різному визначається її сутність і зміст. За результатами контент-аналізу наукових досліджень вітчизняних і зарубіжних учених, можна назвати найбільш типові, що розкривають значення цього поняття: організаційна культура тлумачиться як система спільних переконань, вірувань та цінностей, що спрямовує і підтримує організаційну поведінку [9]; соціальний «клей», який допомагає

забезпечувати цілісність організації за рахунок прийнятих стандартів мислення та поведінки [12]; колективне програмування думок, що відрізняє одну організацію від іншої [13]; цінності, які впливають на середовище, у якому працюють люди [10]; уміння спілкуватися з людьми [11] тощо.

На думку Ю. Балашової, «організаційна культура сучасного фахівця – це складна інтегративна якість особистості, яка визначає усвідомлення корпоративної ідеології організації, прийняття корпоративних інтересів і стандартів поведінки, самоідентифікацію себе як носія корпоративних цінностей» [1, с. 86].

Р. Кілман пропонує організаційну культуру розглянути під іншим кутом зору. На його думку, це філософські й ідеологічні уявлення, цінності, переконання, очікування, атитюди та норми, які об'єднують організацію в єдине ціле і поділяють її члени [6, с. 87]. К. Голд називає організаційну культуру «унікальною характеристикою особливостей організації, які вирізняють її серед інших у певній галузі» [6, с. 88]. Як атмосферу та клімат в організації, що відображає звичаї, які в ній домінують, визначає організаційну культуру М. Мескон. У підручнику, авторами якого є О. Віханський і О. Наумов, організаційну культуру трактують як набір найважливіших положень, що сприймаються членами організації та втілюються у цінностях, які декларуються організацією і формують для людей орієнтири в їхній поведінці та діях [3].

Отже, послуговуючись результатами досліджень учених [1, с. 5–11], спираючись на їхні погляди щодо розуміння сутності і змісту поняття «організаційна культура», можна зробити висновок, що це сукупність моделей поведінки, які набуті організацією у процесі становлення й адаптації до зовнішнього середовища та внутрішньої інтеграції, виявили свою ефективність і поділяються більшістю членів організації, що є носіями корпоративного духу, інтересів і стандартів поведінки; це атмосфера та клімат в організації, що відображає її ідеологію, ustalені звичаї і традиції.

Для визначення сутності та змісту організаційної культури персоналу правоохоронних органів необхідно проаналізувати особливості їхньої професійної діяльності.

Результати теоретичного аналізу документальних джерел, вивчення статистичних даних та аналізу практики надали можливість установити, що працівники правоохоронних органів працюють в умовах значного інтелектуального, емоційно-вольового і фізичного навантаження. Непередбачені особливі умови виникають зненацька, мають екстремальний характер та є ґрунтовною перевіркою готовності до

професійної діяльності в надзвичайних умовах. Правоохоронна діяльність характеризується ризиком для життя; виконання ними службових обов'язків надзвичайно ускладнене високим ступенем фізичної небезпеки та залежить від їх спроможності і навичок обирати оптимальний варіант поведінки та вирішувати службові завдання в критичних умовах [2].

Важливою специфічною особливістю правоохоронної діяльності є постійна готовність до законного примусу для захисту суспільства, досягнення обумовлених принципами права цілей навіть через самопожертву. Правоохоронна діяльність є однією з небагатьох сфер людської діяльності, де моральні норми виконання обов'язку потребують за необхідності самопожертви. Доволі часто правоохоронець повинен діяти в непередбачених ситуаціях, в умовах просторової та часової обмеженості. Часто буває так, що обстановка вимагає від правоохоронця ухвалення швидких рішень і дій, адекватних ситуації.

Крім того, для корпорації персоналу правоохоронних органів характерною є спрямованість на захист Батьківщини. Нам імпонує думка А. Бочкарьова, який виокремив низку вимог до корпорації персоналу правоохоронних органів:

- корпорація повинна бути згуртованою, що досягається шляхом здобуття вищої освіти й успішної служби;
- у корпорації повинні бути здорові міжособистісні відносини та високий «корпоративний дух» (внутрішня духовно-моральна сила, що діє в корпорації між персоналом);
- справедливість, розумність і поважливе ставлення один до одного. Кожен має права й обов'язки;
- побратимство, довірливість і вимогливість працівників один до одного;
- у корпорації має панувати дбайливе ставлення, допомога порадами та справами молодим працівникам;
- корпорація повинна виправляти своїх членів, які порушують честь працівника правоохоронних органів, і звільняти непридатних до сумлінної служби [1].

Організаційну культуру персоналу правоохоронних органів слід розглядати як частину загальної культури людини. Загальна культура містить поняття «базова культура» особистості як необхідний мінімум загальних здібностей людини, її ціннісних уявлень та якостей, без яких неможливі ні соціалізація, ні оптимальний розвиток генетично заданих здібностей [4].

У соціальній психології надано характеристику такої групи, як корпорація. «Корпорація – організована група, що характеризується

замкнутістю, максимальною централізацією й авторитарністю керівництва та протиставляє себе іншим соціальним спільнотам на основі своїх вузько індивідуалістських інтересів» [3, с. 177–178]. У корпорації загальна (іноді чітко егоїстична) мета є особисто значущою для кожного члена і замкнутою на цінності та досягнення всієї групи. Керівник висуває актив, який жорстко йому підпорядковується.

З урахуванням особливостей взаємовідносин у правоохоронних органах, специфіки професійної діяльності працівників можна зробити висновок, що для розвитку організаційної культури правоохоронних органів важливе значення мають такі соціально-психологічні аспекти:

1. Для визначення поняття «організаційна культура» ключове значення має поняття «корпоративність» – почуття належності до єдиної групи, в якій індивіди мають спільні погляди і переконання. Представники правоохоронних органів, мають, як правило, сильне почуття організаційної єдності, яке вирізняє їх від цивільного населення. Як правило, правоохоронні органи будь-якої держави мають свої школи, училища, асоціації, видання та звичаї. Є жорсткі правила: щоб дослужитися до вищих чинів, треба розпочати з молодших звань, причому кар'єра може здійснюватися лише в межах правоохоронних органів.

2. Особливістю організаційної культури є високий професіоналізм працівників правоохоронних органів в управлінні та використанні силових методів впливу на злочинця. Сучасна техніка й озброєння є надзвичайно складними за будовою і мають потужну руйнівну силу. Серед професійних завдань персоналу важливе значення має точне управління та використання такої техніки й озброєння.

3. Правоохоронці несуть відповідальність перед урядом країни. Правоохоронні органи повністю фінансуються державою, яка збирає з цією метою податки, а озброєння створюють виключно великі промислові корпорації.

4. Для правоохоронців відмінною рисою є ідеологія військової (відомчої) свідомості. Класична традиція правоохоронців – визнання і повага правоохоронної доблесті, оскільки захист Вітчизни в усі часи вважався гідним шанування. Сучасна «військова (відомча) свідомість» характеризується відносинами співробітництва, підпорядкуванням індивідуальних інтересів меті правоохоронних органів, вимогами порядку та дисципліни [2].

Корпорація персоналу правоохоронних органів містить специфічні цінності, які виявляються у:

– соціально-психологічних характеристиках внутрішньої атмосфери, що панує серед працівників. Вона визначає загальний «дух»,

зрозумілий кожному працівнику, і «основу» його службової спрямованості та настрою;

– чіткому кодексі правил і норм службового спілкування та поведінки, які виконуються всіма членами корпорації, певних традицій і ритуалів у підрозділах, манері поведінки. В організаційній культурі правоохоронних органів завжди високе місце посідало поняття «корпоративна офіцерська честь». Саме в правоохоронних органах формувалася єдність поглядів із принципово важливих питань, до яких можемо віднести такі:

– працівником правоохоронних органів може бути лише чесна, сумлінна і гідна пошани людина; побратимство – це не потурання, кругова порука та заступництво, а висока вимогливість один до одного, що ґрунтується на довірі і порядності, взаємній підтримці та допомозі;

– старший за званням або за посадою начальник – такий же працівник, лише має більші повноваження і більшу відповідальність;

– працівник правоохоронних органів – не слуга, а воїн, якому довірено найцінніше – безпеку та спокій громадян.

Зазначимо, що у правоохоронних органах є і деструктивні чинники, які перешкоджають розвитку організаційної (корпоративної) культури, зокрема:

– приховані коаліції, що виявляються в таких формах, як наявність негативно налаштованої до правоохоронної діяльності групи працівників;

– діадні відносини між командуванням та деякими працівниками, «приховані» відносини між ними, які виявляються у позаслужбовій неформальній сфері (за типом надання послуг або сприяння, лобювання інтересів, опіки, покривання), а іноді й в службовій сфері (використання цих працівників як прихованих джерел інформації про настрої, думки в колективі за принципом «ти мені інформацію, я тобі послаблення по службі»);

– перевернута ієрархія групи і незбалансований статус її членів. Ці поняття описують ситуацію, коли з якихось причин статус окремих працівників стає вищим, ніж у командування підрозділу (наприклад, через більш високий матеріальний рівень працівника, пов'язаного з джерелами доходів, що знаходяться поза службою; через наявність каналів інформації про кадрові вакансії та можливості їх заміщення; через оптимально обрану стратегію впевненої поведінки у складних ситуаціях, що пов'язано з особистісними особливостями працівника, тощо). Така структура групи є доволі типовою там, де командування підрозділу не хоче і не може делегувати владу в міжособистісних

взаєминах, а тому відповідальне за все (навіть за те, за що фактично не повинно). Таке управління призводить до підвищення конфліктності в групі, зриву очікувань групи від поведінкових актів командування; структури, до яких входять працівники з низьким соціометричним статусом; структури, що ґрунтуються на дисфункціях одного або декількох членів колективу [4].

У правоохоронній системі, яка знаходиться на шляху реформування і в якій рух кадрів відбувається достатньо динамічно (йдеться про ротацію кадрів, просування по службі), потреба у постійному підвищенні кваліфікації персоналу є очевидною. Справді, якою б якісною не була б підготовка майбутніх правоохоронців, зважаючи на постійно зростаючі вимоги до професійно-психологічної підготовленості персоналу правоохоронних органів, система професійної підготовки зберігає суттєве значення.

Модернізація системи правоохоронних органів висуває нові вимоги, характерними для яких є процес суттєвих змін у системі управління, оновлення нормативно-правової бази, відкритість, підзвітність суспільству, структурна перебудова, демілітаризація, тісне партнерство з населенням, нові підходи до оцінки ефективності роботи правоохоронних органів. Нові підходи в системі управління встановлюють підвищені вимоги до керівного персоналу, його рівня підготовки, професіоналізму й особистісних якостей. Саме від рівня професійної підготовки працівників значною мірою залежить ефективність професійної діяльності, що характеризується різноманітністю і частотою контактів усередині та за межами підрозділу, швидкою зміною обставин і людей.

Результати новітніх досліджень у галузі професійної педагогіки та психології дають підстави для більш активного використання тренінгових технологій, зокрема у професійній підготовці працівників правоохоронних органів, для більш активного розвитку та впровадження організаційної культури. Отже, можливість вирішення прикладних проблем професійної підготовки персоналу правоохоронних органів за допомогою тренінгових технологій (посилення практичної спрямованості навчання, перепідготовки та підвищення кваліфікації, пришвидшення адаптації молодих керівників до вимог професії й організації) викликає значний інтерес працівників кадрових апаратів, навчальних закладів, практичних психологів системи МВС України [5].

Як зазначено, рівень професійної підготовки більшості персоналу правоохоронних органів потребує впровадження активних методів навчання крізь призму розвитку організаційної культури. Адже під час проведення занять у системі професійної підготовки спостерігається

пасивність персоналу, байдужість до тем, які викладаються. Відомо, що у результаті прослуховування лекції слухачами засвоюється лише 5% наданої інформації, після самостійного читання – 10%, використання засобів унаочнення збільшує обсяг засвоєного матеріалу до 20%, демонстрація зразків професійного поведіння є ще ефективнішою – обсяг засвоєного матеріалу збільшується до 30%. Робота у дискусійній групі збільшує обсяг засвоєної інформації до 50%, практичне опанування професійних дій в умовах, наближених до реальних, – до 75%. Саме у тренінгу поєднуються всі зазначені етапи навчання [12].

Сучасними науковцями тренінг визначається як спосіб переформування наявної в людині моделі керування поведінкою та діяльністю, як частина планованої активності організації, спрямованої на збільшення професійних знань і вмінь персоналу та на модифікацію установок і соціального поведіння персоналу способами, то сполучаються з цілями організації та вимогами діяльності. Отже, сьогодні не існує загальноприйнятого визначення поняття «тренінг», що призводить до широкого його тлумачення, позначення цим терміном усіляких прийомів, форм, способів і засобів, які використовуються у суспільній праці [4].

Оскільки у працівників правоохоронних органів обмаль вільного часу, і зважаючи на їхні потреби, інтереси та мотиви, тренінги бажано проводити у робочий час, звільняючи працівників на цей термін від виконання повсякденних обов'язків. Мотивація участі у тренінгу залежить від того, наскільки проблеми, які розглядаються в ньому, актуальні для учасників тренінгу. Важливість проблеми, особливо нової для учасників тренінгу, не завжди є очевидною. Отже, завдання тренера полягає в тому, щоб створити проблемну ситуацію, спираючись на значущі потреби, мотиви, інтереси учасників занять. Робота тренінгу спрямовується на поглиблення і розширення соціальної компетентності учасників навчання, дослідження детермінованості їхніх особистісних проблем попереднім життєвим досвідом. До загальних психологічних змін, які відбуваються у учасників тренінгу, належать:

- засвоєння оптимальних умінь спілкування, а саме – уміння сприймати людину (і себе) такою, якою вона є, розуміти когнітивні передумови виникнення різних емоційних станів, корелювати їх із базовими формами захисту, адекватно визначати свій внесок у виникнення непорозумінь з іншими людьми, бачити стереотипно-деструктивні тенденції поведінки, які не є продуктивними для спілкування;
- набуття лабільності нервових процесів та гнучкості поведінки;
- уміння адекватно оцінювати ситуацію спілкування, прогнозувати тенденції її розвитку й управляти нею;

– відмова від «підпірок» – психологічних «милиць», вироблення здатності психологічної захищеності, що ґрунтується на глибокому розумінні своїх захисних (автоматизованих) тенденцій, нейтралізації їхнього оперативного впливу на поведінку;

– розвиток умінь перетворити себе на об'єкт дослідження та психологічних умінь відчуття й аналізу значущої для себе ситуації спілкування, здатності до рефлексії інфантильних витоків особистісної проблематики, умінь ретроспективного аналізу історії власного життя та минулого досвіду спілкування з людьми;

– умінь об'єктивувати «запрограмованість» власної психіки;

– розуміння власного «життєвого плану», виховання здатності втримувати себе від рабського слідування «програм дитинства» [13].

Сучасні дослідження в галузі теорії та практики психології управління засвідчують, що для розвитку організаційної культури та ефективної професійної діяльності працівникам правоохоронних органів особливо важливо опанувати наукові основи професійного спрямування, уміти творчо їх застосовувати. Маючи знання і професійне мистецтво, працівник визначає цілі своєї діяльності та розробляє стратегію, що визначає засоби їх досягнення; ухвалює відповідні обраній стратегії рішення, за які він несе персональну відповідальність. Напрями оптимізації професійно-психологічної підготовки полягають у впровадженні в системи управління сучасних тренінгових технологій, що ґрунтуються на всебічному розвитку індивідуально-психологічних особливостей, знань і вмінь працівника, психологічній діагностиці і прогнозуванні його поведінки, розвитку мотивації професійної діяльності в контексті розвитку організаційної культури. Активне впровадження тренінгів у систему професійної психологічної підготовки відкриває дієві способи і можливості підвищення результативності діяльності правоохоронних органів та є принципово новою формою розвитку організаційної культури, професіоналізації і гуманізації підготовки кадрів [2].

Висновок. Отже, організаційна культура правоохоронних органів – це унікальний культурний феномен, який об'єднує цінності, цілі, правила і норми поведінки та спілкування між офіцерами, прийняті всіма незалежно від звань і посад, і спрямований на забезпечення правильної професійної діяльності.

Організаційна культура працівника правоохоронних органів – це система соціально допустимих моделей поведінки, зразків внутрішньогрупової життєдіяльності (знань, умінь, навичок, формальних і неформальних правил і норм, цінностей, моральних принципів, звичаїв і традицій), які підтримуються співробітником відомства та

визначають загальні межі його поведінки, що узгоджуються з цілями і завданнями правоохоронної діяльності.

Перспектива подальших наукових досліджень полягає у поглибленому емпіричному вивченні стану організаційної культури в правоохоронних органах. Також важливе значення може мати вивчення пов'язаностей та впливу психологічного соціального стресу та основних ціннісних переконань, схильностей до застосування ризику у поведінці та мірою ідентифікації з соціальним довкіллям в умовах кризового суспільства на організаційну культуру в правоохоронних органах.

1. Балашова Ю. В. Корпоративна культура майбутніх офіцерів-прикордонників: компетентнісний підхід / Ю. В. Балашова // Наукові записки. Серія: Педагогіка. – 2011. – № 4. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: dspace.npu.edu.ua/bitstream/123456789/486/1/Balashova.pdf.

2. Барко В. І. Психологія управління персоналом органів внутрішніх справ (про активний підхід): монографія / В. І. Барко. – К.: Ніка-Центр, 2003. – 448 с.

3. Гольев С. А. Развитие корпоративной культуры военной организации в условиях реформы: автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. психол. наук: спец. 19.00.13 / С. А. Гольев; Рос. акад. гос. службы при Президенте РФ. М., 2011. – 25 с.

4. Мороз Л. І. Теоретичні засади та організація психологічного тренінгу в органах внутрішніх справ: монографія / Людмила Іванівна Мороз. – К.: ПАЛІВОДА А. В., 2005. – 228 с.

5. Про подальший розвиток служби психологічного забезпечення оперативно-службової діяльності органів внутрішніх справ України: Наказ МВС України від 28.07.2004 р. № 842. – К., 2004.

6. Савчук Л. Развитие корпоративной культуры в Украине / Л. Савчук, А. Бурлакова // Персонал. – 2005. – № 5. – С. 86–89.

7. Рытенков С. Этика корпоративных отношений / С. Рытенков // Российское военное обозрение. – 2009. – № 11 (70). – ноябрь.

8. Ходань О. Л. Структура і сутність корпоративної культури офіцера / О. Л. Ходань // Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України: електрон. наук. фах. вид. / голов. ред. Л. М. Романишина. – 2009. – Вип. 2. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/e-journals/Vnadps/2009_2/09holkko.pdf.

9. Jaffe P. Organization Theory: tension and change / P. Jaffe. – New York: McGrawhill International Editions, 1996.

10. Kossen S. The Human Side of Organization / S. Kossen. – New York: Harper Collins College Publishers, 1994.

11. Martin J. Culture in organization: Three perspectives / J. Martin. – New York: Oxford University Press, 1996.

12. Robbins Stephens P. Essentials of organizational behavior / Stephens P. Robbins. – Prentice-Hall, Inc. New Jersey, 1994.

13. Schein Edgar H. Organizational Culture and Leader. – Ship San Francisco / Edgar H. Schein. – 1995.

Баранюк Н. И. Социально-психологические особенности развития организационной культуры в правоохранительных органах в условиях кризисного общества

Осуществлен теоретический анализ понятия организационная культура и определены ее составные в системе правоохранительных органов. Продемонстрировано убедительное понимание того, что развитие организационной культуры – один из актуальных путей реформирования правоохранительных органов в условиях кризисного общества.

Ключевые слова: организационная культура, правоохранительные органы, персонал, профессиональная и психологическая подготовка, реформирования, группа, корпорация, тренинг.

Baraniuk N. I. Social and psychological characteristics of organizational culture development of law enforcement agencies under the conditions of crisis society

The theoretical analysis of the understanding of the concept of «organizational culture» is made and its components in the system of law enforcement agencies are outlined. Convincing understanding of the fact that the development of organizational culture is one of the ways of the actual police reform in the crisis society is demonstrated. The transformation of the society from one social status to another causes the appearance of new phenomena in the economic, social and political spheres. Reforming the law enforcement agencies is in a difficult economic situation of limited financial resources. Additional funds for the rebuilding of the Interior do not stand out and probably in the future will be highlighted. So we need to find the internal capabilities and resources to exercise creativity and develop their own ways to properly police reform.

Research in Psychology suggests that the development of organizational culture and effective professional activity, law enforcement officials important to learn the scientific basis of professional direction and able to creatively apply them. Having the knowledge and professional art worker sets goals for your business and produce a strategy that defines the means to achieve them; adopt appropriate strategies chosen solution, for which he is personally responsible. Therefore, the active implementation of the system of training of professional psychological training offers effective ways to increase the effectiveness of law enforcement and is a fundamentally new form of organizational culture, professionalization and humanization training.

The organizational culture of law enforcement agencies is a unique cultural phenomenon that combines the values, goals, rules and norms of behavior and communication between officers, accepted by all, regardless of titles and positions and aims to provide a proper profession.

Key words: organizational culture, law enforcement, professional and psychological preparation, reform, group, corporation, training.

Стаття надійшла 20 червня 2014 року

АНАЛІЗ ПСИХОЛОГІЧНИХ СКЛАДОВИХ ПРОФЕСІЙНОЇ НАДІЙНОСТІ ПРАЦІВНИКІВ ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Здійснено аналіз психологічних складових професійної надійності, визначено три рівні становлення професійної надійності, обґрунтовано завдання психологічної підготовки працівника органів внутрішніх справ. Професійна надійність персоналу органів внутрішніх справ – це його готовність діяти відповідно до встановленої системи, моральних еталонів у різноманітних ситуаціях взаємодії з мінімальними втратами для здоров'я.

Ключові слова: професійна надійність, функціональна надійність, психологічне забезпечення, помилковість дії, професійно-психологічна підготовка.

Постановка проблеми. Загальний аналіз науково-психологічних джерел засвідчує, що проблема професійної надійності отримала науковий статус порівняно недавно – у середині ХХ століття. Нині в Україні тривають зміни, спрямовані на посилення ефективності правоохоронної та правозастосовної практик. Їх успішність залежить від становлення системи виховної, соціально-психологічної роботи зі студентами і курсантами та її подальшого розвитку. Сучасний етап у цілому можна охарактеризувати як еволюційний, який, однак, викликає певне занепокоєння.

Так, серед студентів і курсантів внутрішніх справ трапляються випадки вчинення злочинів, порушень службової дисципліни, а також надмірне вживання алкоголю, безкультурність, брутальність у взаємодії із одногрупниками чи педагогічним складом викладачів. Це вияви не тільки об'єктивно складного становища в органах внутрішніх справ загалом, але й прогалини в доборі, психологічному супроводі, професійній підготовці, професійній надійності та вихованні майбутніх працівників органів внутрішніх справ. Виникає потреба у формуванні професійної надійності цих працівників, що утворюються і з професійних знань і вмінь, і з їх психологічних характеристик.

Р. Макаров визначає поняття професійної надійності як вірогідність того, що співробітник виконуватиме свої професійні функції в оптимальному режимі у заданий час в екстремальних умовах діяльності [4, с. 136]. Складовими професійної надійності є професійні знання, навички, уміння; стійкість до екстремальних чинників діяльності; високий рівень загальної професійної працездатності; психологічна готовність до професійної діяльності [8, с. 34].

На нашу думку, така складова професійної надійності працівників ОВС, як стійкість до екстремальних чинників діяльності, буде зумовлена їх індивідуально-типологічними та особистісними рисами, серед яких визначальне місце посідає стресостійкість, властивості нервової системи, вольова саморегуляція, організаційні та комунікативні вміння.

Окрім того, провідну роль у формуванні професійної надійності виконує мотивація професійної діяльності співробітників.

Стан дослідження. Розглядаючи хронологію виникнення терміна «надійність» для характеристики функціонування різних аспектів психіки людини, Г. С. Нікіфоров [6] зазначає, що вже у філософських трактатах XVII–XVIII століть цей термін неодноразово вживався, але жоден із авторів спеціально його не пояснював.

Різним аспектам проблеми професійної надійності фахівців екстремального профілю присвячені роботи вітчизняних і зарубіжних учених, зокрема В. Г. Андросюка, Л. М. Балабанової, О. М. Бандурки, С. П. Бочарової, В. О. Лефтерова, В. С. Медведєва, В. В. Рибалки, В. М. Синьова, В. О. Татенка, О. В. Тімченка, Г. О. Юхновця, С. І. Яковенка та ін. Аналіз цих та інших наукових праць у галузі екстремальної юридичної психології та психології діяльності в особливих умовах засвідчує, що до цього часу окремо, самостійно, комплексно важливі проблеми психологічного забезпечення професійної та функціональної надійності фахівців екстремального спрямування не були предметом спеціального теоретичного вивчення та узагальнення; у наукових дослідженнях висвітлювались лише окремі її елементи (М. Г. Логачов, 2001; О. В. Тімченко, 2003).

Теоретичний аналіз психологічної літератури виявив такий напрям, як дослідження правоохоронної діяльності. Проте він досі розробляється фрагментарно слідчі працівники (В. Л. Васильєв), офіцери внутрішніх військ МВС (В. І. Хальзов), працівники ОВС (С. П. Безносос, О. Т. Іваніцький, В. С. Олейников, О. О. Сапарін та ін.), що не дозволяє цілісно відобразити сутність і зміст професійної надійності працівників правоохоронної діяльності. Виникає практична і теоретична потреба в розробці цієї проблеми [9, с. 67].

Мета статті – охарактеризувати складові професійної надійності працівників органів внутрішніх справ.

Виклад основних положень. Працівники органів внутрішніх справ виконують широке коло завдань і функцій щодо забезпечення правопорядку, захисту прав і свобод громадян, попередження і припинення правопорушень, тому від удосконалення їхньої правоохоронної діяльності значною мірою залежить зміцнення законності і правопорядку в країні.

Сьогодні в блоці міліції громадської безпеки діють: спеціальний підрозділ судової міліції «Грифон», підрозділ міліції швидкого реагування «Беркут», окремий спеціалізований батальйон ДПС особливого призначення «Кобра» при УДАІ МВС України, у структурі Департаменту ДСО при МВС України створений спеціальний підрозділ міліції охорони «Титан». У структурі Головного управління по боротьбі з організованою злочинністю діє відділ швидкого реагування та проведення спеціальних операцій «Сокіл» [1, с. 18].

У своїй діяльності підрозділи МВС України керуються Конституцією України, законами України «Про міліцію», «Про статус суддів», «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів», «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві», «Про оперативно-розшукову діяльність», «Про судову стрілу України», «Про дорожній рух», Указами Президента «Про заходи щодо забезпечення безперешкодного і безпечного проїзду автомобілів з особами, які охороняються», «Про заходи щодо подальшого зміцнення правопорядку, прав і свобод громадян», постановами Кабінету Міністрів України, нормативно-правовими актами Верховної Ради України та МВС України, а також відповідними положеннями про спеціальні підрозділи міліції.

Найважливішу роль у системі законодавчих актів, які регулюють діяльність спеціальних підрозділів міліції, виконує Закон України «Про міліцію». Незважаючи на те, що цей Закон потребує удосконалення, він в основному доволі повно закріпив права й обов'язки працівників цих спецпідрозділів, що дозволяє виконувати покладені на них завдання та функції.

Основу професійної надійності особового складу ОВС України становлять, щонайменше, три рівні:

- психофізіологічний (працездатність, здоров'я);
- соціально-психологічний (усталеність, сумісність, спрацьованість);
- соціально-моральний (сформованість системи моральних цінностей) [3, с. 76].

Професійна надійність персоналу органів внутрішніх справ – це його готовність діяти відповідно до устояної системи, моральних еталонів у різноманітних ситуаціях взаємодії з мінімальними витратами для здоров'я. Тому, слід зазначити, що потрібно вміло, якісно і розумно підбирати кандидатів. Для цього в основу системи психологічного забезпечення покладено такі принципи:

- 1) науковості – полягає у науковому обґрунтуванні застосовуваних форм, методів і засобів;

2) комплексності – передбачає взаємозв’язок і взаємодоповнення різних форм і методів роботи, об’єднаних спільною метою;

3) юридичної правомірності – повинен здійснюватися відповідно до положень чинного законодавства та вимог нормативно-правових актів МВС України;

4) об’єктивності – вимагає застосування наукових психологічних методик із високим рівнем надійності, відповідної кваліфікації та неупередженості психологів-практиків;

5) гуманізму – спрямовується на профілактику, передбачення і запобігання негативним наслідкам дії небезпечних чинників службової діяльності.

Психологічне забезпечення характеризується такими напрямками:

– професійний психологічний відбір (комплекс заходів, який забезпечує визначення відповідності індивідуально-психологічних властивостей курсанта вимогам професійної надійності, спрямованих на підвищення якості комплектування особовим складом практичних навичок у навчальних закладах системи органів внутрішніх справ);

– психологічне супроводження проходження служби в ОВС;

– професійно-психологічна підготовка;

– психологічна підтримка оперативно-службових заходів.

Оцінним чинником ступеня професійної надійності повинні виступати помилкові дії особового складу підрозділів МВС України під час виконання завдань оперативно-службової та оперативно-бойової діяльності. Ціна помилки професіонала силових структур держави є незмірно вищою, ніж ціна помилки представника будь-якої цивільної професії. Ось чому в сучасних умовах вкрай необхідно вивчення посилкових дій особового складу підрозділів МВС України із метою прогнозування форми поведінки конкретного спеціаліста під час дії в умовах стрес-факторів ризиконебезпечної обстановки і створення на цій основі комп’ютеризованого банку даних на професіоналів, спроможних успішно виконати складне урядове завдання.

Для створення такого банку даних у межах Міністерства внутрішніх справ необхідно виокремити сукупність ознак, що характеризують види помилок особового складу спеціальних підрозділів МВС України і умови їхнього прояву в практичній діяльності, причини виникнення, наслідки, а також інші чинники, які відображають різні рівні аналізу помилок цієї міліцейської спеціальності і формують конкретну структуру їхньої кваліфікації.

Багатомірність аналізу і класифікації помилок обумовлюється, на нашу думку, двома причинами:

- по-перше, поглядом, що стверджується останніми роками, на помилку як на результат порушення діяльності і предмет вивчення тих

процесів, що регулюють діяльність і в деяких випадках призводять до появи негативних (помилкових) результатів;

- по-друге, виникнення помилок у фаховій діяльності особового складу спеціальних підрозділів МВС України є, як правило, результатом не тільки порушення встановлених нормативно-правовими актами вимог до цієї професії, але й прояву, взаємодії професійних, психологічних, фізіологічних і інших компонентів забезпечення і усїєї діяльності, і окремих оперативно-розшукових дій.

Основою для практичного вивчення професійної надійності особового складу спеціальних підрозділів МВС України повинна слугувати класифікація й аналіз помилок за ознаками їхнього прояву в зовнішній структурі діяльності з погляду конкретного виду оперативно-службового завдання, етапу й умов її виконання, режиму діяльності і порушень у порядку, послідовності й кінцевому результаті її виконання.

Для обґрунтування рекомендацій щодо підвищення рівня професійної надійності особового складу підрозділів важливе значення, на наш погляд, матимуть вивчення і класифікація помилок за ознаками їхнього прояву у внутрішній структурі діяльності. Систематизація помилок за окресленою ознакою повинна передбачати їхній розподіл у зв'язку зі змінами в спрямованості особистості, а також у функціонуванні пізнавальних процесів і психомоторики.

З погляду внутрішньої структури діяльності, певну складність, особливо практично, становить розмежування помилки та її причини. Розбіжності в трактуванні понять причинності помилок, односторонній погляд на працівника міліції (або його безпосереднього керівника) як головного «джерела» і «винуватця» виникнення помилок, повільне впровадження в практику роботи кадрових органів, служб психологічного забезпечення й внутрішньої безпеки принципів системного вивчення причин помилкових дій, істотно утруднюють роботу зі створення і впровадження новітніх ефективних психотехнологій для їхньої профілактики.

Вважаємо, що сьогодні необхідна розробка концепції причинності помилкових дій особового складу підрозділів МВС України і методів, за допомогою яких зацікавлені служби зможуть установлювати закономірності між умовами виникнення помилок і їхнім характером, з одного боку, і психологічними закономірностями функціонування людини в цих обставинах, – з іншого. Помилка міліціонера повинна розглядатися не тільки як причина погіршення професійної діяльності або виникнення складної ситуації, але і як наслідок певних професійних якостей, особливостей психічних, фізіологічних і інших функцій, що

виявляються у таких умовах. Такий підхід дозволить не лише констатувати причину конкретної помилки, а оцінити її як випадковий або закономірний прояв функціональних можливостей, що властиві конкретному працівнику міліції або повній категорії осіб конкретного підрозділу Міністерства внутрішніх справ України.

Оцінку професійної надійності фахівця доцільно здійснювати з позицій урахування і індивідуальних особливостей конкретної людини, і групових характеристик контингенту спеціалістів певного виду діяльності в межах спеціального підрозділу Міністерства внутрішніх справ України.

За поєднання цих компонентів (індивідуального і групового) можливо визначити час і місце виникнення, особливості розвитку й наслідок порушень у професійній діяльності особового складу спеціальних підрозділів МВС України. Можна також здійснити й класифікацію причин:

- головна причина порушень у професійній діяльності працівника органів внутрішніх справ України;
- безпосередня причина порушень у професійній діяльності працівника міліції;
- провокуюча причина порушень у професійній діяльності міліціонера підрозділу МВС України;
- супутня причина порушень у професійній діяльності працівника міліції.

Вплив групових характеристик на професійну надійність визначається конкретною взаємодією особового складу органів внутрішніх справ із цілями діяльності, реалізованими в понятійній формі, процесами й умовами праці.

Вплив індивідуальних особливостей на професійну надійність можна спостерігати тільки в конкретних умовах взаємодії особового складу підрозділів МВС України з об'єктом професійного інтересу або колегами по службі за наявності, розвитку, прояви несприятливих індивідуальних особливостей, професійно значущих для конкретного виду діяльності якостей і функцій.

Причиною помилкових дій може бути прояв якоїсь конкретної несприятливої індивідуальної характеристики правоохоронця або, що значно частіше, певної їхньої сукупності. Проте практичним психологам не завжди видається можливим з упевненістю говорити про безпосередній зв'язок помилок із несприятливими психологічними якостями, тому що їхні показники зазнають більшої або меншої корекції у процесі професійно-психологічної підготовки особового складу спеціальних підрозділів МВС України.

Професійно-психологічна підготовка – це цілеспрямований процес формування та розвитку особистісних якостей і властивостей майбутніх працівників ОВС. Основними завданнями психологічної підготовки є:

- 1) формування впевненості у собі;
- 2) формування психологічної стійкості;
- 3) тренування умінь і навичок виконання професійних дій та навичок управління своїми емоційними станами;
- 4) виховання гармонійно розвинених волевових якостей (цілеспрямованість, наполегливість, самостійність, сміливість);
- 5) розвиток якостей «психологічної надійності» (витривалості, перенапруження, невдач і труднощів);
- 6) тренування професійно значущих якостей (професійної спостережливості, пам'яті, мислення та ін.) [10, с. 152].

Результатом психологічної підготовки є психологічна підготовленість, яка складається із:

- 1) загальної психологічної культури;
- 2) професійно-психологічної підготовленості, що, своєю чергою, представлена професійно-психологічною витривалістю та професійно розвиненими психологічними якостями і властивостями.

Тому структура психологічної підготовки повинна бути представлена:

- 1) загальною психологічною підготовкою – формування базисних соціально-етичних якостей, професійних цілей і цінностей культури, що передбачає вміння вирішувати професійні завдання з урахуванням їх психологічних аспектів, повагу до людини, орієнтацію на розуміння її психології, прагнення до наукового вивчення психологічних аспектів життєвих ситуацій;

- 2) професійною (спеціальною) психологічною підготовкою – розвиток і тренування якостей, необхідних для конкретної службової діяльності.

Якщо поняття професійної надійності характеризує міліціонера за кінцевим результатом його оперативно-службової діяльності, то поняття функціональної надійності відображає функціональну забезпеченість цієї діяльності і визначає ступінь усталеності й адекватності реактивності організму в конкретних умовах оперативно-службової діяльності.

Складність аналізованої проблеми виявляється в тому, що в реальних ситуаціях стан працівника міліції визначається одночасним впливом низки пов'язаних між собою і незалежних стрес-факторів оперативно-службової діяльності.

Говорити про існування простих залежностей у взаємодії декількох стрес-факторів оперативно-службової діяльності навіть у спрощених, «звичайних» умовах не доводиться.

Відтак вивчення індивідуальних особливостей, які визначають індивідуальні поведінкові реакції і психічні стани, що впливають на ефективність і надійність діяльності особового складу підрозділів МВС України, сьогодні є одним із пріоритетних напрямів розвитку юридичної психології.

Висновки. На основі аналізу науково-психологічної літератури з'ясовано, що в загальному розумінні поняття «професійна надійність» відображає безпомилковість виконання особистістю професійних обов'язків (функцій) упродовж необхідного часу та за заданих умов діяльності. Досягнення безпомилкового і своєчасного виконання дій та діяльності в цілому є результатом нормального, здорового функціонування різних підсистем організму і психіки людини. Джерела психічної ненадійності можуть бути пов'язані з: помилками у відбуванні тих чи інших психічних процесів; поширеннями в саморегуляції психічних станів; недостатнім вираженням певних рис особистості.

Професійна надійність характеризує фахівця підрозділу МВС України за кінцевим результатом його оперативно-службової діяльності.

Перспективи дослідження. Аналіз стану досліджуваної проблеми свідчить про недостатність розробки проблеми професійної надійності діяльності особистості у системі становлення майбутнього фахівця, яка відображає систему правоохоронної діяльності, що має особливе нормативне закріплення, і постає потреба розроблення спеціальної системи формування та прогнозування професійної надійності правоохоронної діяльності.

1. Євсюков О. П. Психологічне прогнозування надійності діяльності працівників аварійно-рятувальних підрозділів МНС України: монографія / О. П. Євсюков, О. В. Тімченко. – Х.: УЦЗУ, 2007. – 288 с.

2. Иванова Е. М. Основы психологического изучения профессиональной деятельности / Е. М. Иванова. – М.: МГУ, 1987. – 342 с.

3. Крылов А. А. Системный подход как основа исследований по инженерной психологии и психологии труда / А. А. Крылов // Методология исследований по инженерной психологии и психологии труда. – М., 1974. – 256 с.

4. Лебедева С. Ю. Психологічне забезпечення професійної та функціональної надійності фахівців снайперських груп спеціальних підрозділів МВС України: монографія / С. Ю. Лебедева, О. В. Тімченко. – Х.: Вид-во ХНАДУ, 2005. – 326 с.

5. Маришук В. Л. Поведение и саморегуляция человека в условиях стресса / В. Л. Маришук, В. И. Евдокимов. – СПб.: Питер, 2001. – 260 с.

6. Никифоров Г. С. Надежность профессиональной деятельности / Г. С. Никифоров. – СПб.: СПбУ, 1996. – 254 с.

7. Поярков С. Ю. Педагогические условия формирования профессиональной надежности правоохранительной деятельности сотрудников ОВД / С. Ю. Поярков // Социально-правовые и психологические основы деятельности органов внутренних дел и внутренних войск МВД России: проблемы теории и практики: материалы международной научно-практической конференции (Санкт-Петербург, 20–21 марта 1997). – Ч. 6 / общ. ред. О. М. Латышева, В. П. Сальникова. – СПб.: Санкт-Петербургская академия МВД России, 1997. – С. 109–116.

8. Професійна психологія в органах внутрішніх справ: курс лекцій / В. Г. Андросюк, Л. І. Казміренко, Г. О. Юхновець, В. С. Медведєв. – К.: УАВС МВС України, 1995. – 111 с.

9. Рыбников В. Ю. Психологическая совместимость специалистов экстремального профиля / В. Ю. Рыбников, А. М. Никифоров, В. М. Вавилов. – СПб.: СПб. УниВД, 2001. – С. 67.

10. Шадриков В. Д. Приемы системогенеза профессиональной деятельности / В. Д. Шадриков. – М.: Наука, 1982. – 184 с.

11. Ядов Н. В. Динамика диспозиций личности в процессе производственной адаптации / Н. В. Ядов. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1990. – 206 с.

Газда И. И. Анализ психологических составляющих профессиональной надежности работников органов внутренних дел

Совершен анализ психологических составляющих профессиональной надежности, определены три уровня становления профессиональной надежности, обоснованы задачи психологической подготовки работника органов внутренних дел. Профессиональная надежность персонала органов внутренних дел – это его готовность действовать в соответствии установленной системы, моральных эталонов в различных ситуациях взаимодействия с минимальными затратами для здоровья.

Ключевые слова: профессиональная надежность, функциональная надежность, психологическое обеспечение, ошибочность действия, профессионально-психологическая подготовка.

Gazda I. I. Analysis of psychological constituents of professional reliability of workers of internal affairs bodies

The analysis of psychological components of professional reliability is made, three levels of forming professional reliability are defined, and tasks of psychological training of police officers are elucidated. Professional reliability of police officers is their readiness to act according to stable system, moral standards in different situations of interaction with minimal health damage.

The basis for studying professional reliability of special units of Ministry of Internal Affairs of Ukraine should be classified and analyzed to determine mistakes

according to their features in external structure of activity from the point of view of a specific kind of operative-service task, stage and conditions of its fulfilling, regime of activity and deviation, sequence and outcome of its accomplishment.

Professional reliability evaluation of a specialist should be carried out taking into account both individual peculiarities of a specific person and group characteristics of the specialists of certain activity within special unit of Ministry of Internal Affairs of Ukraine.

Key words: *professional reliability, functional reliability, psychological providing, fallaciousness of action, professional and psychological preparation.*

Стаття надійшла 26 травня 2014 року

УДК 342.951:353.214

С. С. Єсімов

ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНО ВАЖЛИВИХ ЯКОСТЕЙ МІЛІЦІОНЕРІВ ПІДРОЗДІЛУ ІЗ СУПРОВОДУ ПОЇЗДІВ У ПРОЦЕСІ ЇХНЬОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Порушуються питання формування професійно важливих якостей міліціонерів підрозділу із супроводу поїздів у процесі їхньої службової діяльності, вплив чинників на ефективність надання якісних правоохоронних послуг, методи професійного відбору та підготовки особового складу підрозділів супроводження поїздів у контексті реформування залізничного транспорту та МВС України.

Ключові слова: *міліціонер, супроводження пасажирських поїздів, залізничний транспорт, службова діяльність, мотиваційно-цільові процеси.*

Постановка проблеми. Психологічне вивчення професійної діяльності має важливе значення для з'ясування ефективних шляхів вирішення багатьох практичних завдань. Тому вивченню психологічних особливостей конкретної діяльності у вітчизняній науці приділяється велика увага. Теоретичні та прикладні розробки фахівців були традиційно спрямовані на вирішення завдань діагностики професійної придатності, з'ясування яких пов'язувалося із визначенням складу, рівня розвитку, структури професійно важливих психологічних здібностей і якостей особистості, що вважалося особливо необхідним у роботі, пов'язаній з безпекою або екстремальними умовами праці. Проте підготовка професійних кадрів на рівні знань і умінь, а також облік більш-менш стабільної трудової мотивації в динамічних і економічно суперечливих сучасних умовах стали значною мірою непридатними.

Стан дослідження. Професійна діяльність і розвиток особистості в процесі професіоналізації віддавна є об'єктом теоретичного та прикладного інтересу вітчизняної науки. Незважаючи на активну розробку професійно-трудової тематики, існує небагато досліджень, спеціально присвячених формуванню професійно важливих якостей особистості в процесі трудової діяльності. Різні аспекти підвищення ефективності службової діяльності тією чи іншою мірою висвітлювались у роботах таких українських учених: В. Б. Авер'янова, Н. М. Бамбурак, О. А. Банчука, В. І. Гурковського, А. Й. Капської, О. В. Лівшун, М. П. Лукашевича, І. І. Мигович, І. М. Пінчука, С. С. Пальчевського, Н. В. Паршиної та ін.

Менше робіт було присвячено психології професійної підготовки та успішної діяльності транспортної міліції, особливо міліціонерів підрозділу супроводження поїздів. На тлі такого становища вивчення готовності міліціонерів підрозділу супроводження поїздів до коректної взаємодії з пасажирами є актуальним питанням для підвищення рівня корпоративної культури обслуговування на залізничному транспорті.

Метою статті є розроблення теоретичних підходів до формування професійно важливих якостей міліціонерів підрозділу із супроводу поїздів у процесі їхньої діяльності.

Виклад основних положень. За свідченням фахівців, сучасна ситуація суспільного і економічного розвитку істотно змінила вимоги до професіоналізму та підготовки професіоналів практично у всіх сферах діяльності. В умовах ринкових відносин вигляд професійного працівника виявився пов'язаний найперше зі здатністю до професійного самовизначення та професійного розвитку. Індивідуальні ділові якості та виконання професійних вимог розпочали співвідносити з поняттям «конкурентоспроможність», яке, на думку фахівців, має і соціальний, і психологічний аспекти. З'ясування проблеми підготовки професіоналів пов'язано з необхідністю підвищення якості праці і ефективності управління особовим складом, визначеними найважливішими складовими тактики охорони правопорядку.

Реформа залізничного транспорту відкриває нові стратегії розвитку забезпечення правопорядку на об'єктах залізничної інфраструктури. Упровадження комплексної інтегрованої системи менеджменту якості в Укрзалізниці сприяє реалізації функціональної стратегії поліпшення якості в галузі правопорядку. Створюється ідеологія роботи з кадрами на основі цінностей організації корпоративних ключових компетенцій працівників, одним із аспектів якої є належний правопорядок. Один з принципів функціональної стратегії якості – орієнтації на споживача, який реалізується у вирішенні таких завдань: системне

вдосконалення послуг з метою задоволення конкретного споживача (зокрема внутрішнього споживача), прагнення до зростання якості з максимальним задоволенням потреб ринку за мінімізації витрат; постійне удосконалення внутрішніх процесів організації, забезпечення необхідних характеристик, відповідних вимогам зовнішніх і внутрішніх споживачів.

Указаний принцип є основоположним для кадрової політики транспортної міліції, яка забезпечує безпеку пасажирських перевезень у дальньому, місцевому та приміському сполученнях. Тому розробка сучасних стандартів надання правоохоронних послуг, взаємодії з пасажирами, упровадження цих стандартів через систему навчання і мотивації в повсякденну роботу, а також розробка ефективного механізму контролю якості надання правоохоронних послуг, підготовка особового складу навченого новітнім тактичним прийомам – найважливіші актуальні завдання.

У ситуації зростання конкуренції на ринку пасажирських перевезень між авто, авіа та залізничними перевізниками (де, крім ціни, швидкості і комфорту, безумовно, враховується стан безпеки) виникла необхідність упровадження цілісної системи залізничного сервісу замість колишньої практики надання окремих послуг. Відповідно, крім завдання чіткого виявлення професійно важливих якостей працівника на етапі професійного відбору, актуальне є і завдання спрямованого формування професійних і ділових якостей у працюючих фахівців.

Оскільки в нових умовах стали затребуваними професії, психологічні аспекти яких раніше не були вивчені, то увага психологічної служби поряд зі співробітниками кримінальної міліції (чия праця вважається найбільш психологічно складною) змістилася на фахівців залізничного сервісу, зокрема міліціонерів підрозділу супроводження поїздів.

Тому стосовно фахівців транспортної міліції актуальним є комплексне наукове завдання формування професійно важливих якостей міліціонерів підрозділу супроводження поїздів у процесі їх професійної підготовки та службової діяльності. Вирішення цього завдання ускладнюється суперечностями між новими вимогами до кваліфікації персоналу і традиційним рівнем професійної підготовки, який часто забезпечується застарілими засобами навчання.

У навчанні працівників транспортної міліції проблема якості професійної підготовки ускладнюється відсутністю комплексного підходу до оцінки сформованих професійно важливих якостей персоналу.

Професійний відбір персоналу транспортної міліції, задіяного у сфері залізничного сервісу, розглянуто з двох взаємодоповнювальних

боків: виявлення професійної придатності як взаємної відповідності суб'єкта та професії; як засоби визначення особистісного потенціалу, що визначає ефективність професійного навчання та становлення.

Професійне становлення особистості та становлення професіоналізму – це структурно-логічні конструкції, які співвідносяться, але не збігаються. Професійне становлення особистості є спеціалізованою процесуальною складовою загального процесу розвитку особистості людини. Професіоналізм пов'язаний з виконавською діяльністю людини, має предметну спрямованість і повинен відповідати еталонам якості виконання роботи. Сутність процесу становлення особистості професіонала зводиться до таких положень:

- особистість виявляється у професії в процесі вибору та оволодіння професією (необхідні етапи ідентифікації з професією), в процесі професійного вдосконалення та самореалізації;

- розвиток особистості у професійній діяльності здійснюється за допомогою формування професійно орієнтованих психофізіологічних якостей організму і особистісних рис, за допомогою розширення сфери професійного і пізнання смислового змісту навколишнього світу, за допомогою розвитку форм і змісту предмета спілкування.

На особистість у процесі професійного становлення впливає широкий спектр різних факторів зовнішнього середовища, які часто мають протилежну спрямованість, тому тільки за умови активності і осмислення всіх впливів можливий правильний вибір професійного шляху, максимально відповідного психологічним здібностям і потребам особистості. На цей аспект звертається увагу у науковій літературі, вказуючи на істотне зрушення в методологічній орієнтації досліджень за переходу від понять «професійна підготовка» і «трудове виховання» до понять «професійне самовизначення» і «самореалізація» [1].

У зв'язку із високою соціальною значущістю процесу професійного становлення особистості та для обґрунтування істотних характеристик цього процесу в сьогоденні розробляється концепція психологічного проектування діяльності. Здійснений в руслі концепції психологічний аналіз діяльності передбачає роботу в цілісній системі відносин «суб'єкт службової діяльності – професійне середовище». Робота пов'язана з виявленням взаємозв'язків між підсистемами з урахуванням двох критичних для професійного становлення моментів: вікового розвитку та включення суб'єкта в конкретні соціальні інститути (освіти, професійної підготовки, зайнятості). Оскільки робота здійснюється згідно з критичними моментами руху суб'єкта в соціально-професійному середовищі, то його особистісний розвиток не ігнорується, а розглядається в нерозривній єдності формування загальних

установок і цінностей, ставлення до світу в цілому та світу професій відповідно до ситуації, яка формується на сучасному ринку праці.

У реальній системі швидкозмінних відносин необхідний постійний облік технологічних, економічних, соціальних і психологічних особливостей діяльності, тому як особливі питання у професійному становленні (але не окремо від нього) виникають проблеми професійної придатності, підготовленості та готовності до професійного вибору та діяльності.

Це означає, що, окрім класичних питань про співвідношення професійних здібностей до діяльності у виборі професії, необхідно вивчати структурні елементи професійної особистості, а також її психологічний стан, можливості і засоби психологічного захисту в складних умовах службової діяльності.

Найбільш часто звиникають труднощі, які можна визначити як невідале зіставлення системи здібностей з професійно важливими якостями для конкретної професії, а також не раз зазначене в психології «опір середовища» (зокрема професійного середовища). З урахуванням цієї обставини головною умовою становлення стає ситуативна активність особистості як наслідок її професійного досвіду та розвинутої спеціальними методами професійної компетентності.

Якщо професійне становлення особистості в реальних умовах поєднати з активними та інтерактивними методами спрямованого формування (розвитку) професійно важливих якостей, то накопичення необхідного досвіду та спрямоване формування професійно важливих якостей здійсниться не тільки набагато швидше (що важливо в умовах наростаючої інформатизації службової діяльності у сфері перевезення пасажирів), але і в бездефектному варіанті, з розвитком суб'єктності як головної характеристики професійного становлення.

Нині, незважаючи на загальну оперативно-службову орієнтацію особового складу транспортної міліції, доволі високий відсоток персоналу демонструє готовність і здатність до навчання взаємодії з пасажирями в аспекті коректного сервісу.

Використання психологічного ситуативного тренінгу (відеотренінгу) як активної форми навчання міліціонерів підрозділу супроводження поїздів у процесі службової діяльності у межах передрейсових інструктажів і на заняттях зі службової підготовки сприяє формуванню професійно важливих якостей і готовності до коректної взаємодії з пасажирями, розвитку особистісного потенціалу працівників, підвищує професійну компетентність міліціонерів, ефективність їхньої діяльності та якість обслуговування пасажирів у контексті надання правоохоронних послуг. Ця форма навчання може бути рекомендована

для підготовки та підвищення кваліфікації міліціонерів підрозділу супроводження пасажирських поїздів.

Формування професійно важливих якостей і готовності міліціонерів супроводження поїздів до сервісного обслуговування залежить від ефективності функціонування системи оцінки персоналу, яка визначає для працівників постійні і ситуативні норми та вимоги.

Оцінка персоналу, яка спирається винятково на дані психологічного тестування, дозволяє визначити лише наявність у окремих працівників потрібних індивідуально-психологічних характеристик, але не визначає реальне використання цих якостей у роботі.

Застосування процедури професійного відбору та оцінки персоналу на базі технології психологічної діагностики на попередньому етапі відбору дозволяє не тільки виявити професійно важливі якості працівника, але також об'єктивно оцінити готовність міліціонерів до коректної взаємодії з пасажиром.

Формування такого важливого чинника, як готовність міліціонера до коректної взаємодії з пасажиром, позитивно впливає на підвищення якості обслуговування, сприяє застосуванню на практиці таких характерних стильових прийомів професійної роботи міліціонерів, як «офіційно ввічливий» і «комфортно важливий» сервіс.

Практичні рекомендації, отримані на підставі вивчення можливості формування професійно важливих якостей міліціонерів супроводження поїздів, можна коротко відобразити за такими позиціями:

1) рекомендації щодо зміни і доповнення посадових обов'язків міліціонерів. Нині ані в посадових обов'язках міліціонерів супроводження пасажирських поїздів, ані в інших нормативних документах МВС України та Укрзалізниці чітко не зафіксовано, що для міліціонерів однією з основних функцій є взаємодія з пасажиром. Ця функція повинна бути чітко закріплена та прописана в нормативних документах, якими у своїй професійній діяльності керуються міліціонери. Доцільно розробити та впровадити нову систему показників для поточної оцінки діяльності міліціонерів супроводження. Ця система показників повинна ґрунтуватися на сервісному підході і стимулювати міліціонерів до постійного виконання стандартів і норм, якісного сервісу у контексті правоохоронної діяльності [2];

2) рекомендації щодо змін у діяльності і доповненні документів, які регулюють роботу підрозділу супроводження. Робота міліціонерів супроводження поїздів – лише частина загальної системи сервісу, яка охоплює практично всю діяльність підрозділів транспортної міліції. Для істотного поліпшення якості обслуговування пасажирів Укрзалізниці у контексті надання правоохоронних послуг вважаємо за

доцільне здійснити поступовий перехід цих підрозділів на принципи та технології організації сервісних компаній. Рекомендується розробити та впровадити в практику роботи підрозділів стандарти якості сервісу, що описують усю систему роботи з пасажиром, зокрема з позиції провідника вагону від інформування про рух поїздів та продажу квитків;

3) рекомендації з перепідготовки та навчання. Рекомендується провести навчання (перепідготовку) керівників підрозділів супроводження та інших профільних керівників (міліція громадської безпеки, карний розшук, кримінальна міліція у справах дітей) за напрямом «Організація, управління і менеджмент в сучасному сервісі з надання правоохоронних послуг на залізничному транспорті». Така програма може бути підготовлена і здійснена упродовж 0,5–1 року.

Розробити методичні та навчальні матеріали з тематик: якість обслуговування, стандарти сервісу, контроль якості сервісу тощо (навчальні відеофільми, навчальні програми, тести оцінки професійних знань; постійно діючі ситуаційні тренінги).

Вважаємо за доцільне створити постійно діючий центр навчання, підвищення кваліфікації та перепідготовки фахівців – міліціонерів супроводження поїздів. Навчання міліціонерів обов'язково має проводитися з використанням активних форм, що дозволяють сформувати необхідні професійні навички та закріпити ці навички на рівні поведінки [3];

4) рекомендації з підбору персоналу. Треба уточнити кваліфікаційні вимоги до міліціонерів супроводження поїздів з урахуванням сервісної складової їх діяльності; підготувати керівників до оцінки та відбору персоналу в межах системи сервісу; використовувати процедуру відбору персоналу на базі технології «Assessment Center» та психологічної діагностики на попередньому етапі відбору; включити в обов'язкову процедуру відбору тести та контрольні вправи на ступінь готовності до взаємодії з пасажиром;

5) рекомендації з оцінки персоналу (міліціонерів супроводження). Оцінка персоналу, на нашу думку, не повинна бути екзотичним епізодом. Для ефективного використання людських ресурсів необхідно створення системи оцінки персоналу, яка повинна забезпечити: оцінку потенціалу співробітників; оцінку результатів діяльності персоналу; планування кар'єри; планування навчання персоналу; планування найму персоналу. У зв'язку з цим вважаємо за доцільне запровадити в діяльність підрозділів систему і технологію оцінки (моніторингу) діючого персоналу.

Найбільш ефективним сучасним інструментом оцінки персоналу є Assessment Center (Центр з оцінки персоналу). Assessment Center

може бути використаний не тільки для оцінки персоналу, а й під час найму та навчання. Технологія Assessment Center формується за прямої участі в оцінці експертів серед найбільш досвідчених і кваліфікованих фахівців міліції громадської безпеки, інспекції з особового складу та керівників підрозділу;

б) рекомендації щодо підвищення престижності професії міліціонера. Щоб пред'явити більш високі вимоги до освітнього та культурного цензу міліціонерів, необхідно підвищити престиж професії та забезпечити їм гідний рівень виробничого комфорту. Для підвищення престижності професії міліціонера і збільшення сервісної складової його діяльності необхідний поділ сервісних і соціальних (технічних) функцій. Важливим моментом у діяльності будь-якого професіонала є можливість професійного розвитку, побудови кар'єри. Для отримання якісного резерву повинна бути розроблена програма систематичної цільової кваліфікаційної підготовки.

Висновки. Реформа залізничного транспорту та правоохоронної системи України відкриває нові стратегії розвитку. Впровадження комплексної інтегрованої системи менеджменту сприяє реалізації функціональної стратегії поліпшення якості в галузі управління персоналом. Створюється ідеологія роботи з кадрами на основі цінностей організації корпоративних ключових компетенцій працівників.

Один із принципів функціональної стратегії – орієнтації на людину, який реалізується у вирішенні таких завдань: системне вдосконалення кадрового потенціалу з метою забезпечення нормального функціонування інфраструктури залізничного транспорту, зокрема пасажирських перевезень, прагнення до зростання якості з максимальним задоволенням потреб ринку за мінімізації витрат; постійне вдосконалення внутрішніх процесів організації, забезпечення необхідних характеристик ефективності правоохоронної діяльності.

Ефективний психологічний супровід діяльності підрозділів супроводження поїздів транспортної міліції України сприятиме вирішення соціальних конфліктів, обґрунтованості та правомірності тих або інших обмежень суб'єктивних прав громадян, які в комплексі формують найнадійнішу процедуру забезпечення безпеки на об'єктах залізничної інфраструктури.

Перспективи дослідження. Поділ сервісних і соціальних (технічних) функцій, реалізацію яких забезпечують міліціонери супроводження поїздів, впливають на оптимальний рівень функціонального комфорту та можливість якісного обслуговування пасажирів у контексті надання правоохоронних послуг. Тому повний спектр факторів, що визначають якість діяльності міліціонерів супроводження поїздів,

ступінь їх впливу на якісні професійні показники, а також можливості розвитку цих факторів – предмет наших подальших досліджень.

1. Зелінська Т. М. Амбівалентність особистості (теорія, діагностика і психокорекція) / Т. М. Зелінська. – К.: Каравела, 2010. – 256 с.

2. Палій А. А. Диференціальна психологія: навч. посібник / А. А. Палій. – К.: Альма Матер, 2010. – 432 с.

3. Максименко С. Д. Експериментальна психологія: підручник / С. Д. Максименко, Е. Л. Носенко. – К.: МАУП, 2008. – 128 с.

Есимов С. С. Формирование профессионально важных качеств милиционеров подразделения по сопровождению поездов в процессе их деятельности

Затрагиваются вопросы формирования профессионально важных качеств милиционеров подразделения по сопровождению поездов в процессе их служебной деятельности, влияние факторов на эффективность предоставления качественных правоохранительных услуг, методы профессионального отбора и подготовки личного состава подразделений сопровождения поездов в контексте реформирования железнодорожного транспорта и МВД Украины.

Ключевые слова: милиционер, сопровождение пассажирских поездов, железнодорожный транспорт, служебная деятельность, мотивационно-целевые процессы.

Yesimov S. S. Formation of professionally important qualities of police of trains support unit in the course of their activities

The article raises questions of formation of professionally important qualities of police of trains support unit in the course of their official duties, the impact of factors on the efficiency of the quality of law enforcement services, the methods of professional selection and training of trains support units personnel in the context of railway reform and the Ministry of Internal Affairs of Ukraine.

With regard to the actual transport police professionals a complex scientific task is forming a professionally important quality of police of trains support unit during their training and employment. The solution to this problem is complicated by the tension between the new requirements for qualification of personnel and traditional levels of training, which is often provided by outdated teaching aids. In a real system rapidly relationship required a permanent record of technological, economic, social and psychological characteristics of activity, so as specific issues in professional development (but not separate from it) have problems of professional competence, preparedness and readiness to professional choices and activities.

Professional selection of transport police personnel involved in the railway service is considered from two complementary sides – firstly, by identifying professional life as the subject of consistency and profession; secondly, as a means of determining personal potential in the effectiveness of professional training and development.

Using psychological situational training (video training) as an active form of training the police of trains support unit in the course of employment under front of regular instructional and classroom training with performance contributes to professionally important qualities and willingness to correct interaction with passengers, the development of personal potential employees, increases professional competence of police officers, their effectiveness and quality of passenger service in the context of law enforcement services.

Key words: *police, support of passenger trains, railways, service activities, motivational and target processes.*

Стаття надійшла 12 червня 2014 року

УДК 340.12(075.8)

З. Р. Кісіль

ПРОФЕСІЙНА ДЕФОРМАЦІЯ ПРАЦІВНИКІВ ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ: ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ФЕНОМЕНОЛОГІЯ

Викладено узагальнення щодо оцінки сутності негативного феномена професійної деформації працівників ОВС України, її тенденцій. Розглянуто питання значення оптимізації діяльності керівництва МВС України як методу запобігання та протидії професійній деформації. За результатами компаративістичного аналізу екстраговано комплекс факторів, що детермінують інтенсифікацію негативних проявів професійної деформації працівників міліції, та виокремлено практичні методи нейтралізації її активності. На основі узагальнень правової доктрини запропоновано інноваційний концепт інтерпретації феномена «професійна деформація працівників ОВС України».

Професійна деформація працівників ОВС існувала завжди, в різних формах, детермінуючись різними чинниками, діючи в різних політичних та соціально-економічних умовах. Проблема виникнення і розвитку сучасних різновидів професійної деформації працівників ОВС не обмежується правовим і психологічним аналізом. Важливими є зміна параметрів соціального простору і аналіз системних чинників, які його визначають.

Ключові слова: *органи внутрішніх справ, професійна деформація, профілактика, концепція, превенція, протидія.*

Постановка проблеми. Реформування системи МВС України, розширення процесу її інтеграції у цивілізоване співтовариство правоохоронних органів зумовлює необхідність нових оцінок проблеми професійної деформації працівників органів внутрішніх справ України, новітніх підходів до її вирішення. Аналіз проблеми професійної деформації в історичному контексті розвитку системи наукового знання, як,

зрештою, і аналіз будь-якого іншого соціального явища, неможливий поза визначенням феномена глобалізації як актуалізуючого поля універсального процесу соціальних змін, правомірно окресленого нині як категорія соціальної трансформації. Щодо системи та процесу пізнання вплив глобалізації достатньо суттєвий, оскільки вона впливає на сутність методології – суб'єктивну дослідницьку позицію. Проблема виникнення і розвитку сучасних різновидів професійної деформації працівників ОВС не обмежується правовим і психологічним аналізом. Важливою є зміна параметрів соціального простору і аналіз системних чинників, які його визначають.

Своєрідність професійної діяльності працівників ОВС полягає в тому, що виконання ними посадових обов'язків здійснюється в ситуаціях із непередбачуваним результатом, із граничними психічними, фізичними перевантаженнями та ризиком, пов'язана з підвищеною відповідальністю працівників за свої вчинки, спілкуванням з різноманітними категоріями громадян, доволі часто вимагає рішучих дій тощо. Ці специфічні особливості діяльності значно впливають на особистісні характеристики працівників ОВС і можуть призвести до розвитку професійної деформації. У найбільш загальному вигляді наслідком цього феномена можуть бути такі прояви девіантної поведінки працівників ОВС, які призводять до негативного соціального оцінювання, не збігаються з професійною етикою, спотворюють очікуваний позитивний імідж працівника.

Стан дослідження. Не слід вважати, що професійна деформація працівників ОВС – це явище сьогодення. Вона існувала завжди, в різних формах, детермінуючись різними чинниками, діючи в різних політичних і соціально-економічних умовах. Саме тому проблемі професійної деформації в середовищі працівників ОВС, а також теоретичному обґрунтуванню її витоків присвячена низка праць таких учених: О. Бандурки, В. Беда, С. Безносова, Д. Гарольда, Д. Гріна, Ю. Голика, Є. Додіна, А. Дулова, М. Ібрагімова, К. Злоказова, С. Кабанова, В. Кікота, Л. Колодкіна, М. Корольчука, М. Костицького, Р. Кузнецова, В. Крайнюка, Х. Лангерока, К. Леонгарда, І. Максимова, Н. Матюхіної, В. Медведєва, Н. Москвіна, В. Олійникова, В. Плішкіна, В. Плетнікова, В. Погрібної, М. Савчина, О. Синявської, А. Сімковича, Б. Съєдіна, В. Столбового, О. Столяренко, А. Сухова, С. Раїнкіна, Р. Ратінова, В. Робозерова, А. Роші, Л. Терновського, Ю. Тихомирова, А. Шатохіна, А. Шестак та ін. Висновки вчених, правові та соціально-психологічні наслідки цього явища, його руйнівний характер і стосовно окремих працівників, і для органів внутрішніх справ у цілому зумовлюють необхідність створення дієвої системи попередження професійної

деформації та запровадження корекційних заходів на кожному щаблі її виникнення і подальшого розвитку.

Метою статті є дослідження історіографії негативного феномена професійної деформації працівників органів внутрішніх справ України.

Виклад основних положень. Професійна деформація працівників ОВС – це явище, яке реально існує та спричиняє величезну шкоду правоохоронній діяльності, виключаючи з виконання службових обов'язків тих працівників, котрі зазнали її руйнівного впливу. Щодо джерел розвитку деформації єдиної загально визнаної позиції у науковій літературі не існує. На думку автора фундаментального наукового дослідження В. С. Медведєва, професійна деформація сучасних міліціонерів – це реальна й подеколи неминуха данина, котру «сплачує» людина за високий рівень домагань, пристрасне захоплення своєю діяльністю. Вчений зорбив висновок, що професійна деформація є комплексом своєрідних, взаємопов'язаних змін окремих якостей і особистості в цілому, що виникають унаслідок виконання правоохоронних функцій. При цьому спостерігаються відмінності в інтенсивності впливу специфіки діяльності на розвиток професійної деформації у різних службах. Зокрема, найбільш інтенсивний негативний вплив спостерігається в карному розшуку, середній ступінь інтенсивності – в патрульно-постовій службі і слідстві, а низький ступінь інтенсивності – в паспортній і кадровій службах [1].

Погодимось з професором В. Я. Кікотем, який зазначає: «...професійна деформація особистості працівників ОВС – це зміни в негативний бік професійних та особистих якостей деяких працівників під впливом умов і досвіду професійної діяльності. Вона виявляється у професійно-моральній, професійно-інтелектуальній, емоційно-вольовій, і як, похідна, в сфері професійної діяльності». До причин, які призводять до виникнення професійної деформації, В. Я. Кікоть відносить: по-перше, деякі особливості правоохоронної діяльності, відносини з різноманітними категоріями людей під час її здійснення; по-друге, низький моральний рівень населення на обслуговуваній дільниці, вплив кримінального бізнесу, корупції, постійні службові контакти з кримінальним світом та асоціальними особистостями; по-третє, неефективне управління, нестабільність, невизначеність, непоінформованість, професійна неспроможність, недостатнє матеріально-технічне забезпечення працівників ОВС; по-четверте, конфліктні стосунки в процесі професійної діяльності; по-п'яте, особисті якості працівника, на які не зважили кадрові апарати під час влаштування його на службу, або які змінилися під час неї [2, с. 174–177].

Цікавим є підхід А. В. Буданова, який розглядає професійну деформацію у працівників органів внутрішніх справ у професійно-моральній, інтелектуальній і емоційно-вольовій сферах, а також у професійних діях. Чільне місце в працях А. В. Буданова посідає розгляд трьох основних груп факторів, які спричиняють професійну деформацію: факторів, обумовлених специфікою професійної діяльності, факторів особистісного характеру і факторів соціально-психологічного характеру [3, с. 174–177].

Професійна деформація розпочинається з негативних змін у професійній діяльності та у поведінці, тобто на соціально-психологічному рівні. Таку ж думку висловлює низка вчених, одноставно пов'язуючи професійну деформацію з негативними змінами соціально-психологічної структури особистості [4, с. 114]. Такий висновок роблять і деякі зарубіжні психологи. Зокрема, Л. Н. Терновскі вважає, що професійна деформація особистості становить триваючий в часовому континуумі мультисегментний процес нехтувань (порушень) ментальних формацій особистості, що детермінують численні діяльнісні трансформації у професійній діяльності [5, с. 363–364]. Деформація професійного ества, на думку Д. Гріна, етимологічно полягає у вузькому етико-моральному сприйнятті, дискурсивному спрямуванні на стереотипні цілевказівники, інтернальні щодо його професійного світосприйняття, що проявляється у опозиціонуванні останнього щодо сформованих суспільством аксіом діяльності (у конфронтаційному сприйнятті останніх) [6, с. 115–130]. Професійна деформованість насамперед розпочинає проявлятися в особистості, згодом через її поведінку відображається на службовій діяльності і ближньому оточенні. Так, Х. Лангерок вважає, що професійна деформація є феноменом тривалого відтворення факторів конкретної професії, що формує індивідуально-резонантивний процес гіперболізації значущості діяльності індивіда в соціальній сфері, до котрої він асимільований [7]. Особливості особистості і діяльності такого працівника виявляються по-різному і в багатьох поєднаннях; іноді гіпертрофований розвиток окремих рис може призвести до професійної непридатності працівника, до порушення ним закону чи аморальних дій. Отже, розвиток професійної деформації може негативно впливати на мотивацію службової поведінки працівників міліції.

Наявність негативних чинників професійної діяльності призводить до наростання невдоволеності собою, внутрішньої напруги, до почуття душевного дискомфорту та невпевненості у собі. Подовженість дії негативних робочих ситуацій тільки закріплює ці психічні стани, які можуть перетворитися в стійкі якості особистості. На думку

О. Ю. Снявської, зареєстрована динаміка випадків надзвичайних подій, внаслідок яких працівники органів внутрішніх справ загинули чи отримали поранення, дозволяє вважати, що загальна тенденція до збільшення надзвичайних подій з фізичними наслідками, що виявляється вже після трьох років роботи в ОВС (аналогічна зареєстрованій у дослідженнях попередніх років), певним чином пов'язана з феноменом професійної деформації. На виникнення професійної деформації впливає низка негативних чинників:

- юридичних (недосконалість законодавства, нечітке урегулювання оперативної роботи, недосконалість юридичних гарантій, що захищають працівників від протизаконних наказів і вказівок, тощо);
- економічних (відсутність чітких економічних стимулів, зрівнялівка в оплаті, відсутність належної матеріально-технічної бази тощо);
- організаційних (неправильний відбір і розстановка персоналу, слабкий контроль з боку керівництва, недостатні заходи із підвищення кваліфікації працівників, їх професійної майстерності тощо);
- інтелектуальних (низький рівень професійних знань, недостатній рівень професійної культури, недоліки у вихованні та самовихованні підлеглих тощо);
- соціально-психологічних (грубість і неврівноваженість керівників, надмірна самовпевненість, надмірні гонор і кар'єризм, низький самоконтроль тощо).

Це призводить до відкритої (видимої) професійної деформації. Йдеться про бездушне, нелюдське ставлення до правопорушників, злочинців, затриманих, підозрюваних; переконаність у вседозволеності; нехтуванні нормами професійної етики; надмірну підозрілість, звинувачувальний уклін; застосування незаконних методів у боротьбі зі злочинністю, керування хибним принципом «мета виправдовує засоби»; зловживання спиртними напоями; некультурність мови, зловживання жаргоном злочинного світу; неакуратність, неохайний зовнішній вигляд тощо. Також це обумовлює приховану (невидиму) професійну деформацію: зловживання службовим станом у процесі роботи, переважання корисливих цілей над державними, суспільними; аморальність у побуті, моральне зубожіння працівника; хибне розуміння інтересів служби, неправильне розуміння службового престижу; приховування злочинів; хабарництво; зрошення із злочинним середовищем тощо [8, с. 98–99].

Аналізуючи механізм зловживання і протиправної поведінки осіб, покликаних охороняти закон, А. І. Шестак наводить такі ознаки професійної деформації: приписки у звітності за результатами діяльності, орієнтування на відмову в порушенні кримінальної справи, пошук

компрометуючих матеріалів щодо невинного чи постраждалого, тиску на нього, «умовляння взяти на себе» усі звинувачення і інші зареєстровані злочини, установка на допустимість використання незаконних чи аморальних дій стосовно громадян в оперативних цілях; застосування фізичного насильства щодо заарештованих, осіб під вартою, гонитва за формальними показниками діяльності [9, с. 1].

Проблема морально і психологічно «дефектної» поведінки правоохоронців полягає у тому, що нехтування нормами права, яке не спричинило на певному етапі шкідливі наслідки, навпаки, надають суб'єкту певний «виграш», «спроможність з часом ставати шаблоном, стереотипом поведінки і сприйматися в подальшому автоматично, навіть в ситуації, яка загрожує самому суб'єкту», – акцентує С. С. Раїнкін [10, с. 239].

В. Ф. Робозеров як одну із ознак професійної деформації працівників ОВС наводить феномен соціально-психологічної суб'єктивної переоцінки працівниками своєї соціальної ролі. Він зазначає, що «...це призводить до того, що працівник міліції вважає свою службу «найбільш видатною», свої службові функції «найбільш важливими», діяльність інших служб зазвичай недооцінюється. Безумовно, зазначене може також слугувати причиною професійної деформації особистості, її спрямованості тощо [11, с. 99].

Наведені погляди вчених-правознавців і психологів дають змогу зробити висновок, що найбільш поширені чинники, що спричиняють деформацію особистості і, як наслідок – її девіантну поведінку, традиційно поділяють на об'єктивні і суб'єктивні, називаючи їх при цьому причинами. На нашу думку, цього недостатньо і це не цілком правильно. По-перше, причини – це те, що існує в соціальній реальності, а їх відображення у свідомості окремого індивіда чи групи людей з подальшим перетворенням соціальної реальності – умови; по-друге – причини можуть бути і безпосередніми, і опосередкованими, тобто впливати на особистість через мікросередовище. Отже, опосередкованими причинами професійної деформації взагалі, працівників міліції зокрема, слід вважати соціально-економічний, політичний, правовий, психологічний стан суспільства; безпосередніми – ті, що стосуються виключно професійної діяльності, а саме:

1) зміст, організація, умови діяльності взагалі та процедура виконання конкретних службових завдань. Детально не характеризуючи правоохоронну діяльність [12, с. 159], зазначимо, що їй притаманні такі психологічні особливості, як творчий характер вирішуваних професійних завдань та їх значна інтелектуальна і емоційна насиченість, дефіцит часу, вплив на особистість особливо сильних подразників

і домінування негативних емоцій за недоліку позитивних, підвищена відповідальність за прийняті рішення та необхідність невідкладного вжиття конкретних заходів, наявність правової регламентації діяльності та владних повноважень, наявність елементів небезпеки і ризику, багатоплановість службових ситуацій, неможливість чіткого планування й прогнозування результатів. До зазначеного можна додати недостатнє фінансування та оперативно-технічне забезпечення, що не відповідає складності вирішуваних завдань, громіздку і недосконалу систему звітності, наявні недоліки в організації та управлінні діяльністю підрозділів, несприятливі побутові умови значної кількості працівників, помилки в підборі та розстановці кадрів [13; 14];

2) особливості об'єкта службового інтересу, найперше осіб, що порушують моральні та правові норми: «Для таких людей типовими є психологічні бар'єри щодо працівників правоохоронних органів, агресивність, намагання здійснити протидію в прихованій або явній формі, спровокувати на протиправні дії» [15; 16];

3) особливості найближчого соціального оточення працівника. Насамперед це службовий колектив у цілому, колеги, з якими він найчастіше спілкується під час виконання оперативно-службових завдань. Найближче службове оточення може здійснювати позитивний компенсуючий вплив або, навпаки, поглиблювати професійну деформацію. Згідно зі здійсненими дослідженнями [17], найбільше зазнають деформуючого впливу працівники установ виконання покарань, карного розшуку, дільничні інспектори міліції, тобто ті, хто під час виконання службових обов'язків часто й інтенсивно спілкуються з представниками злочинного світу.

Проблема професійної деформації викликає стурбованість не лише у науковців, а найперше у Міністерства внутрішніх справ України, що відображається у відомчих нормативно-правових актах. «...Вимоги Міністерства щодо повного виключення з практики роботи органів та підрозділів фактів необґрунтованих затримань та арештів, незаконного притягнення громадян до адміністративної та кримінальної відповідальності, інших проявів порушення закону виконується незадовільно.

Через професійну неспроможність, черствість та байдужість до людей, моральну розбещеність окремих працівників продовжують мати місце непоодинокі випадки рукоприкладства, знущання та тортур над особою, що підозрюється або обвинувачується. Про це свідчать і порушені з початку року стосовно працівників міліції 34 кримінальні справи. Серед них 17 (50%) справ порушено за нанесення тілесних ушкоджень громадянам, 7 – за фальсифікацію матеріалів

проти особи, 4 – за незаконний обшук, 3 – за зґвалтування та 2 – за розбійний напад.

Аналіз наявної інформації та перевірки на місцях свідчать, що порушення законності, як правило, є наслідком моральної і професійної деформації окремих працівників, відсутності дієвого механізму контролю та вимогливості з боку деяких керівників, низького рівня організації виховної роботи, морально-психологічної підготовки та навчання особового складу» [18].

«...Зловживання службовим становищем і перевищення влади, укриття злочинців, не реагування на звернення громадян, хабарництво, пияцтво та інші аморальні вчинки, а то й зрада інтересам служби, компрометують систему МВС, викликають сумнів у населення щодо спроможності органів внутрішніх справ забезпечити в державі належний порядок та законність» [18].

Наприклад, значний обсяг проблем, пов'язаних із забезпеченням прав і свобод громадян в адміністративній діяльності міліції, стосується провадження справ про адміністративні правопорушення. Так, упродовж п'ятиріччя за адміністративні правопорушення затримано 29 млн. 520 тис осіб, щодо яких складено 31 млн. 969 тис. протоколів; із працездатного та старшого працездатного постійного населення за 5 років до адміністративної відповідальності притягнуто 74,3 відсотка [19]. Намагання досягнути високих результатів призводять до проявів «...у повсякденній діяльності працівників органів внутрішніх справ таких ганебних явищ, як перевищення владних повноважень, зрада службових інтересів, цинічне паплюження прав і законних інтересів громадян, ігнорування вимог статутів та наказів...» [20].

Здійснене автором опитування працівників міліції (860 осіб рядового, молодшого, середнього та старшого начальницького складу) свідчить, що вживання алкоголю для них є найбільш типовою девіацією. Це підтверджується також наявними узагальненнями щодо соціально-психологічного аналізу стану дисципліни (45,9% респондентів вказали на вживання спиртних напоїв у робочий час). Основною причиною вживання алкоголю більшість працівників міліції називають його здатність подолати втому, психологічне напруження.

Особисті деформації, на думку професора О. М. Джуґі, є однією з детермінант механізму суїцидальної поведінки [21]. «...Протягом 2009 року 13 (2008 – 32) працівників ОВС з різних причин покінчили життя самогубством. Основними чинниками, що сприяли скоєнню працівниками міліції самогубств, були несприятливі індивідуальні психологічні особливості працівника, конфліктні ситуації на службі і у сім'ї, незадовільний контроль безпосереднього

керівництва за поведінкою підлеглих працівників на службі і в поза-службовий час, невжиття ними упереджувальних заходів психопрофілактики» [22].

Висновки. Отже, незважаючи на давність перманентних спроб дослідити феномен професійної деформації, це явище досі не до кінця досліджене та пізнане, відтак становить наукову та практичну зацікавленість. Узагальнення наявного наукового досвіду досліджень феномена професійної деформації працівників органів внутрішніх справ України, здійснених вітчизняними і зарубіжними вченими, а також нормативної бази МВС України, спонукали до висновку, що самотійно і комплексно ця вкрай актуальна проблема в науці досі не була предметом вивчення та узагальнення. Фундаментальні дослідження, що втілились в численних концепціях, призвели до розуміння того, що сьогодні не існує єдиного підходу щодо вивчення феномена професійної деформації працівників ОВС як складного соціально-психологічного і правового явища, існують концептуальні різночитання поняття «професійна деформація працівників ОВС» та чинників, що її спричиняють. На наш погляд, професійна деформація – це не обов’язковий, але реально можливий наслідок процесу формування і професійного розвитку працівника ОВС. З погляду соціальної заданості, це артефакт, «зворотній бік» процесу формування і розвитку професіонала. З боку особистості, це певна «данина», що сплачується за високий рівень домагань, захоплення діяльністю.

Не можна не погодитися з професором С. П. Безносимим, який зазначає, що проблема професійної деформації майже зовсім не вивчена, хоча становить значний інтерес і в теоретичному, і в прикладному аспектах [23]. Теоретична розробка дієвого механізму правового регулювання протидії професійній деформації на основі комплексного і системного підходів, розроблення правових заходів попередження та корекції її проявів, упровадження у практичну діяльність ОВС єдиної концепції протидії професійній деформації працівників ОВС є вкрай необхідною й сприятиме підвищенню ефективності діяльності працівників ОВС.

1. Медведев В. С. Психология профессиональной деформации сотрудников органов внутренних дел: дисс. ... на соискание ученой степени докт. психол. наук: спец. 19.00.06 «Юридическая психология» / Владимир Степанович Медведев; Киевский ин-т внутренних дел при Национальной академии внутренних дел Украины. – К., 1999. – 412 с.

2. Прикладная юридическая педагогика в органах внутренних дел: учебник для курсантов и слушателей образоват. учрежд. МВД России юрид.

профіля / под ред. В. Я. Кикотя, А. М. Столяренко. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2008. – 512 с.

3. Буданов А. В. Работа с сотрудниками органов внутренних дел по профилактике профессиональной деформации: практик. пособие [для руководящих работников УВД, ОВД, служб по работе с личным составом, подразделений, морально-психологического обеспечения деятельности ОВД] / А. В. Буданов. – М.: РИО МВД, 1992. – 189 с.

4. Айроян Э. А. Профессиональная деформация сотрудников ОВД / Э. А. Айроян, А. В. Глазычев // Место и роль ОВД в системе уголовной юстиции: материалы межвуз. науч. конф. слушателей, курсантов и студентов. – Омск: Омск. Акад. МВД России, 2010. – Вып. 14. – С. 113–116.

5. Ternovsky L. N. The professional deformation of the personality from the point of view of deontology / L. N. Ternovsky, V. A. Ternovskaya // European Neuropsychopharmacology. – Elsevier, Amsterdam, 1995. – 5 (№ 3). – P. 363–364.

6. Tappan W. P. Crime, Justice and Correctiveness / W. P. Tappan. – New York: Mc Yraw Hill, 2008. – 468 p.

7. Stagner R. Aging in industry / R. Stagner // In J. Birren K. Handbook of the psychology of aging. – New York: Van Nostrand Reinhold. – 2005. – P. 747–817.

8. Сияньська О. Ю. Професійна етика як чинник протидії професійній деформації працівників органів внутрішніх справ / О. Ю. Сияньська // Право і безпека. – 2005. – № 4 ˆ 1. – С. 96–99.

9. Шестак А. И. В погоню за цифрой / А. И. Шестак // Комсомольская правда. – 1998. – № 19. – С. 1.

10. Раинкин С. Е. Психология общения / С. Е. Раинкин. – М.: Юнтус, 2003. – 239 с.

11. Робозеров В. Ф. Раскрытие преступлений совершенных в условиях неочевидности / В. Ф. Робозеров. – Л.: Ин-т усоверш. следств. работников, 1999. – 140 с.

12. Дубов Г. В. Профессионально-нравственная деформация личности сотрудника и служебного коллектива органов внутренних дел / Г. В. Дубов // Организация работы с личным составом органов внутренних дел. Проблемы и перспективы: матер. науч.-практ. конф. (Владимир, 23–24 апр. 1997 г.) // ВЮИ МВД России. – 1997. – 208 с.

13. Правовая и духовная культура сотрудников правоохранительных органов / Х. С. Гуцериев, В. П. Сальников и др. – СПб.: МПбЮИ, 1996. – 416 с.

14. Степашин С. В. Против криминализации России / С. В. Степашин // Российская юстиция. – 2000. – № 1. – С. 2–3.

15. Деев В. Г. Психология направленности личности осужденных, отбывающих наказание в исправительно-трудовых учреждениях: автореф. дисс. на соискание ученой степени доктора психол. наук: спец. 19.00.06 «Юридическая психология» / В. Г. Деев // Акад. МВД СССР. – М., 1986. – 36 с.

16. Джужа О. М. Кримінологія / О. М. Джужа, Я. Ю. Кондратьев, О. Г. Кулик, П. П. Михайленко та ін.; за заг. ред. О. М. Джужа. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – 416 с.

17. Митюрин Н. Ю. Проблемы формирования профессионализма сотрудников органов внутренних дел через СМИ / Н. Ю. Митюрин //

Научный вестник Оренбургского государственного института менеджмента. – М., 2008. – С. 211–213.

18. Про заходи щодо зміцнення дисципліни і законності в органах внутрішніх справ та попередження надзвичайних подій, пов'язаних із загибеллю й травмуванням особового складу: Наказ МВС України від 16.03.2007 р. № 81.

19. Про додаткові заходи щодо дотримання працівниками органів внутрішніх справ принципів законності, забезпечення прав і свобод громадян: Наказ МВС України від 15 трав. 2012 р. № 157.

20. Про оголошення рішення колегії МВС України: Наказ МВС України від 12 лип. 2013 р. – № 243.

21. Джужа О. М. Кримінологія / О. М. Джужа, Я. Ю. Кондратьєв, О. Г. Кулик, П. П. Михайленко та ін.; за заг. ред. О. М. Джужа. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – 416 с.

22. Про стан дисципліни і законності серед особового складу органів та підрозділів внутрішніх справ України за 2009 рік: Доповідна записка від 09 лютого 2010 р. – № 2548/Вр.

23. Безносос С. П. Профессиональная деформация и воспитание личности / С. П. Безносос // Психологическое обеспечение социального развития человека. – СПб.: Речь, 2004. – 271 с.

Кисиль З. Р. Профессиональная деформация работников органов внутренних дел Украины: историография и феноменология

Изложены обобщения по оценке сущности негативного феномена профессиональной деформации сотрудников ОВД Украины, ее тенденций. Рассмотрены вопросы значения оптимизации деятельности руководства МВД Украины как метода предотвращения и противодействия профессиональной деформации. По результатам компаративистичного анализа Экстрагировано комплекс факторов, детерминирующих интенсификацию негативных проявлений профессиональной деформации сотрудников милиции и выделены практические методы нейтрализации ее активности. На основе обобщений правовой доктрины предложено инновационный концепт интерпретации феномена «профессиональной деформации сотрудников ОВД Украины».

Профессиональная деформация сотрудников ОВД существовала всегда, в разных формах, детерминируясь различными факторами, действуя в различных политических и социально-экономических условиях. Проблема возникновения и развития современных разновидностей профессиональной деформации сотрудников ОВД не ограничивается правовым и психологическим анализом. Важными являются изменения параметров социального пространства и анализ системных факторов, которые его определяют.

Ключевые слова: органы внутренних дел, профессиональная деформация, профилактика, концепция, превенция, противодействие.

Kisil Z. R. Professional deformation of law enforcement workers of Ukraine: historiography and phenomenology

The article summarizes the evaluation of the negative nature of the phenomenon of professional deformation of law enforcement workers of Ukraine

and its trends. The problem of optimizing the value of leadership activity of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine as a method of preventing and combating professional deformation. By the results of the comparative analysis a set of factors that determine the intensification of the negative effects of professional deformation of police are extracted and the practical methods of neutralizing its activity are singled out. On the basis of generalizations of legal doctrine the innovative concept of interpretation of the phenomenon of "professional deformation of law enforcement workers of Ukraine" is proposed.

The nature of professional deformation, its determinants, depending on the content of concepts and conceptual foundations of thinking and research are defined. In particular, the integrated use of the theory of normative description of psychological theories of personality theory and professional ethics and deontology allows to understand the uniqueness of the phenomenon of professional deformation, its dynamics and trends. System approach to the study of professional deformation of law enforcement workers reveals the internal mechanism not only of the individual components (macro or microsystem determinants of professional deformation of law-enforcement workers), but their relationship at different levels. Thus, an opportunity to identify meaningful and substantial institutional "layering" phenomenon, deep dialectical relationship and interdependence of substantial meaningful parts, structures and functioning of professional deformation of law enforcement workers as a whole complex organism is given. In turn, the systematic study of the phenomenon of professional deformation of law enforcement workers is impossible without the use of synergetic approaches. Synergetic vision comes from the nonlinearity of multiple-factor processes occurring in the community and the police, in particular, the fundamental instability of any social system.

Research of any legal problems can only claim the truth when it is provided by adequate methodology. Methodology is not only the knowledge but also primarily reflective individual projects, plans, models, certain principles, attitudes, formed by the process of life, integrative experience that define subjective checked for validity. The criterion for current evaluation of the chosen methodology is the practice of realization and recognition of creative approaches of other researchers. However, the methodology requires the involvement of related scientific knowledge (especially at the intersection of science) to combine theory and practice to study the alternative (even multiple) point of view of the researcher. And the alternative position under the contract practice needs systemic worldview. Therefore, systematic methodology is not only theory of the formation of abstract concepts, the structure, properties, components and relationships between them, but the procedure of including elements of the system to its members to identify patterns.

Methodology is an integral phenomenon that combines a number of components, namely general theoretical outlook and fundamental concepts, laws and general philosophical categories, common and general scientific methods. Giving the common approach to scientific knowledge, it is also necessary to bear in mind the fact that some scientific problems require more thorough, methodologically calibrated relevance to their study, as they are complex and multidimensional. And the phenomenon of «professional deformation of law enforcement workers concerns this problem».

Key words: law enforcement bodies, professional deformation, preventive measures, conception, prevention, resistance.

Стаття надійшла 5 червня 2014 року

ІНДИВІДУАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ПОВЕДІНКОВОЇ АКТИВНОСТІ КЕРІВНИКІВ ОВС У СТРЕСОВИХ УМОВАХ

Досліджено індивідуальні особливості поведінкової активності керівників ОВС у стресових умовах, виявлено та наповнено психологічним змістом кореляційні зв'язки типів поведінкової активності в стресових умовах з психологічними особливостями особистості. Окреслено шляхи впливу на поведінку керівника ОВС з метою збереження власного здоров'я та підвищення ефективності праці.

Ключові слова: стрес, поведінкова активність, психологічні особливості, самоставлення, самоінтереси, самовпевненість, самоприйняття, емоційна стійкість.

Постановка проблеми. Продовження національної революції, побудова національної Української держави та продовження процесу повалення режиму внутрішньої окупації висувають вимоги і до особистості керівника ОВС, до високої майстерності, професіоналізму у правоохоронній діяльності, гуманності, інших моральних рис, і його здоров'я. Діяльність керівників ОВС пов'язана з дефіцитом часу для ухвалення рішень, інтенсивними фізичними та психологічними навантаженнями, що вже робить їхню працю максимально стресогенною і емоційно високонапруженою. Поведінкова активність великою мірою залежить від когнітивних процесів, способу мислення і оцінки ситуації, знання власних ресурсів, ступеня вираження вмінь і навичок управління стресом. І в цьому закладено розуміння того, чому умови виникнення і характер поведінки в стресових умовах в однієї людини відрізняється від поведінки іншої людини в таких же умовах. Отже, постає проблема з'ясування взаємозв'язку індивідуальних особливостей поведінкової активності керівників ОВС у стресових умовах із їх психологічними особливостями.

Стан дослідження. Аналіз наукових джерел засвідчує, що дослідників дедалі більше цікавлять особливості прояву поведінкової активності у стресових умовах. У вітчизняній психології актуальна проблема поведінки особистості у стресі вивчалася в основному в контексті подолання екстремальних ситуацій. Виняток становлять концепція пошукової активності В. Роттенберга (1974) та нечисленні роботи, присвячені вивченню особистості та життєвого шляху (Анциферова, 1995; Лібіна, 1995). У зарубіжній психології вивчення поведінки

у складних ситуаціях ведеться в декількох напрямках. М. Фрідман і Р. Розенман (M. Friedman, R. Rosenman, 1975) детально описують особливості поведінки у стресових умовах і психосоматичні наслідки, до яких така поведінка призводить, зокрема типи поведінки «А», «АВ» і «Б». Аналіз цих та багатьох інших досліджень, зрештою, призвів до формування доволі стійкого переконання, що поведінка типу А і володіння особистісними особливостями цього типу є фактором ризику психоемоційного дистресу. Лазарус і Фолкмен (Lazarus, Folkman, 1984) підкреслюють роль когнітивних конструктів, що обумовлюють способи реагування на життєві труднощі. Коста і МакКрі (Costa, McCrae, 1992) акцентують на впливі особистісних змінних, що детермінують перевагу індивідом тих чи інших стратегій поведінки в складних обставинах. Лер і Томе (Lehr, Thome, 1993) приділяють велику увагу аналізу найбільш складних ситуацій, справедливо припускаючи сильний вплив контексту на вибір стилю реагування. Інтерпретація феноменів захисту та співволодіння пов'язана також з вивченням природи індивідуальної поведінки в контексті проблеми стресу (Сельє, 1991).

Окремі аспекти професійних стресів керівника в ОВС та їх профілактики вивчали такі науковці: Д. О. Александров, В. Г. Андросюк, М. І. Ануфрієв, О. М. Бандурка та інші, однак комплексне дослідження поведінки у стресових умовах керівників ОВС у Україні не здійснювалося, взаємозв'язки поведінкової активності з психологічними особливостями не встановлювались. Подальші розробки у цій сфері дадуть змогу віднайти шляхи впливу на поведінку керівника ОВС з метою збереження власного здоров'я, попередження психосоматичних захворювань та підвищення ефективності правоохоронної діяльності.

Мета статті – теоретичне та емпіричне дослідження зв'язку індивідуальних особливостей поведінкової активності керівників ОВС у стресових умовах із психологічними особливостями їх особистості, окреслення шляхів впливу на поведінку керівника ОВС з метою збереження власного здоров'я та підвищення ефективності праці.

Виклад основних положень. Найчастіше людина реагує на стресові ситуації неусвідомлено, несвідомими уявленнями про себе, про те, якою вона «повинна» бути, а також якими є і «мають бути» навколишні люди і світ. Ці стереотипи поведінки формують загальну життєву позицію людини. Частішає поява нових доказів того, що деякі життєві позиції можуть бути пов'язані з певними хворобами. Наприклад, М. Фрідман і Р. Розенман описують певний тип поведінки (життєву позицію), яка, на думку вчених, сприяє виникненню захворювань серця. Вони назвали таких, постійно напружених, що б'ються за своє місце в житті, людей «особистістю типу А» [8, с. 119].

Для особистості цього типу на поведінковому рівні характерний прояв активності, напруженості, амбітності, часто нестриманості в прояві почуттів, напористості і нетерплячості в досягненні мети. Під час зустрічі з перешкодами на шляху до досягнення обраної мети особистість типу А часто може проявляти не тільки наполегливість, але і агресивність. Однак ядром особистості є саме домінуюча мотивація першості та соціальної конкуренції. Численні дослідження констатують, що серцево-судинні захворювання (інфаркти, інсульти) трапляються у особистостей типу А значно частіше, приблизно у два рази, ніж у інших [6; 8; 9]. Тому поведінка типу «А» розглядається як фактор ризику дистресу.

Численні дослідження доводять, що, крім типів поведінки особистості, для яких властиві захворювання серця, існує велика кількість аналогічних характеристик особистості, що відповідають іншим захворюванням, наприклад, ревматоїдному артрити, виразці шлунка, бронхіальній астмі та циститу (у жінок), навіть таким, як грип чи ОРЗ та іншим [8; 9; 14].

Крім того, існує давня думка (майже два тисячоліття тому, в II ст. н. е., римський лікар Гален зважив на те, що життєрадісні жінки рідше хворіють раком, ніж жінки, що часто знаходяться в пригніченому стані), підтверджена доволі великою кількістю сучасних досліджень, що онкологічні хворі характеризуються тяж подібними рисами [9]. 1701 року англійський лікар Гендрон у трактаті, присвяченому з'ясуванню природи і причин раку, указував на його взаємозв'язок із «життєвими трагедіями, що викликають сильні неприємності і горе» [9]. 1783 року Барроуз зазначав про причини цієї хвороби словами, що дуже нагадують опис хронічного стресу. У класичній роботі Нанна «Рак грудей» стверджується, що емоційні фактори впливають на ріст пухлини [9].

Дослідження Уолтера Хайла Уолса (1846), Клода Бернара (1895), Г. Сноу (1893), Лоуренса Лешэна підтверджують роль негативних емоцій у розвитку раку. Лоуренс Лешэн наголошує, що в онкологічних хворих виділяють ще такі риси, що вже до захворювання вони були схильні до почуттів безнадійності і беспорядності. Інші роботи підтверджують дані Лешэна про те, що багатьом онкологічним хворим буває складно висловлювати негативні почуття. Вони відчувають необхідність завжди здаватися хорошими [9].

Для особистості типу «А» не сам собою неуспіх у соціальній конкуренції є фатальним і безумовним фактором психоемоційного дистресу, а те, як реагують на цей неуспіх інші. Як з'ясувалося, саме собою будь-яке зауваження неуспіху особистості типу А, підкреслення

і звернення уваги на її неуспіх у конкурентній соціальній взаємодії веде до зростання внутрішньої напруги. Для того, щоб викликати негативний ефект, це зауваження неуспіху необов'язково повинно мати характер негативного оцінювання (зневажливе ставлення, жартування), але воно може бути і нейтральним за формою або навіть може мати зовні позитивний характер (співчуття з приводу неуспіху, з акцентуванням уваги на ключових травмуючих дескрипторах «програш», «суперник», «поразка» і т. д.) [6; 8].

Сід вказати, що поширеність особистостей типу А неоднакова в різних соціокультурних популяціях і коливається в межах від 45% до 76%. Максимальна концентрація людей типу А спостерігається в містах соціально та економічно більш розвинених країн, а мінімальна – у селах, які знаходяться у слаборозвинених регіонах [6].

Форма відповіді на стресогенну дію виражається людиною відповідно до того, як вона продовжує взаємодіяти з ситуацією через процеси ідентифікації і оцінки сигналів, розроблення стратегії поведінки. Особистісна реакція у цьому процесі визначальна. За менш інтенсивної і повільної дії екзогенних чинників роль особистісної реакції виявляється виразніше. Тимчасова послідовність різних фізіологічних і біологічних реакцій більшою мірою обумовлена індивідуальними особливостями суб'єкта.

Оцінка стимулу, дії, ситуації, психологічна оцінка негативного сигналу за неможливості позбавлення від нього або невідповідності механізмів «уникнення стереотипного захисту» є визначальним чинником для класифікації подальшої комплексної реакції організму як стресової [2].

Як відомо, не сама собою дія як така є причиною подальшої реакції організму, а ставлення до цієї дії, її оцінка, причому негативна, заснована на неприйнятті стимулу з біологічної, психологічної, соціальною і інших точок зору індивіда. Якщо особа не визнає стимул шкідливим, будучи таким об'єктивно, він не є стресором [1, с. 151]. Отже, не зовнішні, а внутрішні індивідуальні психологічні умови і процеси є визначальними для характеру поведінкової активності.

В попередніх публікаціях вже було відзначено, що відмінності в сприйнятті ситуації як стресової можуть бути пов'язані зі змінами у фізіологічному стані або психічному статусі суб'єкта. У розвитку психологічного стресу провідне значення мають негативні емоційні стани, перенапруження, обумовлені негативними емоціями, конфліктними ситуаціями [2; 4; 15].

Отож, процес подолання стресу передбачає і безпосередні дії суб'єкта, і когнітивну роботу, що охоплює різні інтерпретації, емоції

і оцінки складності завдання, внутрішніх ресурсів суб'єкта, вірогідності успіху. «Цей тип когнітивної роботи Фішер називає «роботою незадоволення» і розглядає як засіб створення оптимістичної, орієнтованої на успіх установки, яка є основою контролю і ефективного управління стресом» [3, с. 459]. Г. Сельє також наголошував, що «Успіх завжди сприяє подальшому успіху, крах веде до подальших невдач. Навіть найбільші фахівці не знають, чому «стрес краху надії» за значно більшою ймовірністю, ніж стрес від надмірної м'язової роботи, призводить до захворювань (виразка шлунка, мігрень, високий кров'яний тиск і навіть просто підвищена дратівливість). Фізичні навантаження заспокоюють і навіть допомагають пережити душевні травми» [12]. На ці тези Г. Сельє посилається і автор концепції пошукової активності В. Роттенберг [11].

Згідно з концепцією В. Роттенберга, перед людиною, що досягла мети і задоволена ситуацією, відкриваються дві можливості: «вона може або ставити перед собою нові завдання (як це відбувається, наприклад, у процесі творчості), або зупинитися на досягнутому. Але саме в останньому випадку – за добровільної відмови від подальшого пошуку – і розвиваються раптом «хвороби досягнення». Якщо ж людина не припиняє діяльність, розпочинає вирішувати нові, нехай навіть дуже складні проблеми, її здоров'я залишається збереженим, хоча в процесі вирішення нових проблемних ситуацій вона може періодично відчувати гіркоту невдач» [10, с. 6].

В. Роттенберг робить такий висновок: «основний чинник, що впливає на стійкість організму, – не «знак» емоції, а характер поведінки, наявність або відсутність пошукової активності. Краще відчувати неприємні переживання, які стимулюють пошук, ніж перебувати в стані пасивності. Стійкі позитивні емоції виникають тільки в процесі пошукової поведінки. Припинення пошуку за високої вихідної потреби в ньому призводить до неможливості її задоволення з відповідними неприємними суб'єктивними переживаннями» [10, с. 8].

В. Роттенберг зауважує, що «Якщо потреба в пошуку своєчасно не сформувалася, низький рівень пошукової активності може не супроводжуватися негативними переживаннями, проте суб'єкт при цьому залишається підвищено вразливим до різноманітних шкідливих впливів» [10, с. 6].

Учений вважає, що передумови до пошукової поведінки вроджені і біологічно обумовлені. Вони можуть реалізуватися тільки за адекватного виховання.

Потреба в пошуку і здатність до пошукової поведінки формується на ранніх етапах індивідуального розвитку [10].

Дослідження індивідуальних особливостей поведінкової активності в стресових умовах керівників ОВС здійснювалось 2013 року на базі Інституту післядипломної освіти та заочного навчання ЛьвДУВС. В емпіричному дослідженні взяли участь 51 опитуваний – усі слухачі – це керівники ВДСБЕЗ та дільничні інспектори міліції з різних регіонів України, віком від 21 до 43 років. З них 48 чоловіків і 3 – жінки.

В емпіричному дослідженні було застосовано широкий діагностичний інструментарій, виміряно усі діагностичні показники (усіх 39) таких методик: «Комплексна оцінка проявів стресу», методика «Шкала соціальної адаптації» Холмса-Рея (СЖП – стресогенні життєві події), методика визначення рівня тривожності Тейлора), методики «Тест-опитувальник самоствалення В. В. Століна, С. Р. Пантелєєва»), Бостонський тест, методика «Діагностика стратегій поведінкової активності в стресових умовах», методика 16 PF Кеттєла).

У результаті з'ясовано, що досліджувана група осіб характеризується високою соціальною адаптацією, відсутністю у більшості працівників на час обстеження вираженого стресу, у більшості працівників виявлено середній рівень тривожності з тенденцією до низького. У всіх досліджуваних більшою чи меншою мірою розвинутий самоконтроль, спостерігається точність виконання соціальних вимог. Більшості досліджуваних властиві сила, емоційна стійкість, витриманість, спокій, флегматичність, у них тверезі погляди на життя, високо працездатні, реалістично налаштовані, емоційно зрілі, мають постійні інтереси, спокійні, реально оцінюють ситуацію.

Для емпіричного дослідження індивідуальних особливостей поведінкової активності керівників ОВС у стресових умовах було застосовано методику Дженкінса «Діагностика стратегій поведінкової активності в стресових умовах». Ця методика містить низку питань, що стосуються особливостей життя, активності в справах і спілкуванні або поведінки в емоційно напружених ситуаціях [8, с. 306]. Вона призначена для визначення типу А, Б чи АБ поведінкової активності у стресі.

Аналіз результатів за методикою-опитувальником Дженкінса «Діагностика стратегій поведінкової активності в стресових умовах», засвідчив, що 82,4% опитаних надають перевагу типу поведінки у стресовій ситуації «АВ», тобто це межа між типом «А» і «Б», для якої характерне прагнення до врівноваженої поведінки. Їм характерна активна і цілеспрямована діловитість, різнобічність інтересів, уміння збалансувати ділову активність, напружену роботу із зміною занять і уміло організованим відпочинком.

Застосування методів математичної статистики, а також аналіз здійснених кореляцій дозволив виявити взаємозв'язки показника

«Рівень стратегії поведінкової активності у стресових умовах» (див.: рис.): «Шкала самоінтересів» ($r = -0,23$), «Шкала самовпевненості» ($r = -0,36$), «Шкала самоприйняття» ($r = -0,22$), «03 Фактор С – «емоційна стійкість»» ($r = 0,20$), «09 Фактор L – «довірливість – підозрливість»».

Рис. Кореляції діагностичного критерію «Поведінкова активність у стресових умовах»

Психологічний зміст отриманих кореляцій полягає у тому, що з підвищенням рівня емоційної стійкості зростатиме тенденція до поведінки особистості за типом Б, тобто до раціональності, обережності, неквапливості, з помірною активністю особистості, емоційної стабільності у поведінці, порівняно стійкістю до дій стресогенних факторів. Розвиватиметься і надалі формуватиметься уміння пристосовуватися до різних видів діяльності.

Досліджуваний, що характеризується відвертістю, довірливістю, позитивною схильністю до інших, терпимістю, умінням вживатися з іншими, не заздрисний, такий, що лагодить з людьми і добре працює в колективі, буде більш схильний до поведінки типу «А». А от досліджуваний, який ревнивий, заздрисний, характеризується підозрливістю, якому властива пихатість, зарозумілість, інтереси якого зорієнтовані на свою особистість, який обережний в своїх вчинках, егоцентричний, схилитиметься до поведінки типу «Б».

Обернена кореляція зі шкалами методики «Тесту-опитувальника самоставлення» (В. В. Століна, С. Р. Пантелєєва) [13], а саме із «самоінтересу», «самовпевненість», «самоприйняття», може свідчити про те, що зі збільшенням інтересу до себе, самовпевненості та самоприйняття стратегія поведінкової активності прямуватиме до стратегії особистості типу «А».

Самоставлення – це важлива психологічна категорія, яка тісно пов’язана з пізнавальною та моральною сферами особистості й посідає центральне місце у психологічній регуляції діяльності. Через зріле ставлення до себе людина може реально впливати на своє життя і життя інших, розумно організовувати життєвий процес, передбачати життєві події та їх результати.

Природа самоставлення не замикається внутрішнім простором особистості, а через мотиви зв’язується з реальною життєдіяльністю суб’єкта.

Отримані кореляції засвідчують, що:

- за збільшення близькості до себе, зокрема інтересу до власних думок і почуттів, готовності спілкуватися з собою «на рівних», впевненості у своїй цікавості для інших;

- за збільшення самовпевненості як негативної моральної риси, що поєднує й інші більш конкретні моральні недоліки: гордовитість, пихатість, зневажливість, де внутрішнім її підґрунтям є нерозсудливість як центральна ознака розуму суб’єкта, коли йому складно погодитися з власною розумовою недосконалістю, з неточністю та недостатньою глибиною знань, якими він володіє (звідси й установка на перебільшення своїх інтелектуальних можливостей, що породжує істотні моральні хиби, зокрема зарозумілість, зазнайство, схильність до образи тощо; враження, що самовпевнена особистість живе в індивідуальній непроникливій оболонці, що не дає їй змоги повернутися до соціального простору й відчутти його різноманітні імпульси);

- за бачення в собі переважно недоліків, низької самооцінки, готовності до самозвинувачення поведінкова активність тяжітиме до стресової типу «А», тобто виникатиме перебільшена потреба в діяльності, невміння дистанціюватися від роботи, розслабитися; бракуватиме часу для відпочинку і розваг; спостерігатиметься постійне напруження душевних і фізичних сил у боротьбі за успіх, висока мотивація досягнення при незадоволенні досягнутим, завзятість і надактивність у досягненні мети часто відразу в декількох сферах життєдіяльності, небажання відмовитися від досягнення мети, незважаючи на «поразку»; невміння і небажання виконувати щоденну ґрунтовну

і одноманітну роботу; нездатність до тривалої і стійкої концентрації уваги; нетерплячість, прагнення робити все швидко: ходити, їсти, говорити, ухвалювати рішення; енергійне, емоційно забарвлене мовлення, що підкріплюється жестами й мімікою і що часто супроводжується напруженням м'язів обличчя та шиї; імпульсивність, емоційна нестриманість у суперечках, невміння до кінця вислухати співрозмовника; схильність до конкуренції, агресивність у ставленні до суб'єктів, що протидіють здійсненню їх планів; прагнення до домінування в колективі або компаніях, легка фрустрованість зовнішніми обставинами і життєвими труднощами.

Висновки. Отож, такими індивідуальними особливостями, що прямо впливають на поведінку керівників ОВС у стресових умовах, є емоційна стійкість, рівень довірливості чи підозрливості, обернені взаємовпливи самовпевненості, самоінтересів та самоприйняття. Зі зростанням емоційної стійкості збільшуватиметься тенденція до типу поведінкової активності «Б», що передбачає більш адаптивний та корисний для здоров'я спосіб реагування на стрес.

Також зростатиме тенденція до безстресового реагування за зменшення надмірної довірливості, самоприйняття, самоінтересів та самовпевненості.

Отримані результати доводять, що для того, щоб поведінка представника керівного складу ОВС була більш урівноваженою, раціональною і пошуковою активною, слід розвивати адекватне їх самоставлення, тобто самоприйняття, самовпевненість і самоінтерес, а також підвищувати емоційну стійкість і пильність. Це вимагає ефективної ґрунтовної психологічної роботи не тільки професійних психологів із керівниками та командирами у підрозділах, а також у цілому зміні системи і форми роботи з особовим складом на рівні міністерств і відомств.

Кадровим апаратам під час призначення на керівні посади та зарахування співробітників у резерв на висунення на керівні посади, здійснення професійного психологічного відбору з метою профілактики професійного стресу керівників ОВС доцільно було б ураховувати отримані результати і не допускати до служби на керівних посадах людей занадто самовпевнених, пихатих, надто довірливих, із неадекватним самоставленням, емоційно нестійких, оскільки наявність таких психологічних особливостей у керівника може призвести насамперед до психосоматичних захворювань у нього, а також до зниження ефективності правоохоронної діяльності загалом.

Перспективи дослідження. Подальшими дослідженнями маємо намір емпірично виявити взаємозв'язки індивідуальних психологічних

особливостей керівників ОВС із особливостями їх когнітивної регуляції емоцій.

1. Бодров В. А. Роль личностных особенностей в развитии психологического стресса / В. А. Бодров // Психические состояния: хрестоматия. – СПб.: Питер, 2000. – С. 151.
2. Бодров В. А. Психология и надежность: человек в системах управления техникой / В. А. Бодров, В. Л. Орлов. – М.: Институт психологии РАН, 1998. – 288 с.
3. Борневассер М. Стресс в условиях труда / М. Борневассер // Психические состояния: хрестоматия. – СПб.: Питер, 2000. – С. 459.
4. Водолянова Н. Е. Психодиагностика стресса / Н. Е. Водолянова. – СПб.: Питер, 2009. – 336 с.
5. Лазарус Р. Теория стресса и психофизиологические исследования / Р. Лазарус // Эмоциональный стресс. – Л.: Лениздат, 1970. – С. 202.
6. Личность типа «А» как психологический феномен. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://murzim.ru/psihologija/psihologija-izuchenija/lichnosti/10565-lichnost-tipa-a-kak-psihologicheskij-fenomen.html>
7. Малкина-Пых И. Г. Психосоматика: справочник практического психолога / И. Г. Малкина-Пых. – М.: Эксмо, 2005. – 992 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ibib.ltd.ua/strategii-povedeniya-pri-35773.html>
8. Психология среднего возраста, старения, смерти / под ред. члена-корресп. РАОА А. А. Реана. – СПб.: Прайм ЕВРОЗНАК, 2003. – 384 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://books.google.com.ua/books?id=zbqjmnos...>
9. Психотерапия рака. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://bmod.by/index.php?option=com_content&view=article&id=24:2012-12-12-13-18-37&catid=11:2011-01-09-12-47-11&Itemid=38
10. Ротенберг В. Сновидения, гипноз и деятельность мозга / Вадим Роттенберг. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://royallib.ru/read/rotenberg_vadim/snovideniya_gipnoz_i_deyatelnost_mozga.html#20480
11. Селье Г. Стресс без дистресса; пер. с англ. / Ганс Селье. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://bookz.ru/authors/sel_e-gans/distree/page-2-distree.html
12. Тест-опросник самооотношения / В. В. Столин, С. Р. Пантелеев. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://psylist.net/praktikum/00111.htm>
13. Хей Л. Я могу стать счастливой / Л. Хей. – М.: Олма Медиа Групп; Олма-Пресс, 2007. – 192 с. – «Здоровье и счастье в моих руках».
14. Цигульська Т. Ф. Загальна та прикладна психологія: як допомогти собі та іншим: курс лекцій / Т. Ф. Цигульська. – К.: Наукова думка, 2000. – 191 с.

Наугольник Л. Б. Индивидуальные особенности поведенческой активности руководителей МВС в стрессовых условиях

Исследовано индивидуальные особенности поведенческой активности руководителей ОВД в стрессовых условиях, обнаружено и наполнено психологическим содержанием корреляционные связи типов поведенческой активности в стрессовых условиях с психологическими особенностями личности. Очерчено пути влияния на поведение руководителя ОВД с целью сохранения собственного здоровья и повышения эффективности труда.

Ключевые слова: *стресс, поведенческая активность, психологические особенности, самоотношения, самоинтерес, самоуверенность, самопринятие, эмоциональная устойчивость.*

Naugol'nik L. B. Individual features of behavioral activity of leaders of law enforcement bodies in stressful situations

This article deals with the individual characteristics of behavioral activity of leaders of LIB in stressful situations, regarded the concept of investigatory activity by B. Rottenberg and behaviors of the individual by M. Friedman and R. Rozenmanom, are filled with psychological content and correlation types of behavioral activity in stressful situations concerning psychological characteristics of individual. Outlines ways to influence the behavior of the head of the police in order to maintain their own health and professional growth.

Continuation of the national revolution, the making the national Ukrainian state and continuation of the process of overthrowing the regime of internal occupation impose requirements as to the identity of the head of the police to excellence and professionalism in law enforcement, as well as to his health and to the investigatory activity. Leaders of LEB is under the highly emotional stress. Behavioral activity largely depends on cognitive processes, thinking and assessment of the situation, knowledge of own resources, the degree of expression skills and stress management skills.

These results suggest that in order to conduct the representatives of the police was more balanced, rational and yet active search, they need to develop adequate self-acceptance, self-confidence and self interests and increase alertness and emotional stability. This requires effective serious psychological work not only as professional psychologists with leaders and commanders of divisions and, in general, changes in systems and ways of working with staff at the level of ministries and departments.

Key words: *stress, behavioral activity, psychological characteristics, self-assurance, self-confidence, self-acceptance, emotional stability.*

Стаття надійшла 30 травня 2014 року

Розділ II

АКТУАЛЬНІ ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ

УДК 159.99:316.6

О. М. Борисенко

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ПОЗИТИВНОГО СТАВЛЕННЯ БАТЬКІВ ДО ДІТЕЙ З АУТИЗМОМ

Розглянуто основні психолого-педагогічні засади формування позитивного ставлення батьків до дітей з аутизмом. Досліджено особливості поведінки батьків і функціонування сім'ї з аутичною дитиною. Зауважено, що існує низка надзвичайно гострих проблем, пов'язаних із цим порушенням розвитку: діагностика, раннє виявлення аутичних дітей, долучення їх до ефективних корекційно-розвивальних та освітніх програм.

Ключові слова: *дитячий аутизм, виховання дітей, корекційно-розвивальна програма, тренінгова робота, терапевтичний процес, індивідуальність дитини.*

Постановка проблеми. Сьогодні в Україні триває переосмислення парадигми навчання і виховання дітей з розладами аутичного спектру. Позитивним можна вважати те, що аутичних дітей визнають в освітньому просторі держави як окрему категорію, яка потребує спеціально розроблених підходів до навчання, розвитку та соціалізації. На часі – розробка методологічних, методичних та організаційних питань упровадження оптимального навчально-розвивального процесу для дітей цієї категорії.

Детальне дослідження особливостей функціонування сім'ї з аутичною дитиною може слугувати основою для того, щоб розробити професійний психологічний супровід роботи з дитиною в її діагностико-диференціальній, програмно-цільовій, технолого-реалізаційній, моніторинговій функціях.

Стан дослідження. Тенденції, які домінують у сучасній українській спеціальній освіті (С. Д. Максименко, К. С. Лебединська, О. С. Нікольська, В. І. Бондар, В. В. Засенко, В. М. Синьов, Є. П. Синьова, В. В. Тарасун, О. В. Доленко, Т. І. Скрипник, Д. І. Шульженко та ін.), слугують підґрунтям для розвитку інноваційних організаційних форм, змісту, технологій навчання та виховання аутичних дітей.

Специфіка їхньої освіти полягає в тому, що вони можуть здобувати її у загальноосвітніх навчальних закладах у формі інклюзивної освіти, спеціальних загальноосвітніх закладах для дітей з розумовими, мовленнєвими порушеннями, у державних або недержавних освітньо-реабілітаційних установах.

Вітчизняні науковці (О. В. Доленко, І. А. Марценковський, К. О. Островська, О. І. Романчук, Г. Г. Смоляр, В. В. Тарасун, Г. М. Хворова, А. П. Чуприков, Д. І. Шульженко) акумулюють світовий досвід вивчення аутизму і докладають зусиль до розробки шляхів допомоги аутичним дітям.

Метою статті є теоретико-методологічне обґрунтування психолого-педагогічних засад формування позитивного ставлення батьків до дітей з аутизмом.

Виклад основних положень. Незважаючи на те, що аутизм було виокремлено як самостійне явище дизонтогенезу майже 70 років, в Україні існує низка надзвичайно гострих проблем, пов'язаних із цим порушенням розвитку: це питання діагностики, раннього виявлення аутичних дітей, долучення їх до ефективних корекційно-розвивальних та освітніх програм; підтримка родин, які відчувають розгубленість і безпорадність у зв'язку з народженням таких дітей.

Зазначимо, що й донині немає єдиної концепції щодо чинників виникнення аутизму. Відомо, що в етіології та патогенезі цього розладу важливу роль виконують генетичні й біологічні чинники (зокрема органічне ураження головного мозку внаслідок хромосомних або метаболічних порушень). Йдеться також про те, що появи ознак аутизму у віці до 2–2,5 років часто передують: різні патології вагітності, родові травми, асфіксія під час пологів, чинники, що діють після народження.

На наш погляд, визначення аутизму Д. Вільямс, зважаючи на його причини, а не симптоми, найбільш влучне. Вона вважає, що існує кілька типів аутизму, кожен із яких викликаний різними причинами, а інколи в людини спостерігається відразу кілька типів цього стану. З огляду на три визнані характеристики аутизму (порушення соціальної взаємодії, комунікації і дивної поведінки), вчена вирізняє кілька специфічних для аутизму проблем, які призводять до порушень у цих трьох сферах:

1. Проблеми контролю (що належать до здатності відповідно реагувати на світ і на самого себе): неконтрольованість дій; відчуття сильного занепокоєння, страху.

2. Проблеми толерантності, терплячості (що належать до здатності витримати світ і себе): сенсорна гіперсензитивність; емоційна гіперсензитивність.

3. Проблеми зв'язку (належать до здатності усвідомлювати світ і себе): проблеми уваги; проблеми сприйняття; проблеми інтеграції систем; проблеми інтеграції лівої-правої півкуль.

Донна Вільямс стверджує, що різні люди з аутизмом, за спільності симптомів у трьох основних сферах, можуть мати різні причини для виникнення однакових симптомів [9].

Сьогодні визначення сутності проблеми аутизму у дітей є пріоритетною парадигмою в галузі спеціальної психології та корекційної педагогіки, що є об'єктивним моментом становлення аутології як порівняно нового розділу вітчизняної психологічної науки.

У результаті теоретичного аналізу джерел із проблеми аутизму у дітей нами визначено, що існують розбіжності в розумінні її сутності, етіології, патогенезу, напрямів лікувальної, психолого-педагогічної, соціальної допомоги, оскільки її представлено різними психіатричними, лікувально-педагогічними, соціально-психологічними, технологічними, психокорекційними школами. Також нами вдосконалено терапевтичний і виховний аспекти допомоги аутичним дітям і сім'ям аутичних дітей на основі застосування системи спеціальних підходів, методів і прийомів тощо.

Вважаємо, що історія вітчизняної корекційної педагогіки та спеціальної психології засвідчує: навіть якщо в Україні системну спеціальну роботу, спрямовану на подолання аутичних порушень, не проводили, вона має потужний за змістом і обсягом теоретичний, методологічний, методичний матеріал для системно-структурного розуміння патології розвитку дитини та якісних стратегій її подолання. Пропонуємо створення освітньої, педагогічної та психокорекційної системи допомоги дітям і членам їхніх родин з метою налагодження їхнього соціального та особистого життя.

Вважаємо, що створення середовища, яке складається з психолого-педагогічних умов, засобів корекції, індивідуального, орієнтованого на дитину змісту програм, компетентності персоналу, і є запорукою ефективного виховання й освіти дітей зі спектром аутичних порушень.

Запропонований Д. І. Шульженко психолого-педагогічний підхід до діагностики аутичних порушень передбачає прогнозування на основі входження дитини в освітню діяльність за принципом «від діагностики відбору – до діагностики розвитку», забезпечуючи широкі можливості розвитку особистості. Основою діагностики є ідеї Л. С. Виготського про розвиток дитини у широкому спектрі можливостей життя та про зону найближчого розвитку як ключового психологічного принципу її вивчення, виховання та навчання [7].

Сучасні вчені (С. Д. Максименко, М. К. Шеремет, В. І. Бондар) наполягають на тому, що служба ранньої психокорекційної допомоги повинна стати однією із ланок загальної нової системи соціальної освіти, нагальне завдання якої на сучасному етапі – максимально широке обстеження дітей із порушенням розвитку на ранніх етапах онтогенезу, а це певною мірою є запобіганням вторинним відхиленням.

А служба ранньої корекційної допомоги сім'ям, які мають аутичних дітей, може стати однією із нових ланок системи спеціальної освіти в Україні.

Більшість проектів, які досліджують існування сімей з аутичними дітьми, вказують на стресовість ситуацій, пов'язаних із вихованням такої дитини. Дослідження доводять, що щораз швидше вдається розпізнати розлади, і щораз більшої популярності набуває ідея поділу коштів на допомогу в навчанні та лікуванні таких дітей на основі їхніх справжніх потреб. Щораз більше людей з поширеними складними розладами у змозі пережити їх завдяки кращій медичній опіці. Але основну опіку над дитиною з аутизмом здійснює сім'я.

В Україні сьогодні недостатньо вирішена проблема соціальної поінформованості суспільства про наявність окремої групи дітей, яких унаслідок певних ознак їхнього психічного розвитку і поведінки зараховують до категорії неконтактних, невихованих, «дивних» та агресивних. Соціальний попит батьків аутичних дітей на якісне і вчасне обстеження, діагностування, системну педагогічну допомогу не відповідає реаліям життя, оскільки відсутні продуктивні пропозиції з боку державної психолого-педагогічної науки та практики. Поставши перед надзвичайно складною симптоматикою хвороби, сім'я ізольовується унаслідок нерозуміння, неприйняття з боку суспільства, і небажання допомоги. Важливою умовою допомоги батькам аутичних дітей є взаємодія між батьками та фахівцями – корекційними педагогами та психологами, які виконують, окрім класичних (аналітична, діагностико-прогностична, освітня, корекційна, консультативна), ще й спеціальні (психотерапевтична, супервізійна, інклюзивна) функції.

На практиці особливі освітні потреби таких дітей враховуються переважно стихійно, не задовольняються в достатньому обсязі і на належному якісному рівні з причин невизначеності оптимальних напрямів, форм їхнього суспільного навчання та виховання, труднощів у застосуванні адекватних методів і технологій освітньо-корекційної спрямованості тощо. Тому основне навантаження стосовно догляду та виховання дітей лягає на плечі їхніх батьків.

Під психолого-педагогічними засадами формування позитивного ставлення батьків до дітей з аутизмом розуміємо:

- здійснення ранньої психолого-педагогічної діагностики дитини;
- розробку корекції особистісного розвитку дитини з аутизмом, відповідно до її віку, можливостей, інтересів, з метою адаптації її у суспільстві;
- інформування родини про особливості становлення психічних функцій в аутичної дитини і розробку з нею основних напрямів корекції цих функцій;
- проведення діагностики стану взаємин у родині, спрямованої на вирішення проблем дитини;
- розробку завдань індивідуальної та групової корекційної роботи із дитиною та членами її родини;
- розробку тренінгів для проведення їх із членами сім'ї, в якій виховується аутична дитина;
- забезпечення психологічної, емоційно позитивної атмосфери в сім'ї, де виховується аутична дитина;
- обговорення та аналіз динаміки корекції особистісного розвитку дитини разом із членами родини.

Гіпотеза дослідження:

Формування позитивного ставлення батьків до дітей з аутизмом буде ефективнішим, якщо:

- створити процес корекційного виховання (поєднання навчальних, виховних, оздоровчих, корекційних, прямих та опосередкованих, формувальних та превентивних впливів) на особистість дитини зі спектром аутичних порушень;
- забезпечити досконалий кадровий потенціал із формуванням інтелектуального та соціокультурного компонентів професійної готовності, компетентності фахівців у роботі з дітьми та батьками аутичних дітей;
- розробити професійний психологічний супровід роботи з дитиною в її діагностико-диференціальній, прогностичній, програмно-цільовій, технолого-реалізаційній, моніторинговій функціях;
- запропонувати систему психокорекційних заходів, які ґрунтуються на концепції самоорганізації і передбачають багаторівневі перетворення у межах родини аутичної дитини з метою налагодження механізмів зворотнього зв'язку.

Основна мета занять методичного напрямку – допомогти батькам оволодіти різноманітними формами спілкування з дитиною. Відомо, що ставлення дитини до світу – залежна й похідна величина від безпосередніх її стосунків із дорослими. Тому так важливо, щоб між дитиною і батьками були близькі довірливі стосунки.

Основні завдання методичних занять із батьками:

- долучати родину до процесу терапії й навчання, встановити партнерські стосунки з родиною;
- навчати членів родини новим, терапевтичним засобам взаємодії, навичкам навчання й виховання;
- допомагати у вирішенні сімейних труднощів (робота з негативними переживаннями і пошук позитивного змісту, допомога у вирішенні труднощів у стосунках членів родини, вирішення типових родинних проблем, що загострені тяжкістю стану дитини);
- зміцнювати батьківську компетентність;
- супроводжувати родину, емоційно підтримувати її, шукати ресурси її розвитку.

Нами розроблено і проведено (навчально-реабілітаційний центр «Джерело» м. Львова) у експериментальній групі батьків, що виховують аутичну дитину, психологічний тренінг «Формування позитивного ставлення батьків до дітей з аутизмом». Розроблений тренінг містить вправи на: саморозкриття і самопізнання; вироблення навички власного визначення причин гніву, тривоги; невербальне вираження своїх почуттів (мова тіла).

Тренінг спрямований на допомогу батькам, які виховують дитину з порушеннями розвитку, як наслідок – опиняються у стані ізоляції від суспільства, у них порушені дружні стосунки, нема можливості відволіктися від повсякденних побутових турбот і проблем. Так, батьки переживають хронічний стрес і депресію. А тренінг спрямований на зниження стресу і поліпшення внутрішньосімейних стосунків, що, своєю чергою, позитивно вплине на розвиток дитини.

Доречність застосування такої моделі полягала, на нашу думку, у тому, що ми простежували в батьках аутичних дітей прагнення до самоперетворення заради дитини. Страждання, яких вони зазнали, надали їм змогу осягнути справжні цінності буття і своєї самореалізації у ньому.

Ефекти від застосування психокорекційних технологій, спрямованих на особистісне зростання:

- свідоме керування емоціями, відмова від звичного генерування негативних емоцій;
- посилення мотиваційного складника життєвих досягнень;
- формування навички усвідомлення «сигналів тіла»;
- здатність до нестандартних рішень у ситуації невизначеності, інновації, творчості;
- підвищення самооцінки, перебудова і гармонізація образу себе.

Структура Програми формування позитивного ставлення батьків до дітей з аутизмом

Ці ознаки сприяють покращенню стосунків із навколишніми, особливо близькими людьми. Це і вдосконалення навичок спілкування, здатність до побудови тривалих, емоційно комфортних стосунків. Ще одне застосування «пробуджених» особистісних здібностей – створення і підтримання оптимального функційного стану (надійного фундаменту) для цілеспрямованої діяльності.

Підсумкові вправи продемонстрували значні зміни в інтрапсихічних проявах батьків аутичних дітей:

- уміння нестандартно і креативно вирішувати будь-які проблеми;

- наявність рефлексивних функцій; адекватне розуміння, прийняття себе;

- навички саморегулятивних процесів; здатність відчувати свій емоційний стан, керувати динамікою розвитку власних емоцій.

Важливо, що у результаті тренінгово-семінарських занять у батьків виникло відчуття себе особистістю, цінною та унікальною (а не як додаток до дитини); відповідальність за власне життя та готовність до активності; усвідомлення прояву власних стереотипів.

Завдяки досягненню узгодженого функціонування складників психічної організації на рівні членів родини, підвищення їхньої сприйнятливості зовнішнім впливам і вивільненню прихованих можливостей ми створювали передумови для продуктивного спілкування між ними.

Після проведення тренінгу «Формування позитивного ставлення батьків до дітей з аутизмом» батькам було запропоновано повторно заповнити методичку діагностики самооцінки (Ч. Д. Спілберг, Ю. Л. Ханін).

Кінцеві результати відрізнялись від початкових. Зокрема, якщо до формувального експерименту у групі батьків аутичних дітей рівень реактивної тривожності становив 46,1%, а рівень особистісної тривожності – 58,2%, то після формувального експерименту рівень реактивної тривожності знизився до 23,5%, а особистісна тривожність – до 42,2%.

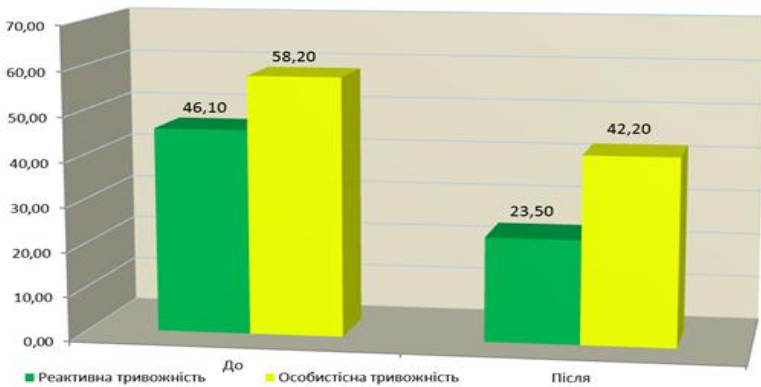

Рис. Порівняльна діаграма рівнів реактивної та особистісної тривожності «до» і «після» проведення психологічного тренінгу

Висновки. Здійснено психологічний теоретико-методологічний аналіз проблеми дитячого аутизму. Визначено, що існує кілька типів аутизму, кожен із яких зумовлений різними причинами, а інколи в дитини спостерігається одразу кілька типів цього стану. Визнано три основні характеристики аутизму (порушення соціальної взаємодії, комунікації, дивна поведінка). Проаналізовані сучасні світові і вітчизняні науково-практичні підходи до вирішення проблеми подолання аутизму у дітей та підлітків засвідчують, що її розглядають у філософському, соціальному, медичному, психолого-педагогічному та корекційному аспектах.

Тренінг «Формування позитивного ставлення батьків до дітей з аутизмом» спрямований на те, щоб допомогти батькам: сприяти

подоланню ізоляції родини, здійснювати супровід родини й окремих її членів, емоційно підтримувати їх, допомагати долати тривогу, стрес, депресію, відчуття провини, шукати внутрішні та зовнішні ресурси для оптимальної життєдіяльності родин з аутичними дітьми, долучати родину до процесу терапії, здійснювати інформаційну підтримку, допомагати у вирішенні родинних і особистісних труднощів тощо.

Перспективи подальшого наукового дослідження передбачають: глибше вивчення особливостей світосприймання аутичними дітьми, розробку та створення психологічних і педагогічних інструментів впливу корекційного навчання на розвиток дітей.

-
1. Мамайчук И. И. Помощь психолога детям с аутизмом / И. И. Мамайчук. – СПб.: Речь, 2007. – 288 с.
 2. Никольская О. С. Аутичный ребенок. Пути помощи / О. С. Никольская, Е. Р. Баенская, М. М. Либлинг. – М., 2000.
 3. Романчук О. Розлади спектру аутизму / О. Романчук. – Львів, 2009. – С. 77–82.
 4. Синьов В. М. Розумова відсталість як педагогічна проблема: навч. посібник / В. М. Синьов. – К., 2007. – 120 с.
 5. Скрипник Т. В. Феноменологія аутизму / Т. В. Скрипник. – К.: Фенікс, 2010. – 388 с.
 6. Тарасун В. В. Концепція розвитку, навчання і соціалізації дітей з аутизмом: навч. посібник для вищ. навч. закладів / В. В. Тарасун, Г. М. Хворова; за ред. В. В. Тарасун. – К.: Наук. світ, 2004. – 100 с.
 7. Шульженко Д. І. Основи психологічної корекції аутичних порушень у дітей: монографія / Д. І. Шульженко. – К., 2009. – 385 с.
 8. Autyzm i zespół Aspergera. U. Frith (red.). – Warszawa: Wydaw. Lekarskie PZWL, cop. 2005. – 294 s.
 9. Williams T. I. A social skills group for autistic children / T. I. Williams // Journal of Autism and Developmental Disorders. – 1989. – Vol. 19. – P. 143–155.

Борисенко О. М. Психолого-педагогические основы формирования положительного отношения родителей к детям с аутизмом

Рассмотрены основные психолого-педагогические основы формирования положительного отношения родителей к детям с аутизмом. Исследованы особенности поведения родителей и функционирования семьи с аутичным ребенком. Заметим, что существует ряд очень серьезных проблем, связанных с этим нарушением развития: проблемы диагностики, приобщение детей к эффективным развивающимся образовательным программам – наиболее важные вопросы.

Ключевые слова: детский аутизм, коррекционно-развивающаяся программа, терапевтический процесс.

Borysenko O. M. Psychological and pedagogical principles of building a positive attitude to parents of children with autism

The basic psychological and pedagogical principles of building a positive attitude to parents of children with autism. The features of parents and family functioning autistic children are analyzed. Noted that there are some big problems associated with this disorder development: the question of diagnosis, early detection of autistic children, added to their effective remedial developmental and educational programs.

Today in Ukraine is redefining the paradigm of teaching and education of children with autistic spectrum disorders. A positive can be considered something that autistic children have begun to acknowledge in the educational space of the state as a separate category, which requires a specially developed approaches to learning, development and socialization. Current affairs – development of methodological, methodical and organizational implementation of optimum teaching and developing a process for the children of this category.

Most of the projects that explore the existence of families carrying children, pointing to stress situations related to the upbringing of a child. Studies show that the day will most likely resolve the disorders and TIS is gaining popularity the idea of division funds to aid in training and treatment of such children on the basis of their real needs. More and more people with common complex disorders are able to survive thanks to the best medical care. But the basic care of a child with autism falls on the family. Training «Forming a positive attitude of parents to children with autism» is aimed at helping parents to contribute to overcoming the isolation of families, to support the family and its individual members, emotionally support them, help to overcome anxiety.

Key words: *children with autism, parenting, correctional and developmental program, training activities, the therapeutic process, the individuality of the child.*

Стаття надійшла 29 травня 2014 року

УДК 159.9+377+378

Ю. Ц. Жидецький

**ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ АСПЕКТИ
ФОРМУВАННЯ ДИВЕРГЕНТНОГО МИСЛЕННЯ
У СТУДЕНТІВ**

Розкрито проблеми розвитку вищої освіти в умовах «інтегрованої революції». Проаналізовано сучасні проблеми розвитку дивергентного мислення у студентів. Запропоновано основні засади формування освітнього середовища вищого навчального закладу для розвитку у студентів дивергентного мислення.

Ключові слова: *дивергентне мислення, нелінійність, розвиток уявлення, зворотний зв'язок, свобода, освітнє середовище.*

Постановка проблеми. Ми є свідками стрімкого переходу людства до четвертої індустріальної революції. Сьогодні за допомогою Інтернету відбувається нова індустріальна революція, яку називають «інтегрованою», або використовують інший ефективний термін «індустріальна революція 4.0», що вказує на перехід людства до іншої епохи розвитку. Інтегрована революція ґрунтується на тому, що різноманітні аспекти життя людини дедалі гармонійніше узгоджують свою діяльність за допомогою Інтернету. Нова промислова революція вимагає змін у головах людей, а відповідно і в оновленні навчального процесу. Важливо, щоб сучасні фахівці були відкриті новим рішенням, проявляли далекоглядність, не боялися експериментувати та здійснювати вольові, відповідальні рішення.

Проте система вищої освіти не завжди адекватно реагує на динамічні потреби суспільства. Щороку зростає кількість молоді, яка втрачає віру в ефективність навчання у вищих навчальних закладах. Статистичне агентство з вищої освіти Великобританії зазначило, що майже 9% студентів, які навчаються на бакалавраті, покидають вищі навчальні заклади, не завершивши у них навчання. У Японії 11% студентів покидають вищі недоучившись. Ці дані підтверджує статистика Організації економічного співробітництва і розвитку за останні п'ять років.

Основною причиною цього явища є розрив між діяльністю вищих навчальних закладів і соціально-економічними потребами сучасної молоді. У світі зростає недовіра до вищої освіти. Певною мірою на цей процес вплинув виступ Стіва Джобса перед студентами Стенфордського університету. Його промову переглянуто в YouTube майже 18 млн. разів. Основна проблема вищої освіти у тому, що вона і надалі ґрунтується на старих механізмах управління, які у сучасних умовах припинили бути ефективними. Класична система освіти відповідає потребам індустріального суспільства. Вищі навчальні заклади надають належну енциклопедичну освіту, формують покоління людей, готових сприймати інформацію – без довершення, істину – без сумніву, добробут – без звершень. Педагогічна діяльність ґрунтується на знаннеорієнтованій, сцієнтистсько-технократичній концепції. Система управління вищою освітою відповідає лінійному мисленню, відповідно до вимог обслуговування індустріального суспільства. Лінійному мисленню зорієнтована система організації навчання: групи студентів формуються за спеціальностями та формами підготовки, а навчальні заняття жорстко регламентовані дзвінками.

На думку відомого вченого Кена Робінсона, нова модель сучасної освіти розпочнеться з відмови від лінійного мислення на користь

дивергентного, коли людина буде здатна бачити декілька шляхів вирішення проблеми або сприймати проблему шляхом її вирішення [5]. Дивергентне мислення розглядається як складний багатоплановий процес, що охоплює різні параметри психічного відображення прийому та переробки інформації. Таке мислення дозволяє обумовити виникнення значної кількості різноманітних оригінальних ідей у нерегламентованих умовах діяльності. Вважається, що один із основних критеріїв дивергентного мислення – інтелектуально-дослідницька активність, яка виступає як активність в обумовленні нових питань і проблем, і яка стає фактором творчого розвитку студентів.

Стан дослідження. Проблеми дивергентного мислення вивчали Е. Торранс, Д. Гілфорд, К. Тейлор, Г. Грубер, які зазначали, що така форма мислення розвиває дослідницький інтерес, спрямовує на пошук нових форм діяльності та формує розумові навички вищого рівня. Крім цього, дивергентність активізує здатність оцінювати, порівнювати, будувати гіпотези, аналізувати і класифікувати отриманий матеріал. Набуті навички інтелектуального пошуку необхідні для вирішення широкого кола проблем із різних сфер життя. У дослідженнях Т. В. Доржієва, Б. С. Касумової, І. В. Коробової, О. В. Коточігова, І. Г. Кочеткова, В. Ф. Лугової, І. А. Майданник, Н. В. Малухіна, Е. Л. Солдатова, І. О. Сорокіна, Н. А. Тюрміної, Д. С. Хомякова, І. І. Шеломенцевої, А. В. Челнокова, Н. В. Яковлевої та інших учених дивергентне мислення розкривається в основному через такі характеристики, як швидкість, гнучкість, розробленість, продуктивність, оригінальність, і використовується в основному як діагностичний критерій креативності.

Емпіричні дослідження дивергентного мислення з обдарованою шкільною молоддю здійснювали А. М. Матюшкін, В. Н. Келасєв. В основному вони використовуються в роботі завдання в скорочених формах, коли ж креативні завдання слугують логічним введенням для удосконалення процесів розвитку дивергентного мислення студентів. Дослідження дивергентного мислення як системної психолого-педагогічної проблеми розвитку сучасної вищої освіти в цілому не набуло відображення у науковій літературі.

Вивчення проблеми дивергентного мислення засвідчило, що основний напрям психологічних досліджень у цій галузі стосується виявлення закономірностей продуктивної розумової діяльності людини і їх використанню на практиці та навчанні. У сфері педагогічних пошуків ця проблема розпочала розвиватися в розробці спеціальних дидактичних засобів управління розумовою діяльністю учнів і умов, що могли б забезпечити високий розвиток їхнього інтелекту. Проте

дотепер проблемі формування саме дивергентного мислення у процесі професійної підготовки фахівців різного профілю приділяється мало уваги.

Метою статті є узагальнення і доповнення наукової інформації про дивергентне мислення та формування основних засад освітнього середовища вищого навчального закладу для розвитку у студентів дивергентного мислення.

Виклад основних положень. У XXI столітті метою сучасної психології та педагогіки є не загальний розвиток молоді, а розкриття творчого потенціалу кожної конкретної людини. І цьому гідно можуть слугувати методи навчання, що розвивають дивергентне мислення. Як засвідчує аналіз педагогічного досвіду, розробка і впровадження креативних завдань у практику вищих навчальних закладів не мають системного характеру. Однак у практиці такі завдання застосовуються у скорочених формах, креативні ж завдання слугують логічним введенням для удосконалення процесів розвитку дивергентного мислення студентів.

Під завданням дивергентного типу мислення розуміють завдання різноманітних спрямувань, які допускають існування кількох, точніше – багатьох правильних рішень. Зазначимо, що такі завдання, коли умова одна, а можливих шляхів з'ясування – безліч, найчастіше і вирішує людина в практичній діяльності.

Уперше в науку поняття «дивергентне мислення» увів 1967 року Дж. Гілфорд. Він указав на принципові розбіжності між двома розумовими операціями: конвергенцією і дивергенцією. Дивергентне мислення визначається ним як «тип мислення, що йде в різних напрямках» [4].

Основою для концепції Дж. Гілфорда стала його кубоподібна модель структури інтелекту (SOI – *structureo ftheintellect*): матеріал × операції × результати [2].

Для дослідження дивергентного мислення істотне значення мають теоретичні положення Л. Я. Дорфмана, у яких сформовано основні його характеристики:

1. Цілісність і системність.
2. Здатність коригувати свою діяльність залежно від ситуації.
3. Інноваційність, потреба пошуку нових підходів у вирішенні завдань.
4. Критичність.
5. Здатність до самовизначення в ситуації невизначеності, володіння інформацією, що дозволяє орієнтуватися в потоці інформації.

Дивергентний тип мислення дослідник пов'язував із породженням багатьох вирішень проблемної ситуації на основі однозначних

вихідних даних, вважаючи, що саме воно є «серцевиною», «ядром» дивергентного мислення.

На основі отриманих результатів учений виокремив чотири параметри дивергентного мислення:

- продукування незвичайних відповідей;
- спроможність виділяти функцію об'єкта і прогнозувати його нові застосування;
- спроможність продукувати різні ідеї в нерегламентованій ситуації;
- змінювати форму відображувального об'єкта, щоб виявити в ньому нові ознаки і можливості його застосування [1].

На основі здійсненого дослідження було підтверджено, що дивергентне мислення характеризується такими ознаками, як:

- здатність виявляти і формулювати сутність проблеми;
- самостійно генерувати якомога більшу кількість ідей;
- виявляти здатність до продукування різних думок;
- здатність розв'язувати проблеми шляхом аналітико-синтетичних операцій.

Формування дивергентного мислення пов'язано зі здатністю студентів оперувати репродуктивними та продуктивними уявленнями. Науково-педагогічним працівникам важливо регулярно виховувати в студентів уміння вольовим чином свідомо обумовлювати в собі ці уявлення, а це потребує значних зусиль, психологічної та інформаційної підготовки.

Важливо, щоб ці уявлення охоплювали узагальнення, порівняння, аналогії, аналіз, синтез. Спершу в мисленні студентів здійснюється процес схематизації, у результаті чого в них виникає уявлення про варіанти та способи вирішення завдання, набування індивідуальних ознак і деталей подолання проблеми.

Наступний шлях у дивергентному мисленні студента – це створення типових уявлень і образів, коли вони поступово із конкретних стають наглядними, творчими і призводять до виникнення уявлень, художньо-естетичних образів і можуть мати значні властивості творчого мислення.

Для розвитку у студентів дивергентного мислення необхідно теоретико-практичні завдання творчого й іншого характеру візуально уявити, створити зоровий образ, асоціацію, можна зоровий образ перевести в слуховий, який краще створити для успішного виконання творчого завдання. Студентам необхідно створити спокійні умови для виконання творчого завдання, зняти нервову напругу, зосередитись на творчому завданні і пошукати нових варіантів виконання творчого

завдання. Стимулом може бути спокійна музика, спокійне світло, зняття блокади з мислення, його розкріпачення, зняття стресу, насолода творчістю. Не треба обмежувати студента у часі, просторі, фіксувати всі думки, ідеї.

Для розвитку дивергентного мислення освітнє середовище повинно забезпечувати час і ресурси; розвиток компетентності; конструктивність зворотного зв'язку, що фокусується на певній роботі чи завданні; заохочення атмосфери; упровадження змішаних стилів роботи для групової взаємодії; заохочення ризику; вільний вибір завдань; передбачення винагороди за досягнення чи для заохочення додаткової дії, але такої, яка підтримує внутрішню мотивацію, а не контролює поведінку. Проте підвищений контроль за дією є перешкодою дивергентному мисленню внаслідок посилення чинників стресу.

Для формування відповідного освітнього середовища, з метою розвитку в студентів дивергентного мислення, науково-педагогічним працівникам необхідно:

- не пригнічувати інтуїцію студента, а заохочувати за спробу використати інтуїцію й спрямовувати на подальший логічний аналіз висунутої ідеї;

- формувати у студентів упевненість у своїх силах;

- спиратися в процесі навчання на позитивні емоції, оскільки негативні емоції пригнічують прояв креативності;

- стимулювати студентів до самостійного вибору цілей, завдань і засобів їх рішення;

- не допускати формування конформного мислення, боротися з орієнтацією на думку більшості;

- розвивати уяву і не пригнічувати схильність до фантазування;

- формувати чутливість до суперечностей, оскільки вони є джерелом нових питань і гіпотез;

- частіше використовувати завдання відкритого типу, де відсутнє одне вирішення;

- застосовувати проблемні методи навчання, які стимулюють установку на самостійне відкриття нового знання;

- заохочувати прагнення бути собою, слухати своє «Я», виявляти свою пошану й увагу до кожного студента.

Середовище, у якому дивергентне мислення було б актуальним, повинно мати високий ступінь невизначеності, потенційної багатоваріантності й принципової незавершеності. Невизначеність мобілізує тих, хто навчається, на активний пошук власних орієнтирів, а не на пасивне прийняття готових. Багатоваріантність забезпечує можливість

їх пошуку, незавершеність стимулює розвиток уяви, фантазії, проєктивних початків.

Відповідне освітнє середовище повинне мати великий ступінь свободи. Свобода є специфічною формою активності. Однак освітнє середовище повинно не тільки забезпечувати свободу для реалізації й розвитку творчих здатностей особистості, але й сприяти подоланню внутрішньої несвободи тих, хто навчається.

Педагогічна практика свідчить, що робота в групі є ефективним інструментом розвитку дивергентного мислення серед студентів. Як відомо, присутність інших підсилює мотивацію кожного учасника до опанування певними нормами і принципами, стратегією та стилем поведінки.

Дивергентне мислення актуалізується та розвивається лише тоді, коли це дозволяє навколишнє середовище. Тому важливим етапом у формуванні дивергентного мислення студентів у процесі професійної підготовки є своєчасне виявлення неприродних бар'єрів розвитку особистості (схильність до конформізму; прагнення бути подібним до інших людей, не відрізнитися від них своїми судженнями і вчинками); боязнь бути «білою вороною», видатися нерозумним і смішним у своїх судженнях; боязнь бути надто екстравагантним у своєму неприйнятті та критиці чужих думок; недостатня розвинутість індивідуального творчого потенціалу; відсутність потреби впроваджувати нове; боязнь помсти іншої людини, чия позиція критикують; особистісна тривожність, невпевненість у собі, негативне самосприйняття (Я-концепція), що характеризується заниженою самооцінкою особистості, небажанням висловлювати свої ідеї; ригідність (негнучкість) мислення і прагматизм оптимальної організації креативних процесів.

Подолання таких бар'єрів у навчанні повинно стати одним із педагогічних завдань, а процес подолання психологічного бар'єру може розглядатися як педагогічний засіб формування дивергентного мислення студентів, що сприяє розвитку їх професійної компетентності.

Важливою складовою для розвитку дивергентного мислення студентів є створення відповідних умов для навчання: надання зразка для наслідування; відсутність правил, які регламентують дії тих, хто навчається, їхні думки, шляхи пізнання; надання їм волі й самостійності; можливість вільно творчо розвиватися; наявність значної інформаційної бази, що забезпечує одержання всіх необхідних відомостей; стійка мотивація майбутньої професії; особлива, незвична для навчального процесу, але не відволікаюча атмосфера; організація креативної команди; забезпечення довіри й упевненості; відкритість;

тактовність; колективне вирішення проблеми (без взаємної конкурентної боротьби) тощо.

Важлива педагогічна умова щодо розвитку дивергентного мислення студентів – безперервність, тяглість і залучення студентів до активного освітнього середовища, до самостійного управління творчим процесом.

Для залучення студентів до широкого використання дивергентного мислення рекомендується застосовувати пізнавальні завдання пошукового характеру.

Щоб творчий потенціал дивергентного мислення студентів досяг максимального рівня розвитку, необхідно завдання, які стоять перед ними, мали не випадкову сукупність, а систему зростаючих труднощів, індивідуалізовану залежно від можливостей тих, хто навчається. Принцип зростаючих труднощів може іноді порушуватися несподіваним пред'явленням оригінальних завдань підвищеної складності, спрямованих на раптове осяяння (інсайт) і тому особливо сприятливих для творчого розвитку. Доволі ефективним буде ініціювання студентами самостійного вибору подібних завдань.

Висновок. Отже, освітній процес, який спрямований на розвиток дивергентного мислення студентів, дає змогу кожному студенту на будь-якому освітньому рівні не тільки розвинути початковий творчий потенціал, а й сформувати потребу в подальшому самопізнанні, творчому саморозвитку, сформувати об'єктивну самооцінку. Із погляду гуманістичних позицій розвитку системи освіти, як частини соціальної системи суспільства, головною є орієнтація на розвиток особи й освоєння базової гуманітарної культури.

Перспективні напрями дослідження вбачаються у вивченні, аналізі та систематизації психологічних аспектів педагогічного та організаційно-управлінського впливу на формування дивергентного мислення в учнів старшого шкільного віку та учнів з особливими потребами.

1. Дорфман Л. Я. Дивергентное мышление и дивергентная индивидуальность: ресурсы креативности / Л. Я. Дорфман // Ежегодник РПО. – М., 2002. – Т. 8. – Вып. 1. – С. 121–128.

2. Дружинин В. Н. Психология общих способностей / В. Н. Дружинин. – СПб.: Питер, 1999. – 368 с.

3. Amabile T. M. Creativity in Context. Boulder, CO: Westview Press, 1996. – 324 p.

4. Guilford, J. The nature of human intelligence / J. Guilford. – New York: Graw Hill. – 1968. – 334 p.

5. Robinson K. Out of Our Minds: Learning to be Creative / Ken Robinson. Wiley India Pvt. Limited. – 2011. – 232 p.

Жидацкий Ю. Ц. Психолого-педагогические аспекты формирования дивергентного мышления в студентов

Раскрыты проблемы развития высшего образования в условиях «интегрированной революции».

Проанализированы современные проблемы развития дивергентного мышления у студентов.

Предложены основные подходы формирования образовательной среды высшего учебного заведения для развития в студентов дивергентного мышления.

Ключевые слова: *дивергентное мышление, нелинейность, развитие представления, обратная связь, свобода, образовательная среда.*

Zhydetskyu J. C. Psychological and educational aspects of divergent thinking in students

The article deals with the problems of higher education in the «Integrated revolution». Analyses the current problems of divergent thinking in students. The basic principles of forming educational environment institution of higher education to develop students' divergent thinking.

An important component for the development of students' divergent thinking is to create the right conditions for learning: providing role model; lack of rules governing the actions of students, the course of their thoughts, ways of knowing; giving them freedom and independence, the ability to creatively develop freely; the large information base that ensure all necessary information, motivation stable future profession; special, unusual for the learning process, but not distracting atmosphere; organization of the creative team; ensure trust and confidence; openness; tact; collective resolution of problems (without mutual competition) and so on.

Important pedagogical condition for the development of divergent thinking students – continuity and engaging students in active learning environment, to self-control the creative process.

To attract students to the wide use of divergent thinking tasks recommended informative character search. To creativity divergent thinking of students reached the maximum level of development necessary task facing them, were not a random set, while the problems of increasing difficulty individualized depending on the capabilities of students.

The principle of increasing difficulties can sometimes be violated unexpected sight of the original objectives of increased complexity, designed for sudden insight (insight) and is therefore particularly conducive to creative development

Key words: *divergent thinking, non-linearity, the development of an idea, feedback, freedom, educational environment.*

Стаття надійшла 19 червня 2014 року

ПРАВОВІ КОЛІЗІЇ РОЗВИТКУ ПСИХОТЕРАПІЇ В УКРАЇНІ

Проаналізовано розвиток психотерапії в Україні, пов'язаний із законодавчим забезпеченням психотерапевтичної практики, що зумовлює труднощі правового порядку щодо фахової підготовки кваліфікованих спеціалістів психологічної допомоги. Окреслено гострий дефіцит спеціалістів у галузі психотерапії в Україні та відсутність можливості отримання психотерапевтичної освіти у межах класичних державних університетів.

Ключові слова: психотерапія, психологія, здоров'я, медицина, держава, закон, професіонал.

Постановка проблеми. У контексті сучасних подій в Україні посилюються процеси вдосконалення законодавчої бази, що покликані забезпечувати розбудову громадянського суспільства на засадах загальнолюдських цінностей та демократії. Це передбачає не тільки повагу честі й гідності людини, свободи вибору, загалом урахування соціального, економічного і ціннісного аспектів, але і створення можливостей для підготовки і формування високопрофесійних кадрів.

Таких професіоналів потребує й психологія, зокрема її прикладна площина – психотерапія, психологічне консультування, психокорекція тощо. Проте для їхнього формування важливим є удосконалення законів, що визначають статус цих напрямів психологічної допомоги та відповідних спеціалістів. Тому, будучи синтонними з сучасними суспільно-політичними перетвореннями в державі, спробуємо проаналізувати українське законодавство в галузі професійної психологічної допомоги, що могло б посприяти налагодженню діалогу між державою та професійним співтовариством.

Стан дослідження. Джерелами нашого дослідження стали нормативно-правові документи, які регламентують діяльність фахівців у сфері надання психологічної допомоги клієнтам, зокрема закони України «Про психіатричну допомогу» та «Про соціальні послуги». Крім того, з метою налагодження взаємодії між професійним співтовариством і державою ми проаналізували Етичний кодекс Української спілки психотерапевтів.

Також нами було використано статистичні дані, що відображають поширення психотерапевтичних послуг в Україні та США. Це дало нам змогу обсяжніше висвітлити актуальні проблеми сучасної психотерапії.

Метою статті є аналіз сучасної правової бази, що закріплює статус психотерапії, права та обов'язки психологів-практиків, який, ймовірно, сприятиме розумінню та вирішенню актуальних проблем психологічної допомоги у нашій державі.

Виклад основних положень. Загальновідомо, що вітчизняні виші не здійснюють навчання фахівців у галузі психологічного консультування і психотерапії. Адже для того, щоб стати психотерапевтом, потрібно пройти спеціальне навчання, яке передбачає опанування теоретичного матеріалу, практики, індивідуального досвіду терапії, а також супервізії. Таких можливостей у вишах не створено. Натомість випускаються фахівці за спеціальностями «Психологія» і «Практична психологія». Відтак у зв'язку з наростаючим попитом з боку суспільства та дефіцитом пропозиції з боку держави навчання особливостей роботи з клієнтами проводиться відповідними громадськими організаціями та професіоналами за сприяння визнаних світових (найперше європейських і російських) центрів психотерапії. Щоправда, законодавча неврегульованість проблем навчання професійних психотерапевтів іноді спонукає до появи шарлатанів і дилетантів на неформальному освітньому ринку. Такі обставини призводять до того, що в суспільстві гостро відчувається дефіцит професіоналів-практиків. Так, сьогодні офіційна кількість психотерапевтів в Україні становить 1 спеціаліст на 200 тисяч населення, тобто їх загальна кількість дорівнює приблизно 227. Для порівняння: у США діє 80 тисяч психотерапевтів, тобто 1 фахівець приблизно на 4513 осіб [6, с. 15]. Проте задля справедливості слід зазначити, що вітчизняні дані враховують не всіх психотерапевтів-професіоналів, адже багато з них мають приватну практику і не працюють у державних установах.

На тлі дефіциту кадрів у прикладній сфері гостро постає питання необхідності психологічного оздоровлення не тільки окремих індивідів, але й їхніх сімей, родин, суспільства загалом. Адже у преамбулі Статуту Всесвітньої організації охорони здоров'я вказано, що здоров'я – це не тільки відсутність хвороб або фізичних дефектів, а стан повного фізичного, психічного та соціального благополуччя, до якого, звичайно, повинні докладатися й психологи, психотерапевти і консультанти. Нам видається, що рівень психологічного здоров'я прямо пропорційно залежить від кількості спеціалістів і популярності психотерапії й психогієни в Україні. Щодо останнього, то, на жаль, у нашому суспільстві здебільшого домінують неконструктивні способи подолання проблем і роботи над собою, набувають поширення різноманітні реакції втечі: в Тіло – алкоголізм, наркоманія, ожиріння...; Діяльність – трудоголізм як форма заміщення роботою вирішення внутрішніх

конфліктів...; Контакти – побудова неконгруентних стосунків з іншими...; Сенси – звернення до різноманітних релігійних сект, ворожіння, екстрасенсорика тощо [4]. Звернення до психотерапевта часто трактується іншими як слабкість, яка не повинна виникати, і у масовій свідомості асоціюється з психічною неповноцінністю. Така ситуація впливає на стан здоров'я і окремих осіб, і суспільства загалом, а також негативно відображається на здоров'ї майбутніх поколінь.

Без сумніву, формування здорової нації повинно бути пріоритетом кожної держави. На наш погляд, сценарії і здоров'я, і хвороби закладаються і функціонують не тільки на рівні індивідуального, але й колективного несвідомого. Тому важливо інвестувати в нього уже зараз, щоб у майбутньому сподіватися на підвищення рівня психічного, фізичного та соціального благополуччя. І процес оздоровлення буде значно швидшим, якщо він стимулюватиметься не тільки окремими свідомими людьми чи організаціями професіоналів, які, крім іншого, проводитимуть психологічну просвіту серед населення, але й у разі законодавчої підтримки з боку держави.

Останньої, на жаль, відверто не вистачає. Зокрема, не сприяє виправленню ситуації превалювання медицини в державних підходах до здобуття психотерапевтичної освіти. Адже, згідно з державними вимогами, медична освіта є обов'язковою для здобуття кваліфікації психотерапевта. Суттєво нівелюється значення власне психологічних способів надання психотерапевтичної допомоги.

Тому задля чіткішої диференціації медицини від психології спробуймо з'ясувати, що таке психотерапія. «Психотерапія – це комплексний лікувальний вербальний і невербальний вплив на емоції, судження, самосвідомість людини при багатьох психічних, нервових і соматичних захворюваннях. Умовно розрізняють клінічно орієнтовану психотерапію, спрямовану здебільшого на пом'якшення або ліквідацію наявної симптоматики, і особистісно орієнтовану психотерапію, що ставить завданням сприяння пацієнту в зміні його ставлення до соціального оточення і власної особистості» [5, с. 325]. Попри помітний у визначенні акцент на роботі психотерапевтів із патологіями, вони здебільшого працюють саме з психічно здоровими людьми, надаючи їм кваліфіковану допомогу психологічними засобами. Це відображено у виокремленні автором особистісно орієнтованої психотерапії. Саме навчання психотерапевтів засобами психологічної науки спроможне не тільки забезпечити зростаючий попит на ефективну й конструктивну роботу над собою, але й сприяти зміні ставлення до них як до фахівців, що працюють тільки з психічно хворими. Вважаємо, що для цього державі потрібно визнати необхідність здобуття саме

психологічної і психотерапевтичної освіти (а не медичної) обов'язковою умовою здобуття професії психотерапевта. Адже медична освіта не передбачає настільки тривалого й ґрунтовного навчання усіх тонкощів розуміння клієнта та допомоги йому немедикаментозними засобами. Для неї не є необхідними ні здобуття індивідуального досвіду, ні супервізійна практика. Зрештою, ми не можемо навчати спеціалістів у галузі прикладної психології (до якої входить і психотерапія, і психологічне консультування, і психокорекція, і психодіагностика, соціально-психологічний тренінг тощо) за допомогою методів іншої, нехай і спорідненої, науки. Окрім того, вважаємо, що соматичним лікарям варто було б приділяти більше уваги вивченню психологічних способів роботи з хворими. Такий висновок робимо, спираючись на дані ВООЗ, згідно з якими від 30 до 40% пацієнтів, які звертаються по допомогу до лікарів, насправді потребують не лише медикаментозного лікування, а більше психотерапевтичного [6, с. 21].

Та попри те, що «80% пацієнтів у психотерапевтичній практиці мають суто психологічні проблеми чи належать до межових станів», схилиємося до думки, що не слід абсолютизувати вплив психології на становлення психотерапевта [6, с. 21]. Останній також повинен вивчати психіатричну пропедевтику та всіляко співпрацювати з лікарями (психіатрами, терапевтами, ендокринологами тощо) з метою комплексної допомоги психічно хворим клієнтам, адже часто їм потрібне й медикаментозне лікування, яке не може призначити психотерапевт, що має базову психологічну освіту. Крім того, співпраця з лікарями сприятиме й комплексному підходу до роботи із залежностями, посттравматичними і психосоматичними розладами тощо.

Утім, дотримуємося думки, що психотерапія, незважаючи на необхідність інтердисциплінарної взаємодії, повинна залишатися у межах психології. Це потребує певної корекції поглядів на психотерапію, яку розуміємо як рефлексивний та емпатійний діалог, який сприяє тому, що клієнт від страждання сягає розширення ідентичності. Попри очевидний процесуальний характер такої дефініції, у ній чітко підкреслюється власне психологічний зміст психотерапії, який є загальним для всіх її напрямів.

Вважаємо, що таке визначення володіє неабияким інтегративним потенціалом і є таким, на основі якого доцільно розробляти відповідні закони, що повинні стимулювати розвиток цієї професії та регламентувати діяльність психотерапевтів.

Проте розглянемо визначення психотерапії, що формулюється в Етичному кодексі Української спілки психотерапевтів. У ньому зазначається, що «психотерапія є окремою науковою професією. Вона

має справу з діагностуванням, науково обґрунтованим комплексним лікуванням розладів поведінки та/або захворювань психосоціального або психосоматичного походження за допомогою психотерапевтичних методів» [1].

Як бачимо, психотерапія виділяється як окрема професія, за якою закріплюється відповідна сфера діяльності. Проте на законодавчому рівні цього, на жаль, не відбувається. Так, у законах України «Про психіатричну допомогу» та «Про соціальні послуги» поряд із термінами «психіатр» і «соціальний працівник» можна натрапити на такі, як «психолог» та «інші фахівці», під якими професіонали часто можуть розпізнати функції, права та обов'язки, притаманні психотерапевтам.

До основоположних принципів роботи психотерапевта, що пролизують усі три документи, належать:

- конфіденційність – закріплена в пункті 4 Етичного кодексу УСП, статті 6 ЗУ «Про психіатричну допомогу» та ст.ст. 10 і 11 ЗУ «Про соціальні послуги»;

- дотримання прав клієнта та надання йому об'єктивної і правдивої інформації – пункти 5 і 6 ЕК УСП, статті 6 і 25 ЗУ «Про психіатричну допомогу» та статті 10 і 11 ЗУ «Про соціальні послуги» [1; 2; 3].

Крім цього, існує чимало спільних позицій, які, проте, не так легко виокремити в статтях і пунктах та чітко встановити паралелі між ними. Однак, наприклад, ЗУ «Про соціальні послуги» дає право, а ЕК УСП зобов'язує в разі потреби терапевту співпрацювати з колегами за фахом і спеціалістами із суміжних галузей: психіатрами, соціальними працівниками, педагогами тощо. Також важливим елементом є вдосконалення професійної майстерності та здобуття спеціальної кваліфікації для роботи психотерапевтом у тому чи іншому напрямі, сфері.

Співпраця психотерапевтів (уживаємо це слово замість неконкретного виразу «інших фахівців» в ЗУ) з психіатрами може полягати у спільному обстеженні та лікуванні клієнтів (чи пацієнтів), поєднанні психотерапевтичних і психіатричних форм роботи, психологічному супроводі тощо.

Згідно із ЗУ «Про психіатричну допомогу», «психологи» також беруть участь у роботі спеціальних комісій, які здійснюють поміщення, переведення і виписування особи з психоневрологічного закладу для соціального захисту або спеціального навчання [2]. Співпраця терапевтів і психіатрів також виконує позитивну роль для різнобічного вивчення та лікування (терапії) клієнтів із межовими станами та навіть із психотичними розладами.

ЗУ «Про соціальні послуги» одним із видів соціальних послуг визначає психологічні послуги – «надання консультацій з питань психічного здоров'я та поліпшення взаємин з навколишнім соціальним середовищем, застосування психодіагностики, спрямованої на вивчення соціально-психологічних характеристик особистості, з метою її психологічної корекції або психологічної реабілітації, надання методичних порад» [3].

Відтак психотерапевт може реалізовувати себе в соціальній сфері, працюючи з людьми, що потрапили в складні життєві обставини, зазнали жорстокого поводження, тощо.

Психологічні послуги також пов'язані з соціально-медичними: психотерапевтична форма роботи над психосоматикою; соціально-педагогічними – шляхом корекції психічних процесів. Зрештою психотерапія працює над розширенням ідентичності, сприяє в обранні людиною свого життєвого шляху тощо.

Можна констатувати, що сфера діяльності психотерапевтів широка, і задля досягнення максимального результату у власному професійному розвитку, а також допомоги клієнтам варто співпрацювати зі спеціалістами із суміжних галузей та використовувати їхній досвід.

Висновки. Сьогодні є значні труднощі у професійній підготовці психотерапевтів в Україні, які впливають на рівень психологічної культури та здоров'я суспільства та проєктуються на кількісну і якісну площину репрезентації.

Одна пов'язана з катастрофічною нестачею потрібних фахівців, інша – з формуванням на базі вітчизняних вишів професійних кадрів, здатних надавати кваліфіковану психологічну допомогу за сприяння держави. Воно повинно полягати в ухваленні відповідних законів, які створювали б умови для навчання та діяльності фахівців психотерапевтичного профілю та були інтегрованими у відповідний європейський освітній простір.

Відтак необхідне законодавче розмежування професійних компетенцій медиків і психотерапевтів, котрі повинні мати базову психологічну освіту, бути обізнаними з психіатрією та за потреби співпрацювати з фахівцями з суміжних спеціальностей.

Перспективи дослідження. Вирішення на законодавчому, організаційному та професійному рівнях наявних в Україні труднощів у функціонуванні психотерапії сприятиме удосконаленню відповідних навчальних програм, їхній інтеграції у європейський простір, підвищенню якості психотерапевтичної допомоги, рівня психологічної культури серед населення та, зрештою, здоров'я. Саме тому зусилля фахівців повинні бути спрямовані на розробку та впровадження

нового, більш сприятливого професійного та правового поля для розвитку психотерапії.

1. Етичний кодекс Української спілки психотерапевтів. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.usp.lviv.ua>.
2. Про психіатричну допомогу: Закон України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1489-14>.
3. Про соціальні послуги: Закон України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zakon2.rada.gov.ua/laws/show/966-15>.
4. Пезешкиан Н. Психосоматика и позитивная психотерапия / Носсрат Пезешкиан. – М.: Медицина, 1996. – 464 с.
5. Психология: словарь / под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Политиздат, 1990. – 494 с.
6. Хайгл-Эверс А. Базисное руководство по психотерапии / А. Хайгл-Эверс, Ф. Хайгл, Ю. Отт, У. Рюгер. – СПб.: Восточно-европейский институт психоанализа; Речь, 2002. – 784 с.

Карпенко Е. В. Правовые коллизии развития психотерапии в Украине

Проанализировано развитие психотерапии в Украине, связанный с законодательным обеспечением психотерапевтической практики, обуславливающим трудности правового порядка в профессиональном обучении квалифицированных специалистов психологической помощи. Обращено внимание на острый дефицит специалистов в отрасли психотерапии в Украине и отсутствие возможности получения психотерапевтического образования в пределах классических государственных университетов.

Ключевые слова: психотерапия, психология, здоровье, медицина, государство, закон, профессионал.

Karpenko E. V. Legal aspects of psychotherapeutic practice

There are analyzed current problems of psychotherapeutic development in Ukraine, connected with a present legislative providing of psychotherapeutic practice which causes difficulties in legal order according the professional training of qualified specialists in this kind psychological help, there are projected ways of their overcoming basing on delimitation of competences in psychotherapy and medicine. It is marked that according to the state requirements of studies on a psychotherapist comes true under an aegis of medicine (namely psychiatry) that does not correspond to the European standards and considerably simplifies an idea to the sources of human problems. Such state of affairs is upheld by an imperfect normatively-legal base that needs substantial quality changes. Thus is needed Legislative differentiation of professional competences of physicians and psychotherapists, which must have base psychological education, be well-informed with psychiatry and at a necessity to cooperate with specialists on contiguous specialties.

In the article attention is paid to the sharp deficit of specialists in industries of psychotherapy in Ukraine and absence of possibility of receipt of psychotherapy education within the limits of classic state universities. But the education comes through various non-state structures the diplomas of that though mostly certify professionalism of their proprietor and confess a psychotherapy association, however are not the official records of state standard. In this relation actuality is acquired by question acceptances of corresponding laws, which would create terms for studies and activity of specialists of psychotherapy profile and were integrated in European educational space. It will give forward motion for the system development of science and practices in Ukraine and will assist the increase level of professionalism of psychologists.

Key words: *psychotherapy, psychology, health, medicine, State, law, professional.*

Стаття надійшла 30 червня 2014 року

УДК 159.9

М. П. Козирєв

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОГО РОЗВИТКУ ПІДЛІТКІВ

Розглянуто суть і природу інтелекту. Виокремлено основні види інтелекту: лінгвістичний, музичний, логіко-математичний, просторовий, тілесно-кінетичний, особистісний, натуралістичний. Проаналізовано етапи розвитку та особливості інтелекту. Досліджено загальний рівень розвитку інтелекту підлітків, його особистісні інтелектуальні властивості, емпіричний взаємозв'язок і кореляцію.

Ключові слова: *інтелект, природа, структура, види інтелекту, стадії інтелектуального розвитку, підліток.*

Постановка проблеми. Дослідження інтелекту, інтелектуальних здібностей, інтелектуального (розумового) розвитку входять до найактуальніших. Їх важливість визначається тим, яку роль відіграє інтелект у становленні, функціонуванні і розвитку особистості, розв'язанні нею соціальних та індивідуально-психологічних проблем. Інтелект визначає успішність і результативність теоретичної і практичної діяльності, від нього залежить креативність поведінки, адекватність взаємин з іншими, соціальні цінності і статус індивіда. Інтелект має вирішальне значення в структурі «Я-концепції» особистості.

Інтелект, як і будь-яка інша психічна властивість, розвивається та вдосконалюється упродовж життя індивіда. Пубертатний вік характеризується підвищеною інтелектуальною активністю, яка

стимулюється не тільки природною віковою допитливістю підлітків, а й бажанням розвинути свої природні задатки, отримати якісну освіту, реалізувати себе в соціальній і професійній діяльності, успішно пройти свій життєвий шлях.

Стан дослідження. Нині проблема дослідження інтелекту людини вельми актуальна, оскільки сучасний розвиток суспільства зумовлений наявністю висококваліфікованих і високоінтелектуальних кадрів, які здатні здійснювати проривні кроки у всіх сферах суспільного життя. Так, В. Штерн уважав, що інтелект – це загальна здатність пристосування до нових життєвих умов. На думку У. Р. Чарісворза, інтелект – це спосіб адаптації живої істоти до реальності, що сформувався і розвинувся в процесі еволюції. Б. Скінер, А. Бітерман виявили, що деякі види хребетних мають здібності до навчання і, отже, певний рівень інтелекту. Сутність інтелекту розуміється так: як здатність до навчання (А. Біне, Ч. Спірмен, С. Колвін, Г. Вудроу); здатність оперувати абстракціями (Л. Термен, Дж. Петерсон); як адаптація інтелектуальних цілей і засобів для їх досягнення (Р. Фрімен); інтелект залежить від абстрактного мислення і проявляється в умінні спиратися на абстрактні ознаки у вирішенні проблем (Е. Торндайк); М. Вертгеймер, характеризуючи «продуктивне мислення» людини, структурував зміст свідомості через групування, центрування, реорганізацію вражень. К. Дункер уважав, що ключова характеристика інтелекту – інсайт, як раптове, несподіване з'ясування суті проблеми. Уявлення про інтелект як про комп'ютерну програму, що людська думка є аналогом алгоритмів інформаційно-комп'ютерних процесів, упроваджують А. Дженсен, Р. Стернберг, Г. Саймон.

Відсутність однозначності у визначеннях інтелекту пов'язано з різноманіттям його проявів. Проте їм властиве те загальне, що дозволяє відрізнити їх від інших особливостей поведінки, а саме – активізація в будь-якому інтелектуальному акті мислення, пам'яті, уяви всіх тих психічних функцій, які забезпечують пізнання навколишнього світу [13].

З огляду на це, **метою** публікації є дослідження сутності і особливостей інтелектуального розвитку підлітків.

Виклад основних положень. Поняття «інтелект» як об'єкт наукового дослідження введено в психологію Ф. Гальтоном наприкінці XIX ст. для підкреслення специфіки людської психологічної діяльності. Інтелект (лат. – *intellectus*) в широкому розумінні – це сукупність усіх пізнавальних функцій індивіда: відвідчуття, сприйняття до мислення і уяви; у більш вузькому – це мислення. Інтелект є основним засобом пізнання дійсності. Найбільш суттєве для людського інтелекту

полягає в тому, що він дозволяє відображати закономірні зв'язки і явища навколишнього світу, дає змогу творчо перетворювати і дійсність, і людину [2].

Найбільш ґрунтовне вивчення інтелекту належить Г. Гарднеру, який тривалий час досліджував мозок унаслідок хвороби інсульту, нещасного випадку, обдарованих людей, розумовідсталих, представників різних етнічних культур. Для цього на основі тестів, інтерв'ю, спостережень він досліджував сотні індивідів. У результаті учений висунув теорію множинності інтелекту, яку опублікував у книзі «Структура розуму: теорія множинного інтелекту». На його думку, інтелект – це: здатність створювати ефективні продукти або пропонувати послуги, що становлять культурну цінність; набір навиків, які дозволяють індивіду розв'язувати життєві проблеми; здатність набувати нових знань завдяки пізнавальній діяльності.

Відповідно до теорії Г. Гарднера, не існує єдиного інтелекту, їх є багато видів, а саме: лінгвістичний – здатність використовувати мову з метою створення, стимулювання, пошуку або передачі інформації; музикальний, що виявляється у виконанні, інтерпретації, творенні музики; логіко-математичний, який досліджує категорії, взаємовідносини і структури шляхом маніпулювання об'єктами або символами, знаками та експериментування впорядкованим образом; просторовий – здатність уявляти, сприймати об'єкти і маніпулювати ними, сприймати й створювати зорові або просторові композиції; тілесно-кінестичний – здатність формувати і використовувати рухові навички в спорті, виконавському мистецтві, ручній праці; особистісний – розуміння своїх почуттів, цілей і намірів, адекватність в оцінці своїх сильних й слабких сторін, їх аналізі та використанні в діяльності; інтерособистісний – здатність сприймати і розуміти потреби та наміри інших людей, ефективно взаємодіяти з ними, передбачати поведінку в різних ситуаціях; натуралістичний – передбачає здатність щодо вивчення флори і фауни, світу природи [3].

Виокремлюють основні підходи, для яких характерна певна концептуальна лінія в трактуванні природи інтелекту: феноменологічний (інтелект як особлива форма змісту свідомості); генетичний (інтелект ускладнюється внаслідок адаптації до вимог навколишнього середовища в природних умовах взаємодії людини із зовнішнім світом); соціокультурний (інтелект як результат процесу соціалізації, впливу культури в цілому); процесуально-діяльнісний (інтелект як особлива форма людської діяльності); освітній (інтелект як продукт цілеспрямованого навчання); інформаційний (інтелект як сукупність елементарних процесів переробки інформації); функціонально-рівневий

(інтелект як система різнорівневих пізнавальних процесів); регулюючий (інтелект як фактор саморегуляції психічної активності) [3].

Стадійність процесу формування інтелекту можна зобразити через *етапи розвитку мислення*, які описав Ж. Піаже. Він охарактеризував інтелектуальний розвиток людини від народження до 15 років, виділяючи чотири основні стадії: 1) *сенсорно-моторна* (лат. *sensus* – почуття, відчуття + *motor* – двигун) – (від народження до 2 років) – розвиток інтелекту, який розгортається до періоду інтенсивного опанування мови. Досягається координація сприйняття та моторики, дитина взаємодіє з об'єктами, їхніми перцептивними та моторними сигналами; 2) *доопераційна* (2–6 років) – розвиток інтелекту, що характеризується формуванням функції, яка забезпечує розрізнення об'єкта та його символу, є основою формування і розвитку уявлень, дитина орієнтується на перцептивні співвідношення; 3) *конкретних операцій* (лат. *concretus* – ущільнений і *operatio* – дія) – (7–12 років) – форма мислення, що здійснюється на основі логічних операцій, в яких використовуються зовнішні наочні дані. Формується понятійне відображення середовища, дитина опановує прості операції класифікації, формуються поняття числа, часу, руху тощо. Однак операції мислення ще не цілком розвинуті, вони не формалізовані, залежні від конкретного змісту, не об'єднані в цілісну систему; 4) *формальних операцій* (13–15 років) – стадія, коли дитина може формувати власні гіпотетико-дедуктивні роздуми, що ґрунтуються на самостійному висуванні гіпотез і перевірці їхніх наслідків. Гіпотетичне та абстрактне мислення дає їй змогу досліджувати суттєві закономірності [6; 7].

У підлітковому віці інтелект характеризується переходом до вищих рівнів абстрактного мислення, діти здатні усвідомлено оволодівати логічними операціями (аналізом, синтезом, порівнянням, абстрагуванням, концентрацією, узагальненням). Формується індивідуальний когнітивний стиль розв'язування пізнавальних і практичних завдань, а також такі індивідуальні особливості інтелекту: а) глибина – здатність виокремлювати суттєві ознаки у вивченні нового матеріалу і розв'язуванні задач, узагальнювати їх, заглиблюватись у сутність виучуваного; б) гнучкість – уміння долати бар'єр минулого досвіду (знань), відходити від звичних шляхів розмірковування, розв'язувати суперечність між наявними знаннями і вимогами проблемної ситуації, відшукувати оригінальні способи розв'язання проблеми; в) широта – можливість утримувати в пам'яті сукупність виокремлених суттєвих ознак, діяти відповідно до них, не зазнаючи провокаційних впливів зовнішніх, випадкових ознак; г) усвідомленість – здатні передавати у словах, графіках, схемах, моделях мету і результат мислення;

г) самостійність – уміння самостійно обирати цілі, висувати гіпотези, розв'язувати проблеми; д) чутливість до допомоги – здатність урахувати результати мислення інших, сприймати підказку; е) критичність – об'єктивне оцінювання своїх і чужих думок; є) активність – енергійність, рішучість у процесі розв'язання проблем, завдань; ж) економність – здатність розв'язувати проблему найкоротшим шляхом, відсутність непродуктивних суджень, які не наближають до результату, а породжують нові проблеми [5].

Нами здійснено емпіричне дослідження, яке полягало у спробі виявити загальний рівень розвитку інтелекту, його коефіцієнт та особистісні інтелектуальні властивості особистості.

Репрезентативна вибірка експериментальної групи становила 40 учнів сьомих класів, віком від 12 до 13 років. До складу експериментальної групи увійшли учні сьомих класів: 23 хлопці і 17 дівчат.

Для діагностування інтелектуального розвитку підлітків застосовували такі методики: тест структури інтелекту Р. Амтхауера, який дозволяє виявити показник загального рівня інтелекту (IQ) особистості; шкільний тест розумового розвитку (ШТРР), через індивідуальний показник виконання тесту дає змогу діагностувати коефіцієнт інтелекту підлітків; 16-факторний особистісний опитувальник (16PF) Р. Б. Кеттелла для з'ясування особливостей характеру, схильностей та інтересів особистості.

За кількісної обробки отриманих даних було виявлено, що у 5 (12,5%) досліджуваних дуже високий рівень інтелектуального розвитку, у 14 (35%) – високий, у 21 (52,5%) – середній рівень розумового розвитку. На рис. 1 графічно представлені результати успішності виконання тесту: червоним кольором позначені досліджувані з дуже високими IQ; зелений – високий рівень IQ; синій – середній рівень IQ.

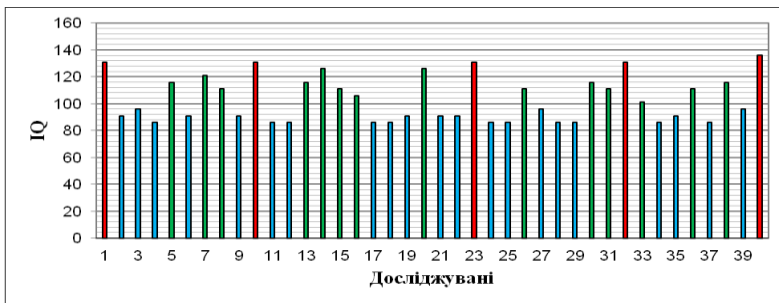

Рис. 1. Індивідуальні показники рівня інтелектуального розвитку, отримані за методикою «Тест структури інтелекту Р. Амтхауера»

Під час інтерпретації результатів методики ШТТР, аналогічно до вищенаведеної обробки даних тесту структури інтелекту Р. Амтхауера, враховуємо індивідуальний показник успішності виконання тесту. Загальний бал за виконання тесту вираховується шляхом сумачі балів за кожним субтестом. Загальний рівень розумового розвитку досліджуваних визначається за такими критеріями: 110 балів – дуже високий; 90 – 110 балів – високий; 50 – 90 балів – середній; 50 балів – низький.

За кількісної обробки даних з'ясовано, що 3 (7,5%) досліджуваних виконали тест на дуже високому рівні, 16 (40%) на високому рівні та 21 (52,5%) досліджуваний упорався із завданнями тесту на середньому рівні.

На рис. 2 графічно представлені індивідуальні показники виконання тесту: червоним позначені досліджувані з дуже високими балами; зелений – високі бали; синій – середні бали.

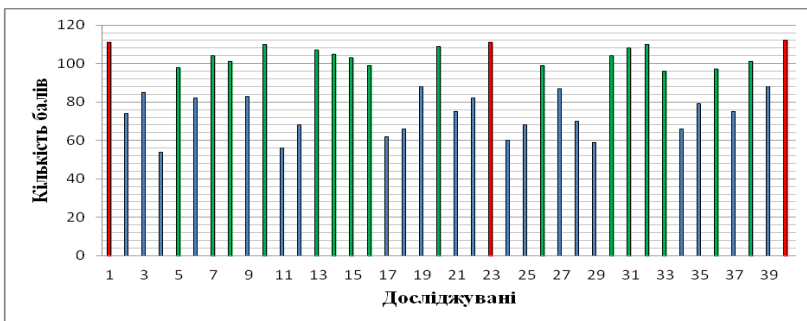

Рис. 2. Індивідуальні показники виконання методики «Шкільний тест розумового розвитку»

Проаналізувавши дані, отримані за допомогою методики «16-факторний особистісний опитувальник Р. Б. Кеттелла», ми отримали відомості про наявність і рівень вираження кожного з особистісних факторів у досліджуваних підлітків.

На рис. 3 графічно зображено рівні вираження особистісних факторів і кількість досліджуваних.

За допомогою коефіцієнта кореляції Спірмена і коефіцієнта кореляції Пірсона ми визначили наявність зв'язків між рівнем розумового розвитку підлітків, діагностованим за методиками «TSI» і «ШТТР», та рівнями вираженості 16 особистісних рис характеру, діагностованих за допомогою методики «16PF».

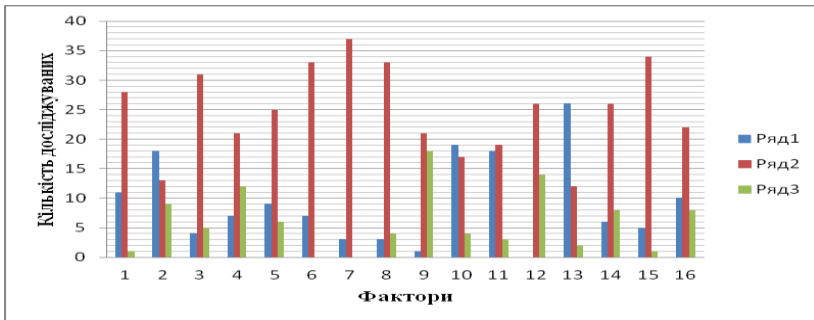

Рис. 3. Результати дослідження рівня вираженості особистісних факторів у підлітків: ряд 1 – високий рівень вираженості; ряд 2 – середній рівень вираженості; ряд 3 – низький рівень вираженості

Для опису величини коефіцієнта кореляції використовуються такі градації (таблиця).

Таблиця

Величини коефіцієнта кореляції

Значення	Інтерпретація
0–0,2	дуже слабка кореляція
0,21–0,5	слабка кореляція
0,51–0,7	середня кореляція
0,71–0,9	висока кореляція
0,91–1	дуже висока кореляція

На основі кореляційного аналізу встановлено залежність між рівнем інтелектуального розвитку підлітків і рівнем прояву їх особистісних рис.

Позитивна, але дуже слабка, кореляція була встановлена між коефіцієнтом інтелектуального розвитку підлітків за методикою «TSI» і такими особистісними факторами, як фактор С «емоційна нестабільність – емоційна стабільність» $r = 0,037$; фактор F «стриманість – експресивність» $r = 0,083$; фактор Н «нерішучість – сміливість» $r = 0,004$; фактор І «реалізм – чутливість» $r = 0,120$; фактор L «підозрілість – довірливість» $r = 0,190$; фактор Q2 «залежність від групи – самодостатність» $r = 0,037$.

Схожі показники дуже слабкої позитивної кореляції виявлені між показниками IQ підлітків за методикою «ШТРР» та наведеними особистісними факторами: фактор С «емоційна нестабільність – емоційна стабільність» $r = 0,082$; фактор F «стриманість – експресивність» $r = 0,012$; фактор Н «нерішучість – сміливість» $r = 0,061$; фактор І «реалізм – чутливість» $r = 0,125$; фактор L «підозрілість – довірливість» $r = 0,191$; фактор Q2 «залежність від групи – самодостатність» $r = 0,029$.

Позитивний слабкий кореляційний зв'язок був установлений між коефіцієнтом інтелекту за методикою «TSI» та фактором Q3 «низький самоконтроль – високий самоконтроль» – $r = 0,218$. Також була встановлена слабка кореляція між IQ підлітків за методикою «ШТРР» та фактором Q3 «низький самоконтроль – високий самоконтроль» – $r = 0,275$.

Більш потужним виявився кореляційний зв'язок між показниками інтелектуального розвитку підлітків (методика TSI) і рівнем прояву таких особистісних факторів: фактор В «низький інтелект – високий інтелект» $r = 0,857$; фактор М «практичність – мрійливість» $r = 0,728$; фактор N «прямолінійність – дипломатичність» $r = 0,855$; фактор Q1 «консерватизм – радикалізм» $r = 0,758$. Висока кореляційна залежність була підтверджена і між показниками інтелектуального розвитку підлітків за методикою «ШТРР» та згаданими особистісними рисами (факторами): фактор В «низький інтелект – високий інтелект» $r = 0,847$; фактор М «практичність – мрійливість» $r = 0,687$; фактор N «прямолінійність – дипломатичність» $r = 0,866$; фактор Q1 «консерватизм – радикалізм» $r = 0,760$.

Також за допомогою кореляційного аналізу встановлений обернений (негативний) зв'язок між рівнем інтелектуального розвитку підлітків (методика TSI) та факторами А «замкнутість – відкритість» ($r = -0,316$), Е «конформність – домінантність» ($r = -0,088$), G «низька нормативність поведінки – висока нормативність поведінки» ($r = -0,191$), О «спокій – тривожність» ($r = -0,115$), та фактором Q4 «розслабленість – емоційна напруженість» ($r = -0,002$). Наявність негативної кореляційної залежності була підтверджена і під час співвіднесення показників IQ підлітків за методикою «ШТРР» і показниками рівнів вираженості таких характерологічних факторів: фактор А «замкнутість – відкритість» ($r = -0,287$), Е «конформність – домінантність» ($r = -0,187$), G «низька нормативність поведінки – висока нормативність поведінки» ($r = -0,165$), О «спокій – тривожність» ($r = -0,089$), фактором Q4 «розслабленість – емоційна напруженість» ($r = -0,112$).

За методикою Р. Б. Кеттелла (16PF) ми з'ясували, що у більшості досліджуваних підлітків переважає високий рівень вираженості

особистісних факторів (характерологічних рис): фактор В «низький інтелект – високий інтелект» у 18 (45%) досліджуваних; фактор М «практичність – мрійливість» у 19 (47,5%); фактор N «прямолінійність – дипломатичність» у 18 (45%); фактор Q1 «консерватизм – радикалізм» у 26 (65%). У більшості досліджуваних переважає середній рівень прояву таких особистісних факторів: фактор А «замкнутість – відкритість» у 28 (70%); фактор С «емоційна нестабільність – емоційна стабільність» у 31 (77,5%); фактор G «низька нормативність поведінки – висока нормативність поведінки» у 33 (82,5%); фактор H «нерішучість – сміливість» у 37 (92,5%); фактор I «реалізм – чутливість» у 33 (82,5%); фактор O «спокій – тривожність» у 26 (65%); фактор Q2 «залежність від групи – самодостатність» у 26 (65%); фактор Q3 «низький самоконтроль – високий самоконтроль» у 34 (85%). Найбільша кількість досліджуваних (4 (10%)) переважає за низьким рівнем прояву такого особистісного фактору, як L «підозрілість – довірливість».

На основі кореляційного аналізу встановлений вплив (взаємозв'язок) рівня інтелектуального розвитку підлітків на рівень прояву характерологічних рис. Найзначущішим виявився кореляційний зв'язок між показниками інтелектуального розвитку підлітків (методика TSI) і рівнем прояву таких особистісних факторів: фактор В «низький інтелект – високий інтелект» $r = 0,857$; фактор М «практичність – мрійливість» $r = 0,728$; фактор N «прямолінійність – дипломатичність» $r = 0,855$; фактор Q1 «консерватизм – радикалізм» $r = 0,758$. Висока кореляційна залежність була підтверджена і між показниками інтелектуального розвитку підлітків за методикою «ШТРР» та зазначеними особистісними рисами (факторами): фактор В «низький інтелект – високий інтелект» $r = 0,847$; фактор М «практичність – мрійливість» $r = 0,687$; фактор N «прямолінійність – дипломатичність» $r = 0,866$; фактор Q1 «консерватизм – радикалізм» $r = 0,760$.

Отже, з огляду на отримані кореляційні зв'язки, можна стверджувати, що рівень інтелектуального розвитку підлітків найбільше впливає на рівень вираженості таких особистісних факторів, як «низький інтелект – високий інтелект», «практичність – мрійливість», «прямолінійність – дипломатичність», «консерватизм – радикалізм», тобто за підвищення чи зниження інтелектуального рівня змінюватиметься і рівень прояву характерологічної риси в бік зниження або підвищення.

Висновок. Інтелектуальний розвиток підлітків характеризується тим, що, з одного боку, їхні пізнавальні можливості безупинно зростають, удосконалюється пам'ять, увага, характер, мислення, розвиваються критичні риси характеру, самостійність, розширюється коло інтересів, прагнень. З іншого боку, фізіологічні зміни, характерні

для цього віку, спричиняють наслідки, що перешкоджають навчальній діяльності та ефективному розвитку інтелектуальних здібностей: нестійкість настрою, підвищена емоційність тощо. Отримані результати емпіричного дослідження засвідчують, що з підвищенням або зниженням інтелектуального рівня підлітків варіюється і рівень яскравості прояву характерологічних рис.

Перспективи подальших досліджень полягають у виявленні інтелектуальних особливостей розвитку індивідів різних віково-статевих груп, впливу на інтелект людини професійної діяльності, захоплень оздоровчими і фізичними вправами тощо.

-
1. Айзенк Г. Ю. Интеллект: новый взгляд / Г. Ю. Айзенк // Вопросы психологии. – 1995. – № 1. – С. 111–131.
 2. Бурлачук Л. Ф. Психодиагностика: учебник для вузов. – 2-е изд. / Л. Ф. Бурлачук. – СПб.: Питер, 2011. – 384 с.
 3. Гарднер Г. Структура разума: теория множественности интеллекта / Г. Гарднер. – М.: Вильямс, 2007. – 512 с.
 4. Гилфорд Дж. Структурная модель интеллекта / Дж. Гилфорд. – М.: Прогресс, 1965. – 532 с.
 5. Савчин М. В. Вікова психологія: навч. посібник / М. В. Савчин, Л. П. Василенко. – 2-ге вид., допов. – К.: Академвидав, 2011. – 384 с. – 376 с.
 6. Пиаже Ж. Избранные психологические произведения / Ж. Пиаже. – М.: Наука, 1969. – 380 с.
 7. Пиаже Ж. Психология интеллекта / Ж. Пиаже. – М.: Наука, 1969. – 290 с.
 8. Штерн В. Умственная одаренность: психологические методы испытания умственной одаренности в их применении к детям школьного возраста: пер. с нем. / В. Штерн. – СПб.: Союз, 1997. – 430 с.

Козырев Н. П. Психологические особенности интеллектуального развития подростков

Рассмотрено суть и природу интеллекта. Выделено виды интеллекта: лингвистический, музыкальный, логико-математический, пространственный, телесно-кинетический, личностный, натуралистический. Проанализировано этапы развития и особенности интеллекта (глубина, гибкость, и др.). Исследовано общий уровень развития интеллекта подростков, их личностных интеллектуальных свойств, эмпирические связь и корреляция.

Ключевые слова: *интеллект, природа, структура, виды интеллекта, стадии интеллектуального развития, подросток.*

Kozyrev M. P. Psychological features of the intellectual development of teenagers

The essence and the nature of human intelligence, which is represented as a set of cognitive functions of the individual, his mindset that allows you to creatively

learn how to transform reality and man is considered in the article. It is alleged that according to the theory of multiplicity intelligence H. Gardner, no single intelligence, he highlights the main types of intelligence: linguistic, musical, logical and mathematical, spatial, bodily – kinetic, personal and naturalistic. Specific approaches to understanding the nature of intelligence are allocated: a phenomenological (a form of consciousness), genetic (the result of human interaction with nature), sociocultural (the result of socialization and cultural mastery), process and activity (forms of education (product studies); information (the set of processes of information processing); functional – level (system of cognitive processes), regulatory (self mentalaktyvnsti). Stages of formation of the teenager intellect described in more detail through the stages of Piaget are thought of as sensory-motor preoperative, stage of concrete operations and formal operations stage. It is noted that in adolescence intelligence is characterized by the transition to higher levels of abstract thinking, people are able to consciously master logical operations (analysis, synthesis, comparison, abstraction, concentration, and generalization). Manufactured individual cognitive style cognitive and solving practical problems, forming individual characteristics of intelligence: depth; flexibility; latitude; awareness; independence; sensitivity; criticality, activity; frugality.

A study of the general level of intelligence of teens, his personal intellectual properties, the empirical relationship and correlation.

Key words: intelligence, nature, structure, types of intelligence, the stages of intellectual development, a teenager.

Стаття надійшла 13 червня 2014 року

УДК 159.947.5

Л. І. Кузьо

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК МІЖ ЧАСОВОЮ ПЕРСПЕКТИВОЮ ТА МОТИВАЦІЄЮ ВИВЧЕННЯ АНГЛІЙСЬКОЇ МОВИ СТУДЕНТІВ, ЯКІ ВИВЧАЮТЬ ЇЇ ЯК ДИСЦИПЛІНУ СПЕЦІАЛІЗАЦІЇ

Проаналізовано взаємозв'язок між часовою перспективою та мотивацією вивчення англійської мови студентів, які вивчають англійську як дисципліну спеціалізації. Встановлено, що високий рівень внутрішньої мотивації вивчення англійської мови і мотивації, спрямованої на здобуття професії, сприяє зростанню показників успішності вивчення студентами англійської мови. Виявлено, що поняття внутрішньої мотивації об'єднує групу мотивів, які можуть мати самостійне значення.

Ключові слова: часова перспектива, мотивація, мотив, мотиваційні об'єкти, дисципліна спеціалізації, кореляційні зв'язки.

Постановка проблеми. В умовах інтеграції України в міжнародний науково-освітній простір вивчення і викладання іноземних мов є однією із засад розширення мобільності науково-педагогічних працівників, студентів та інших фахівців для підвищення їх конкурентоспроможності на внутрішньому, європейському і світовому ринках праці. Володіння іноземною мовою значно розширює можливості застосування знань, умінь і навичок у професійній діяльності, сприяє збагаченню новітнім досвідом роботи. Успішне оволодіння іноземною мовою може бути пов'язано не стільки із працездатністю студента чи його інтелектуальними можливостями, скільки залежати від його мотивації учбової діяльності. Саме тому в сучасному навчальному процесі важливим є не лише рівень фахової підготовки педагога, його намагання доступно подати інформацію учням чи студентам, сформувати у них необхідні навички та уміння, але і його здатність урахувувати особистісні особливості індивіда як активного учасника цього процесу.

Стан дослідження. Розгляд регулятивної ланки навчальної активності сучасних студентів не втрачає свою актуальність, оскільки емпіричні дані, отримані минулими десятиліттями, не відображають обсяг проблеми. Важливим фактором мотивації поведінки суб'єкта є його часова перспектива (Л. І. Божович, М. Р. Гінзбург, Ж. Ньюттен, Л. А. Регуш та ін.). Вплив часової перспективи можна звести до мотиваційного процесу, цілі і причинно-наслідкові структури якого регулюють поведінку. Специфічність та особливість подій, що знаходяться в основі часової перспективи студента, можуть не лише впливати на спрямованість його особистості, а й визначати її зміст, впливати на активність та ініціативність суб'єкта учбового процесу, формувати в нього почуття задоволеності навчанням та усвідомлення ним особистісної значущості від результатів здобуття нових знань. Як зазначає Є. І. Головаха, що чіткішим і виразнішим у свідомості молоді буде образ майбутнього, то більш визначені та відповідальні рішення зможуть приймати юнаки і дівчата в теперішньому. Основні теоретичні й практичні зусилля науковців в розробці проблеми особистісного самовизначення індивіда у контексті планування й осмислення ним власного майбутнього життєвого шляху переважно концентрувалися на дослідженні механізмів становлення життєвих перспектив у їх взаємозв'язку з періодами життєвого шляху людини (Л. І. Божович, Є. І. Головаха, І. С. Кон, Т. М. Титаренко, Г. О. Хомич), зокрема найбільш вивченими залишаються умови їх формування в юнацькому віці (А. Є. Левенець, Г. К. Радчук, Г. В. Рудь, Л. Д. Тодорів), який вимагає від суб'єкта самовизначення (Е. Еріксон), планування та структурування очікувань щодо свого майбутнього життя (Л. І. Божович,

М. Р. Гінзбург та ін.), досягнення особистісної зрілості (Є. І. Головаха). Отримані також численні дані про соціально-економічні, вікові, статеві та індивідуально-психологічні фактори становлення часової та життєвої перспективи особистості (К. О. Абульханова-Славська, Ю. Р. Сидорик, Н. Н. Толстих та ін.), взаємозв'язку характеристик часової перспективи та навчальної успішності школярів (І. В. Рябікіна).

Водночас відсутні дослідження проблеми становлення часової перспективи в контексті вивчення окремих дисциплін професійної підготовки. Зокрема, досі нез'ясовані особливості взаємозв'язку між характеристиками часової перспективи студентів та мотивацією вивчення цими суб'єктами англійської мови. З метою конкретизації наукових уявлень про фактори впливу на становлення такої мотивації й виникла необхідність у дослідженні характеру існуючих взаємозв'язків між цими утвореннями.

Мета статті – виокремити відмінності мотиваційних характеристик часової перспективи у групах студентів, що вивчають англійську мову як предмет спеціалізації.

Виклад основних положень. Дослідження проводилось на базі Львівського державного університету внутрішніх справ та Прикарпатського університету імені Василя Стефаника. У склад емпіричної вибірки увійшли 253 респонденти. З цієї кількості досліджуваних не виконали всі запропоновані методики 25 (10%) осіб. Тому було проаналізовано результати 228 студентів. Із них – 18,4% чоловіків (42 осіб), 81,6% – жінки (186 осіб). Усіх респондентів було поділено на три досліджувані групи. У групу № 2 увійшли досліджувані, які вивчають англійську мову як дисципліну спеціалізації впродовж усіх курсів навчання: студенти 1–3 курсів напряму підготовки «Початкове навчання та англійська мова». Усього дослідженням було охоплено 82 студенти. Із цієї кількості досліджуваних не виконали всі запропоновані їм методики 4 (5%) особи. Тому нами було проаналізовано результати 78 респондентів (усі – жінки). Вік досліджуваних – від 17 до 21 року ($M = 19 \pm 1$).

Для досягнення мети застосовано сукупність теоретичних та емпіричних методів: *теоретичні* – аналіз, порівняння, узагальнення і систематизація для вивчення психологічного змісту поняття «часова перспектива» для виокремлення та обґрунтування наявності різних рівнів мотивації вивчення студентами англійської мови, визначення теоретико-прогностичної моделі взаємозв'язку між часовою перспективою та рівнем мотивації вивчення студентами англійської мови; *психодіагностичні* (анкетування, опитування, психометричні тести, метод семантичного диференціалу, метод незавершених речень) – спрямовані

на встановлення показників досліджуваних параметрів мотивації та часової перспективи; *методи математичної статистики* (статистичний тест Колмогорова-Смірнова, непараметричний критерій розрізнення Манна-Уїтні, кореляційний аналіз за Спірменом) для виявлення показників статистичної значущості відмінностей та кореляційних взаємозв'язків досліджуваних параметрів.

Виявлення взаємозв'язків показників параметрів часової перспективи та мотивації до вивчення англійської мови у групах досліджуваних із поглибленим вивченням іноземної мови здійснювалось на вибірці студенток освітнього напрямку «Початкова освіта» зі спеціалізацією «Англійська мова». Англійська мова для цієї групи респондентів є дисципліною спеціалізації.

Зважаючи на те, що показники параметрів успішності не відповідають нормальному розподілу ($p \leq 0,05$), з метою встановлення кореляційних взаємозв'язків між ними та показниками параметрів часової перспективи, ми застосували метод рангової кореляції Спірмена.

Згідно з зафіксованими даними, отримані респондентами семестрові оцінки з англійської мови позитивно корелюють із кількістю очікувань від інших (C_3), прагненнями виїхати (EX) на тривалий час за кордон (окрім туризму). Негативна кореляція виявлена між семестровими оцінками та прагненням студентів завершити навчання (R_4). Результати граматичного тесту позитивно корелюють із прагненням до відпочинку (L), кількістю мотиваційних об'єктів, які співвідносяться із часом здійснення до кількох місяців (M) та років (Y). Негативну кореляцію виявлено між результатами тестових завдань і кількістю прагнень до самореалізації і саморозвитку (SR) та прагненням студентів завершити навчання (R_4).

Зазначимо, що показники успішності вивчення англійської мови та результати граматичного тесту корелюють також із параметрами методик «Перспектива мого життя» та «Події мого майбутнього». Зокрема, із підвищенням рівня успішності студентів зростає рівень оцінок ними свого майбутнього як сповненого надій, але більш сумного, нечіткого, невизначеного, незапланованого. Високі результати виконання граматичного тесту зафіксовано у тих студентів, які оцінюють своє майбутнє життя як тривале, таке, яке залежить від їхніх дій, цікаве, в оточенні багатьох людей.

Конструкти, за якими виявлено кореляційні зв'язки з показниками успішності вивчення англійської мови, жодного разу не збігаються із тими, з якими корелюють результати виконання тесту з граматики англійської мови. На нашу думку, загальне емоційне тло вказаних

конструктів також відрізняється. Виявлена закономірність для свого пояснення потребує організації додаткових досліджень. Можемо висловити припущення, що більша об'єктивність вимірювання знань англійської мови шляхом використання тестових завдань дає змогу виявити групу студентів, які почувають себе більш упевнено, ніж ті, оцінка знань англійської яких більш залежна від оцінки викладача.

Показники успішності вивчення англійської мови позитивно корелюють із кількістю вказаних респондентами подій очікуваного майбутнього, пов'язаних із майбутнім навчанням (R_3), виїздом за кордон (EX). Результати тесту з англійської мови позитивно корелюють із кількістю подій, пов'язаних з очікуваннями отримання прибутків і матеріальних цінностей, загальною кількістю вказаних респондентами подій майбутнього. Водночас під час зростання і показників успішності, і результатів тесту зменшується вказана респондентами тривалість їх часової перспективи, але зростає кількість подій, пов'язаних із прагненнями відпочинку.

Як очевидно із табл. 1, успішність вивчення респондентами англійської мови та результати виконання ними тесту з англійської мови позитивно корелюють із показниками параметру «Отримання знань» методики вивчення мотивів навчання у ВНЗ Т. І. Львіної.

Зокрема, нами виявлено наявність позитивних кореляційних взаємозв'язків між показниками успішності з англійської мови та параметрами отримання знань і оволодіння професією. Результати тесту з англійської мови позитивно корелюють із показниками параметру мотивації отримання знань.

Таблиця 1

**Показники кореляційних зв'язків успішності
вивчення студентами англійської мови
та показників параметрів методики
вивчення мотивів навчання у ВНЗ Т. І. Львіної**

ρ Спірмена		Успішність з англійської мови	Результати тесту з англійської мови
Отримання знань	Коеф. корел.	,271*	,338**
	Знч. (2-ст.)	,017	,002
	N	78	78
Оволодіння професією	Коеф. корел.	,257*	,210
	Знч. (2-ст.)	,023	,065
	N	78	78
Отримання диплома	Коеф. корел.	,221	,155
	Знч. (2-ст.)	,052	,175
	N	78	78

Аналіз відмінностей між показниками параметрів методики Ньютона у групах осіб із різними семестровими оцінками з англійської мови дозволяє констатувати наявність істотних відмінностей респондентів, котрі отримали різні семестрові оцінки за показниками прагнення завершити навчання у ВНЗ (R_4), загальною кількістю мотиваційних об'єктів (Summa), прагненням на тривалий час виїхати за кордон (EX) та локалізацією мотиваційних об'єктів у періоді після закінчення ВНЗ, прагненням до відпочинку (L) і очікувань чогось від інших (C_3), а саме: у представників групи, які отримали оцінку «відмінно», зафіксовано істотне переважання прагнень отримати щось від інших, ніж це притаманно їхнім колегам із оцінкою «задовільно» ($M_c = 5,2$ vs. 3,6).

Сума мотиваційних об'єктів ($M_c = 39,8$ vs. 37,9) і прагнень на тривалий час виїхати за кордон ($M_c = 2,1$ vs. 0,8 vs. 0,3) також істотно вища у студентів-відмінників. Для «відмінників» характерною є істотно менша кількість мотиваційних об'єктів, які локалізовані у віці від 25 років і більше ($M_c = 0,6$ vs. 1,8), ніж це спостерігається у студентів, які отримали підсумкову оцінку «4». У «відмінників» також значно менша кількість прагнень завершити навчання у ВНЗ і до відпочинку ($M_c = 1$ vs. 2,8 та 1,75 vs. 2,8 відповідно), ніж у респондентів, котрі навчаються на «3». Зазначимо, що за кількістю прагнень завершити навчання у ВНЗ студенти, які навчаються на «3», значно випереджають також своїх колег із оцінками «4» ($M_c = 2,8$ vs. 1,5).

Переважна кількість мотиваційних конструктів, яка притаманна більш успішним респондентам, може бути пояснена, імовірно, вищим рівнем старанності, що дозволяє їм також більш успішно вчитись. З іншого боку, це не виключає наявність вищого рівня когнітивної складності «відмінників», що і дозволяє їм продукувати більшу кількість мотиваційних об'єктів і успішніше вчитись. Тенденція зростання за вищою успішністю кількості мотиваційних об'єктів, що локалізовані у віці від 25 років і більше, може свідчити про наявність чіткіших планів цих респондентів у цьому періоді їх життя. Цьому відповідає також наявність позитивної кореляції між рівнем успішності виконання граматичного тесту і кількістю мотиваційних об'єктів, які локалізовані у періоді кількох місяців і років. Це може свідчити про те, що у досліджуваних групах студентів успішність вивчення ними англійської мови більшою мірою залежать від саме тих цілей, які темпорально локалізовані у найближчому майбутньому.

Переважання у «відмінників» кількості прагнень виїхати за кордон можна вважати важливим мотиваційним чинником вивчення англійської мови. Імовірно, саме цим якраз у середовищі «відмінників» пояснюється велика кількість мотиваційних об'єктів, котрі

локалізовані у найближчому майбутньому, оскільки життя за кордоном може уявлятися як менш прогнозоване внаслідок відсутності у студентів досвіду перебування там. З іншого боку, менш успішні студенти, які мають більше планів, що локалізовані в періоді дорослого життя, не планують еміграції, прагнучи більшою мірою, ніж «відмінники», здобути абстрактно сформульовану ними самореалізацію в Україні. Отримані нами залежності не узгоджуються із результатами І. В. Рябікіної [12], згідно з якими у старшокласників із високою успішністю переважають мотиви саморозвитку. Проте у вказаній роботі не досліджувалась успішність учнів під час вивчення англійської мови. Зазначимо, однак, що остання може мати важливе значення у формуванні мотиву виїзду за кордон, а це, своєю чергою, може впливати на зменшення кількості прагнень до самореалізації та саморозвитку.

Те, що серед студентів, котрі отримали семестрову оцінку з англійської «3», значно вищі прагнення вже завершити навчання у ВНЗ, ніж серед «відмінників,» ми схильні пояснювати у межах окресленої гіпотези – менш успішні студенти мають більше цілей у дорослому житті, для досягнення яких, імовірно, не надто важливими є знання англійської. «Відмінники» ж, маючи більше цілей у найближчі місяці і роки, легше переносять необхідність наполегливо і старанно здобувати знання. Цим же може бути зумовлена більша кількість у останніх мотиваційних об'єктів, пов'язаних із прагненням відпочинку, про які менш успішні, й, імовірно, менш старанні студенти не задумуються. Висловлені нами припущення для перевірки потребують організації додаткових досліджень.

Нами не встановлено відмінностей між досліджуваними групами студентів у кількості мотиваційних об'єктів, які стосуються навчання загалом. Це може свідчити про специфічність виявлених нами залежностей та відмінностей, що характеризують саме успішність студентів із вивчення англійської мови і не стосуються загальної успішності (яка не була предметом вивчення). Водночас відсутність відмінностей у кількості мотиваційних об'єктів щодо вивчення англійської мови свідчить про усвідомлення студентами, котрі мають низький рівень успішності, важливості таких знань. Зазначимо, що встановлені нами закономірності стосуються лише студентів, котрі вивчають англійську мову як дисципліну спеціалізації. На нашу думку, доцільною є перевірка вказаних закономірностей у групах студентів, котрі не вивчають поглиблено англійську мову (яких більшість в Україні), а також тих, для яких цей предмет є фаховим.

Статистичний аналіз відмінностей у показниках успішності вивчення англійської мови респондентами, котрі дали позитивну/

негативну відповідь на різні питання анкети «Мотивація вивчення англійської мови», дозволяє стверджувати, що вищий рівень указаної навчальної успішності наявний у досліджуваних студентів із внутрішньою мотивацією вивчення англійської мови, у яких відсутня орієнтація на осіб зі свого соціального оточення, притаманна мотивація досягнення успіху та орієнтація на результат, а також відсутня орієнтація на процес.

Таблиця 2

Показники статистичних відмінностей успішності вивчення англійської мови респондентами, що дали позитивну/негативну відповіді на питання анкети «Мотивація вивчення англійської мови»

		Успішність із англійської мови		Результати тесту з англійської мови				
		№ 1	№ 6	№ 2	№ 4	№ 6	№ 8	№ 12
№ пит. анкети								
U Манна-Уїтні		319,0	278,5	490,5	378,5	338,5	392,0	318,5
W Уїлкоксона		455,0	603,5	1393,5	1459,5	663,5	888,0	2334,5
Z		-2,600	-4,880	-2,677	-3,654	-3,490	-3,457	-1,964
Асимпт. знч.		,009	,000	,007	,000	,000	,001	,049
Ні (0)	Середнє	3,69	3,56	6,67	4,67	3,60	6,70	7,67
	Ст. похибк.	,198	,101	,542	,597	,563	,547	1,153
	Ст. відхил.	,793	,507	3,251	4,050	2,814	3,753	4,467
Так (1)	Середнє	4,13	4,26	4,74	7,00	6,58	4,00	5,14
	Ст. похибк.	,063	,067	,607	,488	,516	,560	,429
	Ст. відхил.	,495	,486	3,933	2,759	3,759	3,120	3,407

Такий розподіл відповідей респондентів не дає змоги установити статистичні відмінності, але, на наш погляд, указує на наявність внутрішньої і зовнішньої мотивації студентів цього напрямку підготовки, а саме: і для відмінників, і для менш успішних їх колег важливим є отримання документу про підтвердження наявності у них вищої освіти та усвідомлення важливості вивчення англійської мови для їх майбутнього. Проте вказані фактори не впливають значущо на успішність вивчення ними англійської мови.

Отож, нами встановлено, що зростання показників успішності вивчення респондентами англійської мови пов'язано зі збільшенням кількості співвіднесення їх мотиваційних об'єктів із найближчими

місяцями та кількома роками. І, навпаки, за нижчої успішності зростає кількість мотиваційних об'єктів, котрі локалізовані у періоді їх життя після 25 років.

Зважаючи на переважання у «відмінників» прагнень виїхати на тривалий час за кордон, можна припустити, що саме тому їх цілі зосереджені у ближній перспективі, вони краще усвідомлюють необхідність старанного вивчення англійської і тому в них значно менше прагнень якнайшвидше завершити своє навчання у ВНЗ, ніж це характерно для студентів, які навчаються на «З». Це ж може впливати на наявність у «відмінників» меншої кількості абстрактно сформульованих прагнень до саморозвитку і самореалізації. Менш успішні і, ймовірно, менш старанні студенти значно рідше вказують на мотиваційні об'єкти, що пов'язані з відпочинком.

Успішніші студенти виокремлюють більшу кількість подій у майбутній часовій перспективі, зокрема тих, що пов'язані з майбутнім навчанням та отриманням прибутків чи матеріальних цінностей. Водночас успішні студенти вказують меншу тривалість своєї часової перспективи. Подальший аналіз особливостей часової перспективи респондентів із різною мотивацією вивчення англійської мови, на наш погляд, слід здійснювати із урахуванням указаних закономірностей.

Згідно з результатами відповідей на окремі питання методик, респондентам із внутрішньою мотивацією притаманна менш тривала, похмура, сумна і пов'язана із самотністю часова перспектива. У осіб із внутрішньою мотивацією часову перспективу респонденти оцінюють як більш цікаву, чітку, світлу, безпечну, в оточенні багатьох людей (не самотні).

Такі суперечності, на наш погляд, доводять, що поняття внутрішньої мотивації є лише узагальнювальним, таким, що об'єднує групу мотивів, що можуть мати самостійне значення. Проте варто зауважити, що характеристики часової перспективи респондентів, котрі вивчають англійську мову як нефахову дисципліну, є більш узгодженими під час їх узагальнення відповідно до груп мотивації вивчення студентами англійської мови.

Група респондентів, в якій домінуючою була мотивація отримання диплому про вищу освіту, вказує значущо більше мотиваційних об'єктів, пов'язаних із ситуаціями впливу на інших, відпочинку та отримання у майбутньому прибутку чи матеріальних цінностей. Для таких студентів характерною є більш тривала часова перспектива. Респонденти, у яких відсутні ці мотиви, вказують значущо більше подій майбутнього, які пов'язані із прагненнями завершити навчання та самореалізацією.

Зазначимо, що характеристики часової перспективи респондентів із мотивами уникнення невдачі доповнюють наведені нами особливості часової перспективи, що характеризують студентів із мотивами отримання диплому, а саме: для вказаних досліджуваних властива значущо більша кількість мотиваційних об'єктів, зокрема і таких, що співвідносяться із життям суб'єкта, які пов'язані із особистим життям та професійною діяльністю респондента. Студенти, у яких відсутні ці мотиви, вказують істотно більшу кількість подій, пов'язаних із майбутнім навчанням, зокрема прагненнями вивчити англійську і виїхати за кордон на тривалий час.

У респондентів із мотивацією, спрямованою на здобуття професії, зафіксовано значущо більшу кількість мотиваційних об'єктів, зокрема тих, що пов'язані із самореалізацією, майбутньою професійною діяльністю та прагненням завершити навчання, отриманням матеріальних цінностей, виїзду за кордон. Такі студенти оцінюють своє майбутнє як більш радісне, сповнене надій, хвилююче, безпечне, але більш самотнє, ніж їхні колеги, у яких відсутні вказані мотиви. Для останніх характерною є також значущо більша кількість об'єктів, пов'язаних зі здатністю впливати на інших і прагненням до відпочинку, а також бажанням вивчати англійську після завершення ВНЗ і працювати у такій сфері діяльності, в якій вони могли б використовувати свої знання цієї мови. Зауважимо, що вказані тенденції можуть впливати на рівень знань студентами англійської мови.

Висновки. Результати дослідження мотивації вивчення англійської мови та характеристик часової перспективи студентів, котрі вивчають англійську як дисципліну спеціалізації, дозволяють зробити висновок про те, що наші прагнення об'єднати об'єктивовані мотиви до категорій «внутрішні-зовнішні» призводить до неузгодження протаманних респондентам характеристик часової перспективи. Підтвердженням цього є результати аналізу дуже близьких (або навіть однорідних) відповідей (ствердних чи заперечних) на окремі питання, які можна співвіднести із внутрішніми та зовнішніми мотивами. Такі суперечності, на нашу думку, доводять, що поняття внутрішньої мотивації є лише узагальнювальним, об'єднувальним групу мотивів, які можуть мати самостійне значення. У таких студентів із високим рівнем мотивації вивчення англійської мови зафіксовано істотне переважання прагнень отримати щось від інших, загальна кількість мотиваційних об'єктів і прагнень виїхати за кордон, ніж у респондентів із низьким рівнем указаної мотивації.

Перспективними для більш широкої та поглибленої розробки можна вважати питання перевірки встановлених особливостей часової

перспективи у студентів, котрі проживають у різних культурних і політико-економічних умовах; дослідження взаємозалежностей особливостей мотивації вивчення англійської мови та індивідуально-психологічних характеристик учителя. Тому експериментальні напрацювання в зазначеному ракурсі є актуальними і перспективними.

1. Божович Л. И. Проблемы формирования личности / Л. И. Божович; под ред. Д. И. Фельдштейна. – 2-е изд. – М.: Институт практической психологии; Воронеж: НПО «МОДЭК», 1997. – 352 с.

2. Гинзбург М. Р. Личностное самоопределение как психологическая проблема / М. Р. Гинзбург // Вопросы психологии. – 1988. – № 2. – С. 19–26.

3. Головаха Є. І. Психологічний час і життєвий шлях особистості / Є. І. Головаха, О. О. Кронік // Філософська думка. – 1983. – № 1. – С. 59–61.

4. Левенець А. Є. Психологічні особливості становлення життєвої перспективи в юнацькому віці: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / А. Є. Левенець. – К., 2006. – 20 с.

5. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность / А. Н. Леонтьев // Избранные психологические произведения: в 2-х т. Т. 2. – М.: Педагогика, 1983. – 328 с.

6. Маркова А. К. Пути исследования мотивации учебной деятельности / А. К. Маркова // Вопросы психологии. – 1980. – № 5. – С. 58–83.

7. Маслоу А. Мотивация и личность; пер. с англ. / А. Маслоу. – СПб.: Питер, 2008. – 352 с.

8. Нюттен Ж. Мотивация, действие и перспектива будущего / Ж. Нюттен. – М.: Смысл, 2004. – 608 с.

9. Радчук Г. К. Структурні та динамічні характеристики ціннісних орієнтацій студентів / Г. К. Радчук // Проект: «Теоретико-методологічні проблеми психологічного супроводу професійної діяльності. Наука і освіта. Спецвипуск. – Одеса: Південноукраїнський державний педагогічний університет ім. К. Д. Ушинського, 2009. – № 5. – С. 135–140.

10. Регуш Л. А. Психология прогнозирования: успехи в познании будущего / Л. А. Регуш. – СПб.: Речь, 2003. – 352 с.

11. Рудь Г. В. Формування життєвих перспектив у ранній юності: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / Г. В. Рудь. – К., 2005. – 20 с.

12. Рябикина И. В. Структурная организация временной перспективы старшеклассников с разным уровнем учебной успешности: автореф. на соиск. учен. степени канд. психол. наук: 19.00.07 «Педагогическая психология» / И. В. Рябикина. – СПб., 2007. – 20 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.scholar.ru/speciality.php?page=2&spec_id=3.

13. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис / Э. Эриксон. – М.: Прогресс, 1996. – 344 с.

Кузьо Л. И. Взаимосвязь между часовой перспективой и мотивацией изучения английского языка студентами, которые изучают его как дисциплину специализации

Проанализировано взаимосвязь между временной перспективой и мотивацией изучения английского языка студентов, которые изучают его как дисциплину специализации.

Установлено, что высокий уровень внутренней мотивации изучения английского языка и мотивации, направленной на получение профессии, способствуют росту показателей успешного изучения английского языка. Понятие внутренней мотивации объединяет группы мотивов, которые могут иметь самостоятельное значение.

Ключевые слова: *временная перспектива, мотивация, мотив, мотивационные объекты, дисциплина специализации, корреляционные связи.*

Kuzo L. I. The relationship between time perspective and motivation of learning English by students studying it as a subject of specialization

The article deals with the relationship between time perspective and motivation of learning English by students studying English as a discipline of specialization.

It is determined that the availability and a high level of internal motivation of learning English and motivation, aimed at obtaining profession promotes the growth of English study success. Shared by students from the above mentioned peculiarities of motivation is the presence of much higher number of motivational items, including that related to obtaining tangible profits and values, the desire to go abroad for a long time.

It is scientifically grounded and empirically verified that students with high efficiency and internal motivation of English learning are characterized by significantly higher quantitative indicators of time perspective characteristics (future events related to the further study of the English language or its usage in a professional activity, leaving abroad, obtaining material profits, prospects). It is proved that students with different levels of motivation to learn English differ significantly in contents and structural-dynamic characteristics of their time perspective.

Disclosed differences in the characteristics of the time perspective can serve as markers, the presence of which allows to predict the formation of certain types of English learning motivation of students with various professional specialization and their level of success with this discipline.

Detected conflicts argue that the notion of internal motivation is only generalizing, such that brings together a group of motives which may have independent value.

Key words: *time perspective, internal motivation, motive of obtaining profession, motivational items, correlative links, external motivation, discipline of specialization.*

Стаття надійшла 5 червня 2014 року

ОСОБИСТІСНА РЕФЛЕКСІЯ ЯК СКЛАДОВА ПРОЦЕСУ ПОДОЛАННЯ КРИЗ ПРОФЕСІЙНОГО СТАНОВЛЕННЯ МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ

Розглянуто специфіку та особливості перебігу деяких криз професійного становлення майбутніх психологів під час навчально-виховного процесу у вишій, а також їхнього психологічного подолання. Проаналізовано можливість використання у цьому процесі зрілості самосвідомості, професійної самоідентифікації, особистісної рефлексії, психотехнології, що охоплюють і особистісні ресурси, і ресурси соціального середовища.

Ключові слова: кризи професійного становлення, психологічне подолання, особистісна рефлексія.

Постановка проблеми. У сучасних умовах кризового суспільства загострюється проблема зайнятості населення. Характерною для сучасної ситуації на ринку праці є проблема недостатньо сформованої професійної ідентичності випускників вищих навчальних закладів, що обумовлено низкою причин: неспроможністю сучасної молоді справді бути суб'єктом власного професійного і життєвого становлення; відсутністю справжньої професійної самоідентичності, яка забезпечує «зживання» особистості з професією та ін. Це, своєю чергою, може бути результатом невдало подоланої нормативної кризи професійного становлення. Розв'язання цієї проблеми може бути забезпечено завдяки зрілій самосвідомості й позитивній рефлексивності особистості, котрі мають бути сформовані у майбутніх психологів у процесі професійного становлення в студентські роки. Під час розгляду особливостей професійного становлення, виняткового значення набувають дослідження особливостей рефлексивного розвитку на етапі вищівської професійної підготовки, розвитку професійного мислення, свідомості та самосвідомості майбутніх психологів як тих феноменів, від яких залежить належна продуктивність психологічної освіти.

Стан дослідження. Сучасні вітчизняні дослідження присвячені різним аспектам досліджуваної проблеми. Наразі вивчаються: соціально-психологічні чинники становлення професійної самосвідомості студентів (Н. І. Машенко [11]), особливості формування Я-концепції в професійному становленні особистості (В. О. Швидкий [15]), рефлексія професійного становлення в студентські роки М. Ю. Варбан [3–5]), особливості професійної рефлексії (А. М. Веремчук [6];

Н. Ю. Воляннюк [7]; В. В. Демський [8]), особистісна рефлексія як ресурс психологічного подолання (С. О. Варбан [2]), особливості самореалізації особистості в умовах професійної кризи (Н. М. Пилипенко [13]), кризи професійного становлення (Е. Ф. Зеєр [9–10]), психологія професійно обумовлених криз (Е. Е. Симанюк [14]) тощо. Однак у наукових публікаціях, на наш погляд, ще недостатньо висвітлена роль саме особистісної рефлексії в процесі психологічного подолання криз професійного становлення в студентські роки.

Мета статті – аналіз виявлення особливостей використання рефлексії в процесі психологічного подолання криз професійного становлення.

Виклад основних положень. Визнано, що під час професійної підготовки чимало студентів переживають розчарування в одержуваній професії. Це виявляється у незадоволенні окремими навчальними предметами, сумнівах щодо правильності професійного вибору, зниженні інтересу до навчання, підсиленні психічної напруженості, дезінтеграції професійних орієнтацій, установок, позицій. Тобто спостерігається так звана *криза професійних експектацій (очікувань)*, яка за характером є нормативною кризою професійного становлення особистості. Зазвичай ця криза чітко проявляється в першій та останній роки професійного навчання. Основними факторами, що обумовлюють кризу професійних експектацій, на думку Ф. Е. Зеєра, є: труднощі професійної адаптації, необхідність освоєння нової провідної діяльності, розбіжність між професійними очікуваннями та реальною дійсністю тощо. Переживання кризи супроводжується рефлексією, ревізією навчально-професійної ситуації, аналізом своїх можливостей та здібностей тощо, а сам *процес подолання криз* є активним, результативним внутрішнім процесом, що дозволяє реально перетворювати професійно обумовлену психологічну ситуацію розвитку особистості. Найбільш популярними способами подолання цієї кризи є: активізація професійних зусиль, коригування мотивів навчання та «Я-концепції», спроби змінити місце навчання або майбутню спеціальність [9]. На нашу думку, з огляду на сучасну ситуацію на українському ринку праці, можна визначити ще низку суперечностей, характерних для вітчизняної вищої освіти і які сприяють виникненню криз професійного становлення особистості: *по-перше*, це незбіги між можливостями одержання якісної освіти в умовах комерціалізації вищих навчальних закладів і зростаючими вимогами до професіонала, його компетентності з боку «замовника»; *по-друге*, це суперечності між принципами і методами навчального процесу (які не сприяють ефективному «вживанню» в професію, досягненню ідентичності особистості з професією) та

специфічними особливостями студентського віку (домінування у свідомості екзистенціальних питань, визначення своєї унікальності і самобутності, становлення авторства, розвиток рефлексії); *по-третє*, це неузгодження між потребою суспільства у фахівців такого профілю загалом і непотрібністю їх у такій кількості.

Ці суперечності обумовлюють непевність, «розмитість» ціннісних уявлень про професію, обмеженість, вузькість самовизначення в професії, інфантильність, незрілість професійної самосвідомості, а як результат – неготовність до професійної самореалізації. Тобто відбувається «відторгнення» особистості від професії.

Змістом *кризи професійної самоідентичності* в студентському віці є також загострення протиріч, що є в основі динаміки професійного становлення. Це, зокрема, неузгодженості між потребою у професійному самовизначенні (яка у різних випадках може виражатися як потреба набуття певного соціального статусу, самореалізації в діяльності, самоствердження в професійному середовищі) і відсутністю необхідних професійних знань, умінь і навиків для її задоволення.

У процесі навчально-професійної діяльності виникають незбіги між досвідом навчальної роботи в школі і новими вимогами до навчання у цьому навчальному закладі. Глибина цього протиріччя має індивідуальний характер і залежить від внутрішньоособистих (мотивації вибору професії, установки на навчання, рівня особистісної активності та ін.) і об'єктивних чинників, що визначають характер навчально-професійної діяльності (наприклад, «дух» вищого навчального закладу, спрямованість групи, особливості форм і методів навчання, професійної практики тощо). Можливою формою прояву цього протиріччя є невідповідність уявлень особистості про себе як суб'єкта навчання ідеалові, створеному на основі нормативних вимог і логіки побудови навчального процесу в конкретному навчальному закладі.

У студентському середовищі існує також і об'єктивні неузгодженості між уявленнями особистості про обрану професію (освіта, умови, оплата роботи тощо) та її реальною сутністю. Ступінь виразності залежить від того, наскільки адекватні ці дані. Така суперечність пов'язана зі специфікою юнацької життєвої і професійної перспективи, що ґрунтується на високому рівні домагань, безкомпромісності у виборі цілей, їх ідеалізації.

К. Г. Юнг називав це «ілюзіями, що контрастують із дійсністю» та «неправильними уявленнями, які не відповідають зовнішнім умовам, із якими людина зіштовхується». Часто це пов'язано із надто великими очікуваннями, з недооцінкою зовнішніх труднощів або ж із необґрунтованим оптимізмом чи негативізмом [5].

Подолання суперечностей професійної самоідентичності та криз професійного становлення студентської молоді може бути забезпечено, на нашу думку, зрілістю самосвідомості і позитивною рефлексивністю особистості. Відомо, що активна рефлексія, як логічна складова самопізнання й універсальний спосіб побудови ставлення особи до власної життєдіяльності, дає змогу молодій людині усвідомити себе суб'єктом професійного і життєвого становлення, надає її професіоналізації компоненти самостійності, ініціативності, креативності. Відомо, що лише в процесі професійного навчання у вищому навчальному закладі відношення «людина – професія», що дотепер визначалося лише уявленнями особистості про обрану професію (не завжди вичерпними, часто інфантильними, ідеалізованими), розпочинає опосередковуватися необхідністю включення студентів в активну практичну діяльність, формування себе як професіонала, суб'єкта професійного відношення. На цьому етапі розпочинають формуватися образ *«Я як професіонал, що розвивається»* і професійна самоідентичність. Ця самоідентичність містить рефлексивне прийняття і підтвердження внутрішньої і зовнішньої тотожності професіоналам у визначеній сфері трудової діяльності, що відображається у різних образах *«Я»*: *«Я як професіонал»*, *«Мій ідеал професіонала»*, *«Мій спосіб досягнення професійного успіху»* та ін. [3].

Інтенсивність і ефективність формування професійної ідентичності визначається рівнем орієнтації навчально-виховного процесу в конкретному ВНЗ на активне, діяльне, творче включення студентів у навчально-професійну діяльність, а також створення умов для формування і розвитку самосвідомості особистості студента, найперше її логічного компонента – рефлексії (зокрема, професійної).

Загалом поняття *«рефлексія»* (англ. *reflection*) визначається як розумовий (раціональний) процес, спрямований на аналіз, розуміння, усвідомлення себе: власних дій, поведінки, мовлення, досвіду, почуттів, станів, здібностей, характеру, стосунків з іншими людьми й до інших людей, своїх завдань, призначення тощо. Понятійно, процесуально й функціонально рефлексія пов'язана із самоспостереженням, інтроспекцією, ретроспекцією, самосвідомістю [1, с. 569]. Ми, своєю чергою, поділяємо думку про те, що *рефлексія професійного становлення особистості* – це індивідуальна здатність людини виділяти, аналізувати, оцінювати, пізнавати, усвідомлювати свої можливості, особистісні й професійно важливі якості, різні аспекти своєї діяльності й розвитку як професіонала. Це спосіб утримання своєї самосвідомості, свого *«Я»* на складній, активній діяльності – професіоналізації. А також універсальний спосіб побудови ставлення особистості

до свого професійного розвитку, що виражається, з одного боку, у побудові нових образів себе, що реалізуються у вигляді відповідних вчинків, а з іншого, – у набутті більш адекватних знань про себе як професіонала, що розвивається, з їхнім подальшим втіленням у вигляді конкретних дій щодо свого професійного й особистісного зростання.

Рефлексія професійного становлення є механізмом не тільки диференціації в «Я» його різних підструктур (на кшталт «Я як професіонал», «Мій ідеал професіонала», «Я-в-навчанні», «Я-в-професіоналізації» тощо) але й інтеграції «Я» у неповторну цілісність, нерозривну й незвідну ні до однієї з її окремих складових, ні до їхньої механічної сукупності [3, с. 23].

Професійна ідентифікація – це необхідна умова професійної самосвідомості особистості. Вона передбачає прийняття провідних професійних ролей, цінностей та норм, котрі спонукають особистість до ефективної практичної діяльності. Відповідно професійна самоідентичність особистості формується через рефлексію навчально-професійних інтересів, цілей, очікувань, дій, досягнень, результатів, якостей, які утворюють потенціал професіонала, цінностей майбутньої професійної діяльності тощо [5, с. 81]. Формування професійної самоідентичності майбутнього фахівця також передбачає усвідомлення ним своєї соціальної ролі, розуміння очікувань соціуму щодо його професійних функцій та результативності роботи. Саме тому формування позитивної мотивації оволодіння професією, усвідомлення необхідності самопізнання може допомогти студентам у визначенні життєвих цілей, пошуку шляхів їх реалізації, а також у психологічному подоланні різних криз професійного становлення.

Під поняттям «*психологічне подолання*» розуміємо активну, спрямовану на конструктивне розв'язання проблеми взаємодію особистості з ситуацією, характер якої залежить від логіки розвитку й значущості ситуації в житті людини та психологічних можливостей особистості [2].

Подолання охоплює не тільки певну стратегію поведінки, а й особистісні та ресурси середовища.

До ефективних психотехнологій подолання криз, на думку Е. Ф. Зеєра [9] та Е. Е. Симанюк [14], належать:

- рефлексія професійного розвитку;
- тренінги особистісного й професійного росту;
- семінари з розробки альтернативних сценаріїв професійного становлення;
- індивідуальне консультування;
- прогноз бажаних професійних досягнень;

– складання психобіографії й траєкторії професійного становлення особистості.

Зважаючи на положення про те, що юнацький вік є сензитивним до формування особистісної рефлексії, і спираючись на факт активності свідомості студентської молоді, спрямованої на свій внутрішній світ, своє «Я», а також з огляду на невключеність рефлексивних дій у процес навчання у ВНЗ, вважаємо необхідною і вкрай актуальною розробку психологічної моделі «наповнення рефлексивних дій студентів професійним змістом».

Така модель повинна охоплювати усі складові процесу професійного становлення і сприяти розвитку професійного «Я» студентів вищого навчального закладу, зокрема майбутніх психологів, а також допомагати студентам у подоланні відповідних криз професійного становлення.

Основною метою рефлексивної підтримки розвитку особистості в цьому розумінні повинно стати створення сприятливих внутрішніх умов для досягнення повної і зрілої професійної ідентичності. Саме тому першочерговим завданням психології формування особистості професіонала в юності стає психолого-методичне забезпечення розвитку самосвідомості, насамперед рефлексії студентів психологів в умовах навчання.

На наш погляд, доцільним було б уведення до навчального процесу своєрідного рефлексивного тренінгу, який можна було б реалізувати під час проведення практичних занять і самостійної роботи студентів із курсів психолого-педагогічного циклу, із застосуванням спеціальних прийомів розвитку різних аспектів професійної рефлексії. Ці прийоми повинні бути нескладними за змістом та не займати багато часу. Наприклад, як пропонує М. Ю. Варбан [3], можна використовувати проєктивні малюнки, написання творів на відповідну професійну тему або ж заповнення експрес-анкет, які містять питання про особливості професійного становлення особистості на цьому етапі її розвитку та очікування від майбутнього.

Цей тренінг повинен мати характер взаємодії, що розвивається у системі «викладач – студент як майбутній професіонал». Такий підхід дозволяє студентам зайняти активну позицію стосовно усіх етапів тренінгу і дає їм можливість:

- а) активізувати професіоналізацію як процес;
- б) застосовувати екзистенціальні феномени – зміст, цінності, Я-концепцію своєї майбутньої професійної діяльності;
- в) створити цілісний, багатовимірний образ індивідуального професійного життя;

г) проводити психологічно безпечну (безоцінну) діагностику професійно важливих якостей та використовувати її результати для самовдосконалення;

г) одержати обсяжний матеріал для подальшої змістовної аналітичної і концептуальної роботи з активізації і поглиблення професійної та особистісної ідентифікації;

д) сприяти формуванню й становленню *«Я-концепції професіонала»*.

Тренінг дозволить особистості за допомогою рефлексії побачити в собі, розкрити, розгорнути, перевести в конкретні вчинки і дії професійний потенціал. Знання щодо способів і прийомів рефлексії, самопізнання, саморозвитку юна особистість одержує від психолога (викладача), який дає їй моделі рефлексивної діяльності через конкретні методичні прийоми, що мають рефлексивний характер.

Як інструментарій тренінгу доцільно використати рефлексивні техніки та прийоми:

– *прийом «Мій шлях у професію»* (М. Ю. Варбан, О. Б. Старовойтенко [3–5]) – це відкритий опитувальник, що передбачає застосування контент-аналізу. Він містить 5 питань, спрямованих на визначення рівня сформованості таких Я-утворень, як професійні інтереси та плани, проект професіоналізації в майбутньому; образи *«Я-в-навчанні»*, *«Я-в-професіоналізації»* (приклади питань: *Яку професію я завжди хотів для себе?»*, *«Ким я бачу себе у 25 років?»*);

– *техніка «Піраміда професійного росту»* спирається на модель професійної стратифікації П. Сорокіна. Методика становить символічне зображення професійного життя у вигляді вписаної в коло піраміди. Молодим людям пропонують зазначити за допомогою значка «Я» можливі шляхи свого професійного просування. Кількість варіантів кар'єри не обмежується. Метою методики є ознайомлення студентів із різноманітними, суміжними з основною для них професією, спеціальностями. Цей прийом також актуалізує й формує уявлення про етапи кар'єри, професійні очікування. Створюються умови для «культивування» особистісної та професійно-перспективної рефлексії через концептуалізацію шляхів і способів професійного росту;

– *прийом «Самостійна професіоналізація у ВНЗ»*. Студентам пропонується опитувальник закрито-відкритого типу, спрямований на діагностику й розвиток зрілості й активності особистості в професійному становленні. Опитувальник охоплює питання, які є показниками самостійності, ініціативності, творчості, відповідальності дій, вчинків студентів, проблемності у навчанні й професіоналізації, а також шляхи їхнього конструктивного розв'язання. Методика створює активну

рефлексивну ситуацію, що дає змогу студентам побудувати моделі (програми) самостійних, відповідальних дій у навчанні й професійному розвитку) (прикладні питання: «Від чого насамперед залежить моє оволодіння професією у ВНЗ?», «Як я вчуся, опаную професію?»);

– техніка «Метод експертних оцінок і самооцінок якостей професіонала». Цей прийом використовується для діагностування суб'єктивної еталонної моделі «Мій ідеал професіонала» і одночасно для формування нової системи знань про професійно важливі якості практичного психолога, своїх потенційних можливостях і побудови образу «Я-Професіонал».

Процедура передбачає ознайомлення студентів психологів із описами узагальнених професійно важливих якостей (ПВЯ), які були класифіковані за 7 комплексами: *комунікабельність, інтелігентність, креативність, емпатійність,*

емоційність, відповідальність, самоставлення. Кожний комплекс містить 5 основних блоків ПВЯ особистості: 1) мотиваційно-потребовий аспект;

2) здібності, уміння, навички; 3) стійкі якості основних психічних процесів; 4) стійкі характерологічні якості; 5) результат діяльності;

– прийом «Мій символ життєвого успіху». Молодим людям пропонують уявити себе в майбутньому й намалювати свій символ життєвого успіху. Створюється активна рефлексивна ситуація, що дозволяє передати через малюнок основні Я-проекції, узагальнити, концептуалізувати своє професійне майбутнє;

– *твір «Яким мені уявляється моє майбутнє життя».* Методика активізує індивідуально-перспективну рефлексію, дає змогу діагностувати змістовну складову рефлексії професійного становлення майбутніх психологів, що виявляється в таких темах: «Моя креативність», «Моя товариськість», «Моє самоставлення» тощо. Показники, за якими здійснюється аналіз: а) *спрямованість творів* – реальність життя, емоційна забарвленість, ідеалізація, активна позиція в житті, програма життя тощо; б) *кількість тематичних констант:* «Я-моя справа», «Я-моя активність», «Я-інші», «Я-мої почуття», «Я-Я», «Я-мій інтелект», «Я-моя творчість»; в) *кількість представлених тем:* «Моя товариськість», «Моя відповідальність», «Моє самоставлення», «Моя креативність» та ін.

Висновки. Підсумовуючи, можна зазначити, що:

1) рефлексія професійного становлення особистості – це індивідуальна здатність людини виділяти, аналізувати, оцінювати, пізнавати, усвідомлювати свої можливості, особистісні й професійно важливі якості, різні аспекти своєї діяльності й розвитку як професіонала.

Це спосіб утримання своєї самосвідомості, свого «Я» на складній, активній діяльності – професіоналізації;

2) психологічне подолання криз професійного становлення – це активна, спрямована на конструктивне розв’язання проблеми взаємодія особистості з ситуацією, характер якої залежить від логіки розвитку й значущості ситуації в житті людини та психологічних можливостей особистості. Подолання охоплює не тільки певну стратегію поведінки, а й особистісні ресурси (як особистісна рефлексія) та ресурси середовища;

3) найбільш ефективними психотехнологіями подолання криз професійного становлення вважаються: рефлексія професійного розвитку; тренінги собистісного й професійного зростання; семінари з розробки альтернативних сценаріїв професійного становлення; індивідуальне консультування; прогноз бажаних професійних досягнень; складання психобіографії і траєкторії професійного становлення особистості;

4) пропонується модель практичної підтримки в процесі психологічного подолання криз професійного становлення за допомогою рефлексивних технік може застосовуватися для індивідуальної і групової роботи зі студентами.

Перспектива подальшого дослідження проблеми, з точки зору практичної допомоги особистості у подоланні криз професійного становлення, вбачається в розробці та апробації методів діагностики та розвитку особистісної рефлексії, а також рефлексивних технік, що можуть урізноманітнити кількість і якість стратегії подолання.

1. Большой психологический словарь. – 4-е изд., расширенное / сост. и общ. ред. Б. Г. Мещеряков, В. П. Зинченко. – М.: АСТ МОСКВА; СПб.: Прайм-Еврознак, 2009. – 811 с.

2. Варбан Є. О. Особистісна рефлексія як ресурс психологічного подолання / Є. О. Варбан // Вісник Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди. Психологія. – Х.: ХНПУ, 2010. – Вип. 37. – С. 41–51.

3. Варбан М. Ю. Рефлексія професійного становлення в студентські роки: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01 / Марина Юріївна Варбан. – К., 1999. – 171 с.

4. Варбан М. Ю. Рефлексія професійного становлення в юнацькому віці / М. Ю. Варбан // Практична психологія та соціальна робота. – 1998. – № 6–7. – С. 80–83.

5. Веремчук А. М. Розвиток професійної рефлексії майбутнього вчителя іноземної мови: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук / А. М. Веремчук. – К., 2009. – 20 с.

6. Волянюк Н. Ю. Рефлексивність як детермінанта суб'єктності тренера-викладача / Н. Ю. Волянюк // Соціальна психологія. – 2005. – № 2 (10). – С. 114–127.

7. Гура О. І. Педагогіка вищої школи. Вступ до спеціальності: навчальний посібник / О. І. Гура. – К.: Либідь, 2005. – 224 с.

8. Демський В. В. Психологічні особливості розвитку професійної рефлексії офіцерів-прикордонників: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.09 «Психологія діяльності в особливих умовах» / Валентин Володимирович Демський. – Хмельницький, 2009. – 20 с.

9. Зеер Э. Ф. Психология профессий: учебное пособие для студентов вузов. – 5-е изд., перераб. и доп. / Э. Ф. Зеер. – М.: Академический проект: Фонд «Мир», 2008. – 336 с. [Электронный ресурс]: – Режим доступа: <http://bookw.narod.ru/zeer.htm>

10. Зеер Э. Ф. Кризисы профессионального становления личности / Эвальд Фридрихович Зеер, Эльвира Эвальдовна Сыманюк // Психологический журнал. – 1997. – № 6. – С. 35–44.

11. Мащенко Н. І. Соціально-психологічні чинники становлення професійної самосвідомості студентів: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук / Н. І. Мащенко. – К., 2005. – 18 с.

12. Пеньковська Н. Рефлексія як об'єкт психологічного аналізу / Н. Пеньковська // Психологія і суспільство. – 2000. – № 2. – С. 66–73.

13. Пилипенко Н. М. Вплив кризи професійного становлення на розвиток особистості / Н. М. Пилипенко. – 2005. – № 2. – С. 116–126.

14. Сыманюк Э. Э. Психология профессионально обусловленных кризисов / Э. Э. Сыманюк. – М., 2004. – 320 с.

15. Швидкий В. О. Особливості формування Я-концепції в професійному становленні особистості: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук / В. О. Швидкий. – К., 2007. – 16 с.

Легендзевич Г. Я. Личностная рефлексия как составляющая процесса преодоления кризисов профессионального становления будущих психологов

Рассмотрено специфику и особенности протекания кризисов профессионального становления будущих психологов во время учебно-воспитательного процесса в высше, а также их психологического преодоления. Проанализировано возможность использования в этом процессе зрелости самосознания, профессиональной самоидентификации, личностной рефлексии, психотехнологий, которые охватывают и ресурсы личности, и ресурсы социальной среды.

Ключевые слова: кризисы профессионального становления, психологическое преодоление, личностная рефлексия.

Lehendzevych H. Ya. Transformational reflection as a part of the process of crisis management in professional formation of future psychologists

This paper deals with the specifics and peculiarities of certain professional management of future psychologists and their psychological process, analyzes the use in the process of overcoming personal reflection. The role of personal reflection, it is in the process of psychological crisis management in professional formation of

studentship. The reflection of professional identity formation is seen as an individual person's ability to select, analyze, evaluate, learn, and realize their potential, personal and professionally important qualities of different aspects of his development as a professional and as a way of keeping his identity, his «I» in complex, active work – professionalism.

Psychological crisis management of professional formation is seen in a constructive problem solving interaction with the individual situation, the nature depending on the logic of the situation and the importance of human life and psychological capabilities of the individual. The overcoming process includes not only a strategy of behavior, but also personal resources (both personal reflection) resources and environment. The most effective psychological crisis management of professional formation includes professional development reflection; training for personal and professional growth; workshops to develop alternative scenarios of professional formation; individual counseling; forecast of desired professional achievements; assembly psychobiographies and professional path of identity formation. The proposed model is a practical support in the psychological crisis management of professional formation using reflective techniques that can be used both for individual and group work with students.

It outlines future directions of work on the issue of crisis management in professional development, which is the development and testing of diagnostic methods and the development of personal reflection and reflective techniques that can vary the amount and quality of coping strategies.

Key words: *crisis of becoming a professional, psychological crisis management, personal reflection, professional reflection.*

Стаття надійшла 9 червня 2014 року

УДК 173:821.161.2

В. М. Лисак

ВИХОВНА КОНЦЕПЦІЯ РОДИНИ В ЖИТТІ ТА ТВОРЧОСТІ ГАННИ БАРВІНОК

Висвітлено психолого-педагогічне бачення родини та сімейного виховання у спадщині Г. Барвінок. Окреслено духовні цінності родинного виховання у процесі формування цілісної особистості національно свідомого громадянина українського суспільства. Підтверджено, що справжня українська родина, плідно виховуючи дітей, розвиває у них високий моральний дух і християнські цінності.

Ключові слова: *українська родина, національно-патріотична свідомість, концепція родинного виховання, духовно-релігійні цінності.*

Постановка проблеми визначається логічною та послідовною спрямованістю творчої спадщини Ганни Барвінок у реалістичному розгляді цілісної системи родинного виховання українців у психолого-

педагогічному аспекті. Світоглядні переконання Ганни Барвінок споріднені з тодішніми мистецькими пошуками Пантелеймона Куліша, тому порівняльно досліджувалися в літературі, публіцистиці, педагогіці, психологічній думці. Зокрема, її художній талант високо оцінювали митці та критики того часу Б. Грінченко, М. Венгжин, М. Шаповал (М. Сріблянський), В. Чубинський, що подавали власну суб'єктивну оцінку психологічних аспектів зображення родинних звичаїв та традицій.

Відомий вітчизняний критик С. Єфремов у «Історії українського письменства» (1919) визначив певну художню вартість малої прози І. Барвінок, підкреслюючи попри те вужчу сферу її творчості (порівнюючи з жінками-письменницями того часу, зокрема Марком Вовчком), що обмежена психічними переживаннями жінки-селянки.

Стан дослідження проблеми пояснюється побутовими умовами проживання з Пантелеймоном Кулішем і творчими набутками її малої прози. Традиційно вважається, що письменниця належить до етнографічно-побутової школи прозаїків 50–60 рр. XIX століття та особливо прихильно ставилася до примітивної народницької ідеї, акцентуючи на сприйнятті морального виховання. Серед представників цієї школи були: Петро Кузьменко, Митрофан Александрович (Омелькович), Матвій Симонов (Номис), Степан Ніс, Василь Кулик, Олександр Навроцький, Микола Вербицький (Білокопитний), Володимир Александров, Василь Мова (Лиманський), які певною мірою наслідували Марка Вовчка.

Сучасні наукові дослідження про ідеологічну парадигму творчості Г. Барвінок (Л. Томчук), роль творчості Ганни Барвінок в українському літературному процесі другої половини XIX століття (В. Подзігун), візію жінки в західній філософській традиції від античності до модерну (Н. Чухим), гендерні моделі характеротворення прозової спадщини (О. Бажан) по-новому осмислили просвітницьку роль Ганни Барвінок як української жінки, громадянки, письменниці.

Мета статті – проаналізувати психолого-педагогічний аспект українського родинного виховання як ціннісного національного явища у суспільному житті та творчій спадщині письменниці Олександри Михайлівни Білозерської (Ганни Барвінок).

*«Низенько при землі, не розлучаючись з нею,
стелився нищечком барвінок невмирущий.
Лютують бури над землею, дуби тріщать,
барвінок тулиться щільніш до Матері-землі»
(Чайка Дніпрова)*

Так образно писала після смерті Ганни Барвінок, глибоко співчуваючи її непростій долі, відома поетеса, колишня вчителька, активістка літературного об'єднання «Плуг» Людмила Василевська.

Виклад основних положень. Її творчість охоплює добу перетину XIX–XX століть, коли для європейської, зокрема української, літератури та культури актуалізувалося питання формування національної ідентичності, формування нових виховних ідеалів, подолання комплексів меншовартості та розвиток модерних тенденцій. Парадигму родинного виховання Ганни Барвінок можна визначити такими концептуальними ідеями:

1. Українська родина є міцним осередком формування національної свідомості у дітей та молоді, який цементується виправданими засобами: рідним словом, героїчною та трагічною історією, народною піснею, звичаями, традиціями, обрядами.

2. Мати і батько – неодмінні виховні ідеали, якими пишаються діти, вчать у них, наслідують їх, передусім переймаючи духовно-християнські цінності.

3. Мати – берегиня домашнього вогнища, яка попри усі життєві незгоди та випробування прагне зберегти сім'ю та іде на самопожертву задля найближчих та найрідніших людей.

4. Національно свідоме родинне виховання на селі якнайповніше сприяє формуванню талановитої особистості українця, громадянина, визначного діяча.

5. Українська родинна була і залишається природним середовищем соціалізації дитячої особистості, є джерелом духовної, емоційної та матеріальної підтримки.

За ідентичним тлумаченням лексем „сім'я» та „родина» у філологічних словниках – це група людей, що складається з чоловіка, жінки, дітей та інших близьких людей, які живуть разом. Саме родина, родинні традиції та виховання дітей для Ганни Барвінок у прямому та образному розумінні яскраво висвітлені у десятках оповідань, новел, безлічі дрібних ескізів, „з народних уст», поезій у прозі, мемуарів, художніх картинах.

Позиція природного, вільного виховання в українській родині, де дотримуються режиму, дисципліни, доброго прикладу – важливі чинники міцної національно свідомої спільноти. Українські батьки повинні виконувати свої обов'язки так, щоб діти шанували своє і чуже право, не були заздрісними, немилосердними у ставленні до навколишніх людей, до природи, до рідних.

З метою розуміння просвітницького світогляду Ганни Барвінок та етнопедагогічної цінності її письменницької спадщини, варто

звернутися до малодосліджених епізодів її життєвого шляху, який був надто тернистим, але виправданий важливістю усіх її добрих справ та намірів. Будучи наймолодшою дитиною у славній родині Білозерських, Олександра стала чи не першою українською письменницею, яка з особливим трепетом ставилася до родини як оберегу життя, формувався як благонадійна підтримка та незаперечна опора суперечливого Пантелеймона Куліша.

Олександра Кулішева народилася 23 квітня (5 травня за н. ст.) 1828 року на хуторі Мотронівка під Борзною в багатодітній родині чернігівського землевласника Михайла Білозерського, який свого часу пробував здобути європейську освіту в Києві. Мати Мотрона Василівна була дочкою сотника, і саме на її честь Михайло Васильович назвав цей мальовничий хутір, який згодом Пантелеймон Куліш охрестив Ганниною Пустинню, а сама письменниця нарекла Кулішівкою.

Славна родина Білозерських дала українській історії, культурі та літературі славному плеяду відомих діячів: Віктора, Василя, Помпея, Миколу, Олімпія, Олександра, Любов, Надію та наймолодшу Олександру. Найбільш успішний з усіх Білозерських був **Василь**, відомий журналіст і редактор, один із засновників Кирило-Мефодіївського братства, співавтор його статуту. Він заснував журнал «Основа» у Петербурзі, який виконав значну роль у становленні й розвитку української культури XIX ст. Молодший брат – **Микола** – відомий фольклорист та етнограф, автор наукового дослідження «Южнорусские летописи, открытые и изданные Н. Белозерским», співавтор збірника «Українські приказки» М. Номиса, збірника «Народні південноруські пісні» А. Метлинського. Микола Білозерський був також автором вагомій мемуарній праці «Тарас Григорович Шевченко по воспоминаниям разных лиц (1831–1861 г.)».

Велика родина Білозерських упродовж тривалого часу підтримувала дружні зв'язки з багатьма культурними діячами України: П. Кулішем, Т. Шевченком, М. Костомаровим, О. Марковичем, Б. Грінченком та іншими. Серед мальовничої сільської природи, де проживала, вела інтелігентний морально-релігійний спосіб життя у стосунках між рідними, у ставленні до простих людей, у гостинних звичаях та обрядах із відомими особистостями.

Український дух у родині плекали рівночасно батько й мати. *Михайло Білозерський* навчався в Києво-Могилянській академії, здобув репутацію «вільнодумця», «масона» та «вольтеріанця» (бо справді, багато читав, зокрема твори французького філософа Вольтера в оригіналі). Люди обирали пана Білозерського на посади маршала, повітового комісара, цінуючи його ерудицію та природній розум, адже він,

будучи свідомим українцем, щиро й глибоко цікавився національною культурою. Батько помер, коли Олександрі було лише шість.

Натомість *Мотрона Васиївна* займалася релігійним вихованням своїх дітей, особливо любила українські пісні, цінувала дотепне слово, уміла читати та мріяла про освіту для хлопців і дівчат. Звички та побут родини Білозерських були наскрізь українськими, наближені до народного селянського життя. Саме від матері наймолодша Білозерська успадкувала особливе уміння спілкуватися з простими селянами, викликати в них довір'я, а згодом відображати на папері непрості сюжети жіночої долі, родинних стосунків, взаємовідносин батьків і дітей. Олександра Білозерська не навчалася у вищій школі, але володіла особливими мовними знаннями, уміла співати. А ще володіла у житті особливою християнською благодаттю – жертовністю собою заради близьких. Вона вміла прощати практично усе, навіть гріх, своєму «гарячому Панькові».

Пан Білозерський несподівано рано помер, і Мотрона Васиївна, залишившись вдовою, вирішує віддати двох своїх дочок – старшу Надію та молодшу Олександрю – в село Кропивне Прилуцького повіту до полковниці Козакової, яка утримувала домашній пансіонат для дівчаток одного віку з її дочкою. Пані Козакова у свій час закінчила Смольний інститут (або «Монастир», як його тоді називали) в Петербурзі, добре знала мови і сама навчала дівчаток німецької та французької. У пансіонаті дівчат навчали гри на фортеп'яно й танців, і сестрам Білозерським тут подобалося. Але раптово помирає власниця пансіонату, тому дівчата Білозерські переїжджають у пансіон Прінлейна в Конотопі; але і його швидко закривають. Так, у 14 років Олександра Білозерська закінчила «свої університети» і повернулася із сестрою у рідну Мотронівку.

Наймоладша дочка любила допомагати матері у господарстві, навчалася правильно вести господарство від старої ключниці Уляни, ніколи не гордувала товариством простих людей. Саме з народних уст пізнавала барвисту українську мову: *діалекти* як доречні узори української мовної вишивки; *застарілі слова*, що відтворювали історичну автентичність самотутніх предметів та явищ; *прислів'я та приказки* – влучні доповнення у мові колоритних персонажів. Господарська наука та жива розмовна мова згодом пригодилися Олександрі як молодій дружині у нелегкому, але такому визначальному для неї шлюбі з паном Кулішем.

Для юної Олександри приклад української родини – її багатодітна сім'я Білозерських, де панував національно свідомий дух, висока, наближена до європейської, культура у традиціях, звичаях, спілкуванні. Очевидно, сільська козацька родина, де панівним був матриархат,

не відповідала тогочасним європейським стандартам, які ґрунтувалися на демократичних засадах, вільному та природовідповідному вихованні. Строгість, вимогливість до дітей, благородність, людяність, скромність – невід’ємні атрибути виховних традицій у сім’ї Білозерських.

Як згадує старший брат Василь, сестра, вихована «під уважним наглядом матері», прагнула (або була вимушена) бути стриманою з Кулішем. Вже згодом Панько Куліш у своєму «Щоденнику», який вів у молоді роки (40-і роки XIX ст.), зазначав провінційне мовлення і звертання своєї майбутньої дружини, недостатній рівень освіченості, який він сподівався довершити закордонною освітою.

Двічі невгамовний Пантелеймон просив руки Олександри у Мотрони Василівни, але мати відмовляла, вважаючи нареченого надто бідним і непарою дев’ятнадцятирічній красуні-дочці. Незабутнє весілля двох особливих молодят відбулося 22 січня 1847 року, де гостей було повно у поважнім з давніх-давен домі. А за три дні до того приїхав Тарас Шевченко, запрошений старшим боярином.

Теплі родинні стосунки Олександри Кулішевої й Тараса Шевченка як сестри та старшого люблячого брата збереглися упродовж усього їхнього життя. Загальновідомо, що Т. Шевченко називав Марка Вовчка своєю донею, не менш рідною для нього була і залишалася, незважаючи на взаємовідносини з Кулішем, Ганна Барвінок. «Згадка про Т. Г. Шевченка» – ця поезія в прозі, яку написала Ганною Барвінок ще 1877 року, але вперше опублікована лише на початку 1900-х, завдяки старанням Бориса Грінченка, є тим промовистим свідченням великої дочірньої любові та безмежної приязні між цими двома непересічними постатями.

Не раз бачився Т. Шевченко з панною Олександрою в Петербурзі, після заслання, коли дуже нелегко йому жилося. У письменицьких листах Ганни Барвінок особливо приязно звучать звертання до Тараса: «Гатуню дорогий! – писала Барвінок. – На розсвітанні життя мого Ти був моїм старшим боярином... І як гарно було на душі у мене... мов справді ще сонечко було тільки на розсвітанні». ... Ти тоді звеличав мене – княгинєю і королівною!.. Боже мій! Я і сама се почувала, бо присутність таких двох велетнів ума і сили розума придала мені дух краси, возвисила мене, одухотворила красою свого подиху на мене: як сонце рослину – так Ти, мій друже, і Куліш оживили і осяяли мене» [1, с. 7].

Олександра Михайлівна боготворила свого законного мужа, називаючи його «моя дружина», вважала його довершеним генієм і практично самотужки зберегла свою маленьку сім’ю до золотого весілля. Усе своє нелегке життя, упродовж вісімдесяти років, Олександра

не лише палко кохала Куліша, а й прагнула до самопожертви задля нього та своєї української родини. Вже у перший рік подружнього життя Пантелеймон Олелькович зрозумів, що не помилився у виборі своєї другої половинки, яка була не лише красивою, розумною, але й вірною подругою, доброю помічницею і надійною соратницею.

Вийджаючи з молодим чоловіком за кордон, де пан Куліш мав би вивчати слов'янські мови, у Варшаві відбувся його несподіваний арешт начебто за участь у Кирило-Мефодіївському братстві. Саме тоді Олександра втратила недоношене в утробі дитя, і з того часу була приречена на бездітність, а славетний рід Кулішів перервався навечно. Сім'я без дітей, чоловік – як великий талантист, це – завжди болюча тема для Олександрів, і є провідною темою її життєвого шляху та творчості. Уже на схилі віку в листі до Надії Шугурової Ганна Барвінок зазначала: «Я не знаю, что хуже, горюче: никогда не иметь детей, остаться одинокой, или же как я, утратившая 1847 года от отчаяния, а потом и не было больше» [1, с. 9].

Олександрі Михайлівні доводилось стійко долати приниження під час арешту і заслання Куліша до Тули, виявляти дивовижно мудру терплячість під час вигаданих і реальних «романів» нестриманого Пантелеймона. Саме нестерпне бажання урятувати власну родину спричинило те, що Ганна Барвінок багато розумово та фізично працювала, послідовно та впевнено рухалася вперед у своєму інтелектуальному розвитку, оберігала ті духовні родинні цінності, що було під силу лише їй.

Перші оповідання «Лихо не без добра» та «Восени літо», які були написані 1857 року на Полтавщині під Лубнами, а опубліковані в альманасі «Хата» П. Кулішем 1860 року з невеликими передмовами «Од іздателя», засвідчили жіноче бачення української родини як основи суспільства. А вже наприкінці 1857 року побачила світ книга «Народні оповідання» Марка Вовчка, яка була довершеним зразком соціально-психологічного реалізму в художній прозі. Закономірно, що Марію Вілінську заслужено сприйняли усі тодішні авторитети української літератури: Т. Шевченко, П. Куліш, М. Костомаров як самобутню письменницю. Ганна Барвінок ніколи не була послідовницею Марка Вовчка, як стверджували окремі дослідники (зокрема, М. Петров). Ці дві непересічні натури мали надто багато спільного, значущого, але їхній порівняльний аналіз життя та творчості не зовсім був би об'єктивним і сприятливим для Ганни Барвінок.

Переконливим доказом новизни жіночого письма були дві його ознаки, що проявилися у творах Марка Вовчка та Ганни Барвінок:

– безпосередній голос жінки, який звучав у творах, оскільки героїня сама вповідала світові свої кривди;

– обидві авторки виявили досконале уміння передати жіночий характер, мову, уяву, образність тощо, що згодом назвали в художній літературі психологізмом.

У «Споминах» Ганна Барвінок згадує: «І як би я оце вчилася у неї, коли я, не доїхавши ще до Варшави, зробилася письменницею, а Куліш мене похвалив за «Жидівського кріпака» [1, с. 5]. Аналізуючи прозовий твір з психолого-педагогічного спрямування «Жидівський кріпак», варто визначити, що це драма втрати шансу стати собою, реалізуватися як особистість у родині, суспільстві, макросвіті. Цей твір, у якому зображено часи Давньої Русі та Хмельниччини, сприймається як своєрідний заклик до національного відродження України, виділяючи образ закутої в кайдани української волі. Чоловіки-персонажі в оповіданні постають не як міцна криця чи утримувачі всього суцього, а як руйнівники, що спричиняють лихо через світоглядну примітивність, слабкодухість, селянську закомплексованість. Ганна Барвінок акцентує на вищості духовних цінностей, перевазі родинного над матеріальним.

Етико-моральні, релігійно-духовні пошуки Ганни Барвінок не зводяться лише до розповідей, письменниця чітко висловлює свою позицію християнського ідеалу: любов'ю і вірою сильна людина, злість і ненависть руйнують не лише тіло, а й душу особистості. «Оповідання з народних уст» Ганни Барвінок насправді є художніми фотографічними малюнками, які записані з життя і подають цікавий матеріал з народної психології, звичаїв, побуту, і центральним образом виступає українська жінка як берегиня родини, мати, християнка. Авторка психологічно тонко розкриває безрадісну долю українки, яка жила та живе надією бути щасливою у родині з Богом. В одному з кращих оповідань «Русалка» читаємо: «Ох, тай тяжко ж мені споминати про моє щастя... Мабуть, чи не важче, ніж про нещастя. Бо з нещастя я сама вбрела і впливла, а щастя втекло хутко, мов та пташка, що крилечками стрепехнула, в темні луги полинула» [1, с. 189].

Про свою недолю жінка в оповідях Ганни Барвінок зазначає дуже просто, без злості та ненависті: *«сказано, жінка, як той камінь за плечима»* («Домонтар», с. 96); *«...не родись у платтячку, а родись у щастячку: хоч ряба і погана, да її воля кохана...»* («Не було змалку – не буде й до останку», с. 72); *«...жінка – як та голубка: хоч і тяжко наругу терпіти, а на самоті все від любого чоловіка, покірна буде...»* (Хатне лихо, с. 81). Образ української жінки – неперевершений, досконалий, глибокий у своїй духовній цінності, це найперше матір-берегиня, мироносиця, християнка, порадиця.

Образ жінки у малій прозі І. Барвінок трактується найперше як творець власної долі у різні життєві ситуації та за певних обставин. У жорстокому протистоянні близьким або рідним під впливом сильних почуттів у жінок з'являється сила духу, яка здатна зламати певні суспільні стереотипи. Образи сильних жінок, у творчості Ганни Барвінок, стверджують думку про те, що любов – це першооснова життя, здатна подолати всі перешкоди. Зокрема, Стеха з оповідання «П'яниця»: *«Б'є він мене, коли не кулаком, то словом приснопить. Нікого йому і соромитись: нас двоє. Щодня вже за мене береться. Б'є і п'є до загину...»* [1, с. 172]. І ця нещасна жінка не лише не згубила розум, живучи з таким чоловіком, а ще й дітей в люди вивела, п'яницю годувала. Нестерпне горе не пригнічує цих міцних душею жінок, а мобілізує усі їхні фізичні та розумові сили, щоб врятувати себе, дітей, родину.

Олександра Білозерська усе своє тернисте особисте, творче та громадське життя була змушена постійно дбати про матеріальне становище. Її нездійсненою мрією було вийти зі злиднів та бідності, щоб мати власні кошти на цікаві поїздки країною та закордон, вивчати європейську літературу та культуру, видавати твори, збирати вдома численне освічене товариство. Натомість, щоб опублікувати друковані та недруковані твори П. Куліша у 20-ти томах, Олександра Михайлівна спробувала численні можливості та нарешті наважилася на сокровенне – продати родове гніздо – хутір Мотронівку, з вимогою зберегти меморіальну кімнату чоловіка та поставити на честь Куліша каплицю. На жаль, князь Кочубей перепродав маєток із музеєм графу Уварову, а експонати були розпродані. Олександра Кулішева, як згадують сучасники, померла на гнилій соломі у чужій хаті на Полтавщині, попри те, залишившись для нас непересічною українською особистістю.

Висновок. Описуючи та поетизуючи образ жінки-селянки, матері, чоловіка-селянина, батька, письменника Г. Барвінок на основі взаємостосунків персонажів унаочнювала особливості формування особливостей психології українського характеру, що в цілому були властиві пересічній українській родині. Тонка чуттєвість, іноді невинуватна вразливість, невмотивована агресивність, чуйність, особливий нарцисизм у ранньому та пізнішому дитинстві української дитини спричиняють певний конфлікт у родинному вихованні та згодом непросту життєву долю. Тип жінки чи патріархального чоловіка в українській родині завжди був умовним, оскільки на їхнє формування впливало чимало чинників: побутових, соціальних, афективних, волевих. Тому іноді неординарний вчинок особистості посилює драматизм ситуації, спонукає центрального персонажа до переосмислення цінностей, що певною мірою стосується родинних традицій та правильного виховання дітей.

Для сильних і вольових натур, зокрема жіночих, у Ганни Барвінок найвищою аксіологією стає любов до волі та її наслідком стає почуття до коханої людини, заради якої здійснюється пожертва. Родинний характер активізує такі цінності: любов, вірність, душевність, усе-прощення, милосердя тощо. Особистість Ганни Барвінок як великої української жінки, її кращі образи матерів, християнок, сподвижниць відображають психологію відвертої, щирої, справедливої людини, яка намагається змінити суспільні стереотипи. Тому моделювання жіночих образів, що здатні виховувати дітей, адекватно міркувати, відтак протистояти жорстокості та насильству є певною мірою внеском у сучасний феміністичний дискурс. Ганна Барвінок не належала до жодної жіночої організації, вона не підтримувала відверті феміністичні ідеї, але європейське розуміння морально-духовних цінностей родинного виховання їй було дуже близьке.

Перспективи досліджень полягають у тому, що цілісна художня спадщина Г. Барвінок, зокрема її психолого-педагогічні аспекти родинних виховних традицій, потребують подальшого об'єктивного наукового висвітлення.

1. Ганна Барвінок: зібрання творів. Том 1. Оповідання з народних уст // В. Шендеровський, В. Яременко. – К.: Академвидання, 2011. – 572 с.
2. Коломієць В. В. Дзвонар народного пробудження / В. В. Коломієць // Дивослово. – 1994. – № 1. – С. 45–49.
3. Лепкий Б. Про життя і твори Т. Шевченка / Б. Лепкий. – К.: Наукова думка, 1994. – С. 76–81.
4. Русова С. Жіноча доля / С. Русова. – 1931. – Ч. 30. – С. 5; Ч. 32. – С. 5–6; Ч. 33. – С. 3–5.
5. Луговий Л. Визначне жіноцтво України. Частина третя: Письменниці та артистки / Л. Луговий. – Торонто: Український робітник, 1942. – С. 251–255.

Лысак В. М. Воспитательная концепция семьи в жизни и творчестве Анны Барвинок

Освещено психолого-педагогическое виденье семьи и семейного воспитания в наследии А. Барвинок как истинной соратницы Пантелеймона Кулиша. Выделено духовные ценности семейного воспитания в процессе формирования целостной личности национально сознательного гражданина украинского общества.

Подтверждено, что истинная украинская семья, плодотворно воспитавшая детей, развивает у них высокий моральный дух и христианские ценности.

Ключевые слова: украинская семья, национально-патриотическое сознание, концепция семейного воспитания, духовно-религиозные ценности.

Lisak V. M. Educational conception of family in life and творчести of Hanna Barvinok

Psychological and pedagogical visions on family and family education in epic and epistolary legacy of Hanna Barvinok as a worthy heir to Panko Kulish are highlighted. Priorities of spiritual values of family education in the formation process of integral personality as a nationally conscious citizen of Ukrainian society are indicated. Family traditions and educational values of Bilozerkzych, which are important continuance of famous Kulishevych are explored. Native Ukrainian family effectively educating children develops their high moral spirit and Christian values. Small prose of Hanna Barvinok raised to a higher level the child's personality as a future Ukrainian citizen and a Christian. According to Alexander Kulish true Ukrainian father is a moral ideal for children who are learning from him, imitate noble actions and perceive spiritual and Christian values. The writer also describes positive willed Ukrainian women as goddesses who can fight against cruelty and violence not only in their own house, but in a conscious democratic society. Personality of Hanna Barvinok as an Ukrainian woman, her best images of mothers, Christians, associates represents psychology of frank, sincere, just a person, that tries to change public stereotypes. Therefore design of woman characters that are able to bring up children, reason adequately, and resist consequently to cruelty and violence is up to a point payment in modern feminism discourse. Hanna Barvinok did not belong to any woman organization, she did not hear the confession of frank feminism ideas, but supported the European understanding of morally-spiritual values of domestic education.

Key words: *Ukrainian family, national and patriotic consciousness, concept of family education, spiritual and religious values.*

Стаття надійшла 28 травня 2014 року

УДК 159.33.32

С. С. Макаренко

**ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ
ПРОФЕСІЙНО-УПРАВЛІНСЬКОГО
САМОВИЗНАЧЕННЯ
МАЙБУТНЬОГО КЕРІВНИКА**

Розглянуто питання формування професійно-управлінського самовизначення керівника у науковому середовищі. Здійснено аналіз основних напрямів дослідження та розкрито специфіку формування професійно-управлінського самовизначення особистості майбутнього керівника. Визначено ставлення студента до професії у прийнятті себе як фахівця-управліня в період навчання у вищому закладі освіти.

Ключові слова: *керівник, професійне самовизначення, професійно-управлінське самовизначення, психологічна готовність.*

Постановка проблеми. Психолого-управлінська тематика набула останнім часом надзвичайної актуальності і вимагає застосування міждисциплінарного підходу до всієї проблематики управління. Ідейний простір сучасного менеджменту формується за певними принципами управлінської парадигми, де людина постає як суб'єкт господарювання. У пошуках важелів більш ефективного розвитку управлінська система потребує і економічного, і психологічного аналізу.

Актуальність статті пов'язана, по-перше, зростанням значущості формування теорії і практики професіоналізації освіти майбутнього керівника, по-друге, – визначенням переваг особистісного розвитку перед вузькопрофесійним. Професійне самовизначення є важливим моментом становлення особистості майбутнього керівника.

Стан дослідження. Питання розвитку професійно-управлінського самовизначення керівника частково вивчені в соціології (В. В. Чепак) та достатньо глибоко досліджені в теорії освітнього менеджменту (Л. І. Даниленко, Г. І. Маслов, В. І. Олійник) і психології (С. Д. Максименко). Наукові пошуки у психології здійснені на основі системно-структурного (Л. М. Карамушка), особистісно-діяльнісного (М. І. Баймурков, Н. Л. Коломінський, Я. Ф. Шкурко), рефлексивно-акмеологічного (Є. П. Варламова, Л. Е. Орбан-Лембрик, І. М. Еменов, С. Ю. Степанов), типологічного (Т. В. Панчук), гуманістичного (О. І. Бондарчук, Т. І. Шамова) підходів і у єдності доволі цілісно відтворюють процес професіоналізації керівника освіти. Становлення особистості керівника та професійно-управлінське самовизначення досліджувалось ученими у таких контекстах, як педагогічне управління (М. Р. Бітянова, С. Д. Максименко, В. О. Сластьонін, Т. Д. Щербан); підготовка керівника у ВНЗ (О. Г. Романовський, Л. М. Шипіліна); психологічна підтримка управлінського резерву в організаціях (Є. Г. Молл, Л. Г. Почебут, А. В. Філіппов, В. А. Чикер).

Мета статті – розкрити психологічні особливості професійно-управлінського самовизначення майбутнього керівника у науковому середовищі.

Виклад основних положень. Досягнення системного рівня психологічної готовності до професійно-управлінського самовизначення, як утворення в структурі особистості майбутнього фахівця, стає можливим унаслідок реалізації таких психолого-педагогічних умов як а) особистісна орієнтованість і контекстуальність розвиваючих впливів; б) проблемність і рефлексивна спрямованість завдань; в) активізація взаємодії та співтворчості всіх учасників в процесі підготовки; г) індивідуалізація розвивальних впливів і комплексність використуваних засобів та прийомів [2].

Професійне становлення керівника як багатоаспектний феномен не отримав у сучасній психології єдине концептуальне осмислення.

Питання професійно-управлінського самовизначення керівника набуває дедалі більшої актуальності у науковому середовищі. Є чимало поглядів, що взаємодоповнюють і суперечать один одному.

Напрямок психології управлінської діяльності поєднує дослідження, що ґрунтуються на теорії діяльності. На основі цього теоретичного підходу професійне становлення керівника досліджували І. П. Волков, Є. С. Жаріков, О. В. Карпов, Є. С. Кузьмін, В. Ф. Рубахін, Ю. О. Тихомиров, О. В. Філіппов та ін. Професіоналізація керівника в цьому напрямі розуміється як процес присвоєння нормативно схваленого способу діяльності, у якому опредмечений досвід попередників. Простір самовизначення професіонала-керівника обмежується переважно системою функцій та завдань виконуваної діяльності. Самовизначення в межах даного напрямку розглядається як процес, що спрямований на зміну особистості відповідно до вимог діяльності, і лише винятково предметом вивчення стає особистість в її здатності осмислювати та перетворювати свою професійну діяльність.

Самовизначення в межах такого напрямку переважно розглядається як раціональний акт, що пов'язується з початковим етапом кар'єри, відсутній генетичний погляд на взаємозв'язок особистості та управлінської професії [3].

У межах особистісно розвивального напрямку поєднується група підходів, де професійне становлення керівника розглядається як аспект розвитку особистості. Системно-структурний підхід у поєднанні з генетичним надає змогу розглянути цілісно та в розвитку всі елементи структури особистості керівника (Л. М. Карамушка). Особливості структурної організації мотиваційних диспозицій (мотивів влади, досягнення, афіліації, допомоги) та її вплив на професійну поведінку керівника вивчається на основі мотиваційного підходу (Х. Хекхаузен). Типологічний підхід забезпечує наближення досліджень до особистості реального професіонала-управлінця та її розвитку у варіативності, індивідуалізованості (О. І. Кітов, Т. В. Панчук). Дослідження, які ґрунтуються на гуманістичному підході, розглядають професіоналізацію керівника з погляду потреб і цінностей управлінця, акцентують його здатність до саморозвитку й самовдосконалення.

У процесі аналізу основних напрямів дослідження професійного становлення керівника робимо висновок, що відповідно до загальних тенденцій відбувається зміна дослідницьких інтересів щодо професіоналізації керівника освіти, яка виявляється в зростанні уваги до творчої, ініціативної природи професіонала, його ціннісно-сислової сфери

та самосвідомості (О. І. Бондарчук, Є. П. Варламова, Л. М. Карамушка, Н. Л. Коломінський, Л. Е. Орбан-Лембрик, І. М. Семенов, С. Ю. Степанов, Т. В. Панчук, Т. І. Шамова). Попри те, питання професійно-управлінського самовизначення, як суттєвої лінії становлення особистості керівника освіти, що забезпечує можливість виходу на рівень самодетермінації професійної поведінки, у психології не розглядалося.

Професійно-управлінське самовизначення трактується нами як процес визначення індивідом себе щодо напрацьованих у суспільстві критеріїв управлінського професіоналізму й розглядається як важлива умова становлення суб'єкта управлінської діяльності. У професійно-управлінському самовизначенні людина поєднує узагальнені уявлення про управлінську діяльність, про себе, сенс професії. Динаміка професійно-управлінського самовизначення полягає у зміні ставлення до себе як суб'єкта управлінської діяльності та в зміні особистісних критеріїв ставлення. Упродовж професійного життя особистості відбувається поглиблення, уточнення професійно-управлінського самовизначення. Це виражається в тому, що розширюється образ професіонала-керівника, під час самоаналізу коректується прийняття себе як професіонала, переглядається ставлення до управлінської професії та до себе в ній. Результатом кожного етапу є прийняття особистістю критеріїв управлінського професіоналізму та ідентифікація з ними [7].

Отже, професійно-управлінське самовизначення відображає довільний, свідомий, вибірковий, цілеспрямований особистісний підхід індивіда до управлінської діяльності на всіх етапах його професійного становлення. Основним кроком професійно-управлінського самовизначення є формування професійно-управлінської спрямованості особистості, що завершується вибором управлінської діяльності. Під час навчання в університеті професійно-управлінська спрямованість (індивідуальна система ставлень до управління) та наміри управлінського зростання лише формуються, і тому доцільно говорити лише про готовність до професійно-управлінського самовизначення студентів [6].

На підставі аналізу основних підходів до вивчення психологічної готовності особистості – функціонального (Ф. Ю. Генев, Е. П. Ільїн, Н. Д. Левітов, В. С. Нерсесян, А. Ц. Пуні, В. Н. Пушкін) та особистісного (К. М. Дурай-Новакова, М. І. Дяченко, Л. А. Кандибович, В. О. Моляко) – зроблено висновок про те, що дослідження психологічної готовності до професійно-управлінського самовизначення доцільно здійснювати в межах особистісного підходу, згідно з яким готовність розглядається як стійке системне утворення, що виникає в результаті підготовленості до реалізації певного виду активності.

З уваги на це, психологічна готовність до професійно-управлінського самовизначення студентів розуміється як стійке системне психологічне утворення, що характеризує вибірково, прогнозуючу активність особистості при підготовці та вирішенні завдання професійно-управлінського самовизначення на допрофесійному етапі. У її структурі виділено чотири взаємопов'язані компоненти [9]:

а) мотиваційно-смысловий, який забезпечує ініціацію процесу професійно-управлінського самовизначення та динаміку його розгортання;

б) когнітивний, який здійснює інтеграцію уявлень про різні аспекти управлінської діяльності, визначає розуміння сутності управлінської діяльності в освіті та її вимог до особистості, осмислення та узагальнення досвіду при взаємодії з різними управлінськими системами;

в) рефлексивний, який забезпечує усвідомлення власних цілей, цінностей, можливостей і обмежень в управлінні, співвіднесення їх із ціннісно-нормативною структурою управлінської діяльності в освіті, а також точне прогнозування наслідків вибору управлінської діяльності для розвитку власної особистості;

г) саморегулятивний, який визначає здатність людини протистояти тиску зовнішніх обставин, самостійно, відповідально, з опорою на власні можливості розв'язувати проблеми розвитку управлінської кар'єри в освіті.

Шляхом здійснення аналізу за допомогою наведених напрямів можна вирізнити найбільш загальні ознаки професійно-управлінського самовизначення:

- установлення індивідом своїх управлінських схильностей, якостей, можливостей, здібностей, обмежень;

- вибір індивідом критеріїв, норм оцінювання себе як управлінця, «планки» для себе, точки відліку, координат на основі системи ідеалів, цінностей: що потрібно для соціуму, чого від мене чекають, що з вимог управлінської діяльності я приймаю для себе;

- визначення своїх, наявних на цей момент, управлінських якостей, що відповідають нормам діяльності, прийняття чи неприйняття себе як фахівця;

- передбачення своїх завтрашніх управлінських потенційних якостей, прийняття чи неприйняття себе відповідно до норм управлінської діяльності з точки зору майбутнього: що я можу зробити завтра, яким «Я» можу стати завтра як особистість, як професіонал-керівник;

- побудова своїх цілей, завдань, планів (близьких, середньо віддалених, віддалених) для розвитку у собі необхідних для діяльності якостей, для прийняття себе як фахівця: чого я хочу і як маю намір діяти;

- перегляд індивідом критеріїв управлінської майстерності й оцінок, що застосовуються, у зв'язку зі зміною цінностей, менталітету в суспільстві й діяльності, самостійний вибір цінностей на різних етапах;

- пересамовизначення – індивід по-новому приймає чи не приймає себе, згодом цикл може поновлюватися.

Опосередкованою ознакою процесу професійно-управлінського самовизначення індивіда (пересамовизначення, зміни цінностей) є зовнішні зміни, які індивід здійснює у своєму професійному житті:

- зростання обґрунтованості управлінських намірів або відмова від таких;

- зміна управлінської професії;

- ротація в управлінській команді;

- зміни в кадровій політиці, у ставленнях до різних аспектів діяльності тощо.

Індивід шляхом особистісного спрямування на професійно-управлінське самовизначення сприяє становлення себе як керівника. Зважаючи на низку особливостей української наукової думки, нами було здійснено дослідження із урахуванням певних коригувань та обмежень.

Наведені ознаки є важливими для розуміння суті професійно-управлінського самовизначення у керівника.

Щодо проблем, які існують на рівні розвитку професійно-управлінського самовизначення студентів, то здійснене фахівцями дослідження психологічної готовності студентів різних курсів університетів України до професійно-управлінського самовизначення дозволило встановити, що в умовах традиційної системи професійної підготовки студенти не досягають високого рівня цієї готовності. Виявлено, що одним із важливих психологічних факторів, що перешкоджає становленню готовності студентів, є дезінтегрованість уявлення про соціальне управління [10].

Загалом на етапі формування управлінських намірів психологічна динаміка професійно-управлінського самовизначення відповідає динаміці становлення професійно-управлінської готовності і характеризується так: спочатку для індивіда управлінська діяльність розглядається як набір можливостей (шкідливість-корисність), відтак триває знайомство з управлінською діяльністю, з її вимогами до особистості, що забезпечує формування особистісного ставлення до управлінської діяльності (особистісного смислу управлінської діяльності) і надалі вписування його у контекст професійної, особистісної і життєвої позиції особистості (див. рис. 1).

Рис. 1. Структура психологічної готовності майбутнього фахівця до професійно-управлінського самовизначення

Переважна орієнтація студента на один із аспектів управлінської діяльності виявляється у змісті всіх складових психологічної готовності до професійно-управлінського самовизначення та визначає особливості становлення його професійно-управлінської спрямованості [12]. Непідготовленість суб'єктних якостей особистості майбутнього фахівця на цьому етапі може негативно впливати на подальший розвиток процесів професійно-управлінського самовизначення й становлення особистості керівника.

На другій фазі, безпосередньо в організаціях, відбувається оформлення, уточнення управлінських намірів. Здійснення саме свідомого професійно-управлінського вибору на користь управлінського зростання або відмова від такого шляху значною мірою залежить від особливостей організаційної структури й того, наскільки організаційні

умови спонукають індивіда до осмислення такої перспективи професійного розвитку.

Узгодженість домагань індивіда на управлінське зростання та очікувань і вимог організації щодо кандидата виявляється у процедурі висування на посаду й символізує завершення допрофесійного стану становлення керівника. Припускаємо, що спочатку професійно-управлінське самовизначення особистості розвивається переважно у межах кар'єрного самовизначення, сутністю якого є особистісно значуща орієнтація на досягнення певного рівня у системі посадової ієрархії. І лише згодом за сприятливих психологічних умов управлінська діяльність виконує роль системи суспільних цінностей, стосовно яких індивід поступово напрацьовує власну особистісну позицію, зважаючи на загальні уявлення про обов'язок керівника. У ситуації, коли ще відсутня безпосередня включеність індивіда в управлінську діяльність, професійно-управлінське самовизначення виступає як процес, що є відображенням динаміки мотиваційно-потребнісного ставлення індивіда до себе як до майбутнього суб'єкта управлінської діяльності і цієї діяльності.

Висновок. Професійно-управлінське самовизначення керівника – це важливий етап становлення спеціаліста. Професійно-управлінське самовизначення – це континуально-дискретний процес визначення індивідом себе щодо наявних у суспільстві та особисто прийнятих критеріїв управлінського професіоналізму. Упродовж усього професійного життя відбувається поглиблення, уточнення професійно-управлінського самовизначення. Це виражається в тому, що розширюється образ професіонала-управлінця, коригується під час самоаналізу прийняття себе як професіонала, переглядається ставлення до управлінської професії і до себе в ній. Результатом кожного етапу є прийняття особистістю критеріїв управлінського професіоналізму та ідентифікація з ними.

Перспективи подальших досліджень полягають в аналізі психології формування управлінської кар'єри, орієнтованої на вивчення динамічних аспектів професіоналізації майбутнього керівника.

1. Дафт Р. Л. Менеджмент: пер. с англ. / Р. Л. Дафт. – СПб.: Питер, 2000. – 832 с.

2. Джузл Л. Индустриально-организационная психология: учебник для вузов / Л. Джузл. – СПб.: Питер, 2001. – С. 624–626.

3. Дубровина И. В. Психологическая служба образования: научные основания, цели и средства / И. В. Дубровина // Психологическая наука и образование. – 1998. – № 2. – С. 5–7.

4. Карамушка Л. М. Психологія управління закладами середньої освіти: монографія / Л. М. Карамушка. – К.: Ніка-Центр, 2000. – 332 с.
5. Ковальчук О. С. Роль психолого-управлінських технологій для психологічного забезпечення прийняття управлінських рішень / О. С. Ковальчук // Актуальні проблеми психології. Том 1: Соціальна психологія. Психологія управління. Організаційна психологія. – К.: Інститут психології ім. Г. С. Костюка АПН України, 2002, ч. 6. – С. 35–38.
6. Коломийський Н. Л. Психологія менеджменту в освіті (соціально-психологічний аспект): монографія / Н. Л. Коломийський. – К.: МАУП, 2000. – 286 с.
7. Основи психолого-управлінського консультування: навч. посібник / за наук. ред. Л. М. Карамушки. – К.: МАУП, 2002. – 136 с.
8. Панок В. Г. До побудови теоретичних засад української практичної психології / В. Г. Панок // Проблеми розвиваючого навчання: матер. I та II Міжнар. конф.; за ред. академіка С. Д. Максименка. – К., 1997. – С. 344–351.
9. Панок В. Г. Концепція національної соціально-психологічної служби / В. Г. Панок // Педагогіка і психологія: Вісник АПН України. – 1994. – № 2/3. – С. 17–27.
10. Рабочая книга практического психолога: пособие для специалистов, работающих с персоналом / под ред. А. А. Бодалева, Х. А. Деркача, Д. Л. Лаптева. – М.: Изд-во Института психотерапии, 2001. – С. 95–97.
11. Рабочая книга школьного психолога / под ред. И. В. Дубровиной. – М., 1992. – 344 с.
12. Рубцов В. В. Система психологической поддержки образования / В. В. Рубцов, Л. К. Селявина, С. Б. Малик // Психологическая наука и образование. – 1999. – № 7. – С. 5–8.

Макаренко С. С. Психологические особенности профессионально-управленческого самоопределения будущего руководителя

Рассмотрены вопросы формирования профессионально-управленческого самоопределения руководителя. Осуществлен анализ основных направлений исследования и раскрыта специфика формирования профессионально-управленческого самоопределения личности будущего руководителя. Определено отношение студента к профессии в принятии себя как специалиста-управленца в период обучения.

Ключевые слова: *руководитель, профессиональное самоопределение, профессионально-управленческое самоопределение, психологическая готовность.*

Makarenko S. S. Psychological Characteristics of Professional and Administrative Self-Determination of Future Manager

The article deals with the formation of the professional and administrative self-management of the leader in the scientific community. The author analysed the main areas of research and revealed the peculiarity of formation of professional and managerial self-determination of the future leader; the student's attitude to the profession and his/her self-identifying as an expert manager while studying at a higher educational establishment. The article describes the professional and mana-

gerial self-determination as discrete-continual process of identifying an individual with respect to existing society and personally accepted criteria of managerial professionalism.

Professional and managerial self-identification unites generalized understanding of management activity, person and the understanding of the profession. Dynamics of professional self-management is the change in attitude as the subject of administrative activity and the change in attitude of personal criteria.

Professional and managerial self-determination is a persistent psychological education system and has four interrelated components: motivational and semantic, cognitive, reflective and self-regulation.

Besides the article deals with common features of professional self-management, such as establishing the individual managerial aptitudes, individual selection criteria, standards of evaluation of a person as a manager, determination of available managerial qualities, predicting the potential managerial skills, formation of the goals, objectives, plans, reviewing individual criteria and managerial skills assessments.

The author analyses the point at issue and reveals the specific formation of professional and managerial self-identity of a future leader.

Key words: manager, professional self-determination, professional and managerial self-determination, psychological readiness.

Стаття надійшла 3 червня 2014 року

УДК 376.015

Л. М. Малинович

КОРЕКЦІЙНА СПРЯМОВАНІСТЬ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДІАГНОСТИКИ СТАНУ СФОРМОВАНОСТІ ГОТОВНОСТІ ДО НАВЧАННЯ

Подано авторську модель структури психологічної діагностики готовності дітей з порушеннями слуху до навчання в школі, яка охоплює комунікативний, когнітивний, мотиваційний, емоційно-вольовий та сенсомоторні компоненти. Здійснено теоретичний аналіз сучасних методик дослідження, основних проблем комплексної психологічної діагностики старших дошкільників із порушеннями слуху під час визначення освітнього закладу для навчання.

Ключові слова: комунікативний, когнітивний, мотиваційний, емоційно-вольовий та сенсомоторні компоненти.

Постановка проблеми. В Україні система навчання дітей з порушеннями слуху є однією із тих сфер психологічної практики, в якій психодіагностика є основою у формуванні освітнього процесу загалом.

Виявлення своєрідності психічного розвитку дитини з порушенням слуху, її психологічних особливостей і є головною метою психодіагностики порушень розвитку. Вона є частиною комплексного обстеження дитини, яке здійснює різноманітна кількість фахівців і на основі результатів якого підбирається певний тип освітнього закладу, враховуючи розвиток сенсорно-перцептивних функцій, моторики, розумової діяльності та емоційно-вольової сфери. У сучасній системі навчально-виховного процесу існують певні вимоги до проведення ефективної діагностики особливостей психічного розвитку дітей з порушеннями слуху: йдеться про використання поряд із комплексним системним підходом, врахування структури порушення в цілому, всебічне обстеження психіки дитини, мовлення, пізнавальних процесів, особистісних особливостей розвитку, емоційно-вольової сфери. Показниками стану сформованості психічного розвитку дитини є також володіння нею правилами поведінки, уміння адекватно реагувати на оцінку виконано-го завдання, уміння оцінювати власну роботу, долати труднощі.

Водночас особливої актуальності в контексті дослідження дітей з порушеннями слуху набуло використання комплексного підходу, призначення якого не лише в побудові діагностики та визначення її результатів, але у створенні прогностичної картини готовності дитини до оволодіння навчальною діяльністю та виробі типу освітньої установи. Для ефективного забезпечення застосування комплексного підходу у психодіагностичному всебічному вивченні особистості майбутнього школяра з порушенням слуху виникають численні проблеми, які пов'язані із різноманітними теоретичними, методичними і практичними аспектами.

Стан дослідження. Нині наявні нечисленні рекомендації з обстеження дітей дошкільного віку з порушенням слуху, які представлені в працях Т. Богданової, О. Венгер, Г. Вигодської, Е. Леонгард, О. Ієсеніної, Н. Шматко, Т. Пелимської, Л. Фомічової, М. Шеремет [4, с. 17]. Групою науковців у галузі сурдопедагогіки – О. Венгер, Г. Вигодською, Е. Леонгард – також було вирішено проблему комплексного педагогічного обстеження старшого дошкільника з порушенням слуху і розроблено набір завдань із метою відбору дітей дошкільного віку у відповідні освітні заклади. Такого роду комплекс обстеження здебільшого було орієнтовано на діагностику інтелекту і пізнавального розвитку, причому обстеження фізичного розвитку, мотиваційної, особистісної та емоційно-вольової сфери було практично не представлено [1, с. 3–7]. Л. Виготський, В. Лубовський, Н. Стадненко, Т. Ілляшенко, Т. Розанова констатували необхідність вирішення проблеми своєчасного виявлення особливостей розвитку у дітей

з порушенням слуху, причиною якої є недостатність методик та діагностики стану умінь їх адаптації, максимальних і потенційних можливостей до навчання в школі, ефективності корекції порушень психічного і фізичного розвитку на ранньому етапі онтогенезу. Особливої уваги вимагає розроблення технологій відбору діагностичних методів і визначення адаптивних процедур, інструкцій щодо їх використання. Останні десятиліття характеризуються інтенсивною розробкою методи раннього виявлення дітей з порушенням слуху (З. Алієва, Л. Васильєва, А. Марусєва, Г. Лях, Т. Пелимська, Г. Таварткіладзе, L. Klein, L. Huert, P. Watkin) [4, с. 499–451]. Серед сучасних методик психодіагностичного обстеження дітей раннього віку з порушенням слуху заслуговує на увагу методика Т. Ніколаєвої, яка демонструє набір ефективних методів виявлення та опису своєрідності психофізичного розвитку дітей з порушеннями слуху раннього віку і сприяє визнанню індивідуального рівня розвитку дитини за основними лініями розвитку (соціальна, фізична, пізнавальна).

Основною проблемою психодіагностичного обстеження дошкільників із порушенням слуху є відсутність універсальної методики психологічного дослідження дітей з порушеним слухом дошкільного віку, стану їхньої психологічної готовності до навчання у школі, що і стало **метою** статті.

Виклад основних положень. Загальноприйнятна думка про те, що сучасна розвивальна система навчання дітей з порушеннями слуху не може існувати без діагностики і відбору. С. Максименко та інші спеціалісти, які здійснюють діагностику і відбір дітей у загальноосвітні чи спеціальні освітні заклади, зробили висновки щодо необхідності розгорнутого обґрунтування і закріплення на практиці комплексного підходу до діагностики порушень розвитку і відбору дітей в освітні заклади різного типу шляхом використання звичайної батареї тестів, що дозволяють уточнювати та перевіряти результати розвитку дітей [1; 2; 5]. На думку науковців, процедура діагностики повинна охоплювати орієнтацію на ситуативні фактори психофізіологічного стану (настрій дитини під час обстеження), характер її очікувань в експериментальній ситуації та стосунків із дослідником, який проводить тестування) і довготривалі фактори життєдіяльності дитини (сімейна обстановка, стиль взаємин батьків з дитиною, їх роль у збагаченні знань тощо) аспекти.

Практика засвідчує, що психологічне обстеження дітей з порушенням слуху (нечуючих та слабочуючих) супроводжується певними труднощами, які пов'язані зі специфічними особливостями їх психічного розвитку. До таких труднощів належить: нерозуміння дитиною

зверненої мови; відсутність власного мовлення або її невиразність; перелічене ускладнює спілкування з нею та можливість застосування експериментальних методик [4, с. 20, 144–148].

Т. Богданова, Л. Борщевська, Т. Добровольська, С. Забрамна, І. Левченко, Т. Розанова, О. Речіцька стверджують, що психодіагностика порушеного розвитку повинна з'ясовувати специфічні освітні потреби дитини. З метою запобігання виникнення окремих питань під час проведення діагностичного дослідження автором було детально продумано процедуру, методи і умови проведення обстеження окремо з кожної лінії розвитку. Тому під час опису змісту обстеження фізичного і пізнавального розвитку велика увагу приділялася оцінці можливостей дитини щодо наукованості: намічено фіксовані види допомоги дошкільнику; наведено критерії оцінки виконання спеціальних завдань. Також була розкрита цілісна картина можливостей кожної дитини з порушеним слухом від народження до 3-х років до початку її систематичного навчання із забезпеченням індивідуалізації процесу виховання і навчання, бо низка вчених зробили висновок, що знання «діапазону» можливостей дітей за основними лініями розвитку, своєю чергою, дають можливість розробки індивідуально орієнтованої програми для кожної конкретної дитини відповідно до її можливостей і потреб.

Теоретичний аналіз стану розробленості проблеми готовності дитини з порушеннями слуху до шкільного навчання та результатів експериментальних досліджень цієї проблеми визначає основні тенденції у розробленні технології психологічної готовності дитини з порушенням слуху до навчання у школі. Змістовно технологія представлена такими напрямками, як організаційно-методичний, корекційно-розвивальний та технологічний. Ці напрями відображають основні проблеми розвитку, навчання та виховання цих дітей у дошкільному та молодшому шкільному віці. Водночас реалізація напрямів обумовлюється станом розробленості систем психологічної готовності та її змістовим наповненням.

Основними складовими системи виступають ті показники, які відображають стан сформованості основних сфер розвитку дитини з порушенням слуху. Відповідно основний акцент здійснюється на мовленнєвому розвитку дитини, а також виявленні тих основних форм і методів розвивальної та корекційної роботи, які забезпечать формування у дитини з порушеннями слуху навичок комунікації. У цьому контексті нами визначено комунікативний компонент.

Комунікативний компонент охоплює показники стану сформованості у дошкільника здібностей у мовленнєво-мисленнєвій діяль-

ності (мовний аспект). У представленому дослідженні ця діяльність визначається рівнем розвитку індивідуального мовлення, що забезпечуватиме дитині розуміння зверненої мови та самостійне спілкування з ровесниками та дорослими, використання мовлення для пізнання навколишньої дійсності. Основними показниками стану сформованості здібностей до мовленнєво-мисленнєвої діяльності є:

- здібності до оволодіння певним рівнем розвитку різних форм мови: усної, писемної, мови жестів, дактильної азбуки, навичок читання (розуміння прочитаного);
- здібності до графічного зображення і писання друкованими літерами (самостійне написання і списування);
- здібності до зчитування з губ.

Загалом показники комунікативного компоненту взаємообумовлені, але не взаємозамінні розвитком мисленнєвої діяльності.

Здебільшого мисленнєва діяльність у дошкільників з порушенням слуху забезпечується станом сформованості (у дошкільному віці) наочно-дійового та наочно-образного мислення, а також елементарних форм словесно-логічного мислення. Відповідно компонентом психологічної готовності є когнітивний. Основними показниками когнітивного компоненту є стан сформованості пізнавальних психічних процесів:

- сприймання (зорове, слухове, тактильне, мовно-рухове);
- увага (довільна);
- пам'ять (механічна та логічна) та її процеси: запам'ятовування, час збереження, забування.

Сформованість мовленнєво-мисленнєвої діяльності впливає на формування мотивації, яка виступає одним із основних показників і рівнів особистості дитини. Відповідно психологічна готовність містить і визначення стану сформованості мотиваційного розвитку дитини. Це дозволяє виділити мотиваційний компонент. Основними показниками мотиваційного компоненту є сформованість певних мотивів:

- 1) сформованість мотиву ігрової діяльності;
- 2) сформованість мотиву навчальної діяльності;
- 3) сформованість мотиву комунікативних взаємин.

Формування особистості дитини з порушеннями слуху у дошкільному віці та її психологічної готовності до оволодіння навчальною діяльністю здійснюється відповідно до формування її емоційної та вольової сфер.

Емоційна сфера, на відміну від вольової, є природно заданою і формується з перших днів життя. Вольова сфера формується тільки на психологічному підґрунті (стан психофізичного розвитку дитини) та тих соціальних впливах, в яких зростає і перебуває дитина. Відповідно

емоційно-вольовий компонент виконує вагомую роль й у забезпеченні формування психологічної готовності, і в подальшій її трансформації в навчальну діяльність.

Основними показниками цього компоненту є:

- стан сформованості соціально прийнятої поведінки дитини;
- стан сформованості здатності до регуляції своїми діями; (дисциплінованість, дотримання правил);
- наявність самоконтролю;
- уміння слухати і підпорядковувати свої вчинки правилам шкільної взаємодії.

Ураховуючи специфіку розвитку дитини з порушенням слуху та специфіку її дефекту, стан сформованості її сенсорної сфери здебільшого обумовлює динаміку психічного розвитку загалом. Саме тому у визначенні компонентів психологічних компонентів такої дитини до шкільного навчання вагомим значення набувають показники сформованості сенсомоторних здібностей. Компонентом психологічної готовності є сенсомоторний аспект. Основними показниками цього компоненту виступають:

- стан сформованості загальної моторики, зокрема дрібної та артикуляційної;
- стан сформованості зрілості коркових структур головного мозку та розвитку центральної та вегетативної нервової системи, відповідно до вікових показників;
- стан сформованості слухової функції.

Показники сенсомоторного компоненту також обумовлюються структурою дефекту та можливостями корекційно-реабілітаційних впливів на формування компенсаторних механізмів (результат впливу на дитину системи реабілітаційно компенсаторських механізмів і сучасних технічних досягнень слухопротезування, кохлеарної імплантації та інших заходів).

Кожен із запропонованих компонентів демонструватиме свій розвиток, який обчислюватимемо такими рівнями: високий, середній і низький (рис.).

Досягнення певного рівня передбачатиме застосування нами спеціального діагностичного інструментарію, адаптованого для дослідження компонентів готовності до навчання дошкільників із порушеннями слуху.

Відомо, що психологічна готовність – це система компетенцій та компетентностей, що визначають мінімальні показники психофізіологічного, психічного, психологічного та соціального розвитку дитини у дошкільному віці [2; 5].

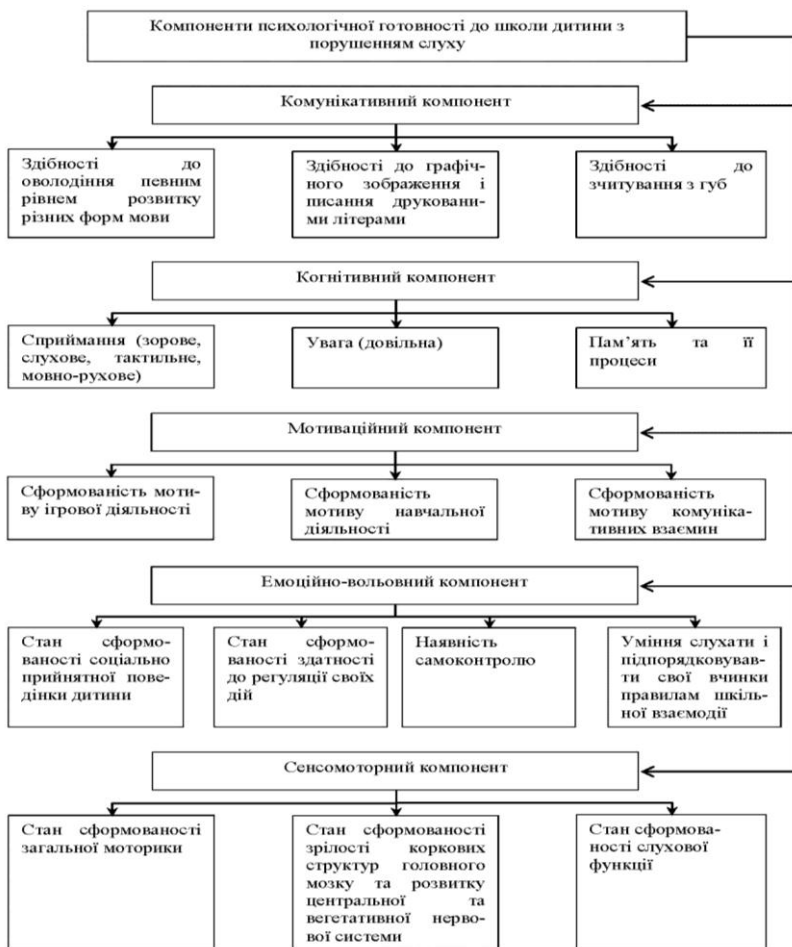

Рис. Експериментальна модель психологічної готовності дітей з порушеннями слуху до навчання в школі

Психологічна готовність як феномен соціального розвитку дитини конкретизується в сформованості зрілості. У межах представленого дослідження психофізіологічна та психічна зрілість визначаються станом сформованості ВНД, зрілості мозкових структур, аналізаторних систем та ін. Психологічна зрілість формується на психофізіологічній та психічній зрілості. Від стану сформованості психофізіологічних

механізмів залежить діяльність психічних процесів, які й виступають підґрунтям для психологічної готовності.

Водночас психофізіологічні та психічні функції не вичерпують зміст психологічної зрілості. Психологічна зрілість – це сформованість психологічних механізмів психічної діяльності (мовлення, мислення, мотивації та ін.) дитини, що забезпечують оволодіння нею навчальною діяльністю.

Висновок. Комплексне психодіагностичне обстеження дитини з порушеним слухом повинно виявити загальний рівень психофізичного розвитку і потенційні можливості та індивідуальні особливості дитини з порушеним слухом.

Для з'ясування рівня розвитку особливостей психічного розвитку дошкільника з порушенням слуху слід повно і всебічно застосовувати загальні і спеціальні психологічні методи діагностики, проте в психодіагностичній теорії і практиці вивчення психологічної готовності до навчання в школі дітей дошкільного віку існує чимало проблем. Труднощі диференційної діагностики окремих порушень психічного розвитку дітей дошкільного віку із порушенням слуху обумовлено тим, що різні відхилення в розвитку можуть мати схожі зовнішні прояви (труднощі в спілкуванні, відсутність чи порушення мовлення). Тому більшість науковців під час здійснення психодіагностичного обстеження повинні дотримуватися низки умов, забезпечуючи об'єктивне оцінювання стану психічного розвитку дитини: створення під час обстеження комфортності, встановлення емоційного контакту; пропонування завдань із найбільш легкого варіанту для створення ситуації успіху, яке викликатиме бажання подальшої роботи з експериментатором; чергування словесних і наочних методик для попередження втомленості дитини; застосування ігрового характеру завдань; урахування рівня розвитку пізнавальної діяльності.

Перспективи дослідження. В наш час комплексний підхід до діагностики закріплений в Положенні про відбір дітей з порушенням в розвитку, яке розроблено до кожного типу спеціальних дошкільних закладів і шкіл.

Незважаючи на те, що принципи діагностики порушень розвитку були розроблені, практика психологічної діагностики під час відбору дітей з порушеннями розвитку дошкільного навчання вимагає в подальшому значного доопрацювання. Реалізація комплексного підходу, на жаль, не забезпечує перехід психологічної діагностики з інтуїтивно-емпіричного рівня на рівень констатації та прогнозу, що і окреслює в подальшому пласт науково-дослідницької роботи. Також

вимагає вирішення проблема заміни кількісної оцінки емпіричною (суб'єктивною).

1. Венгер А. А. Отбор в специальные дошкольные учреждения / А. А. Венгер, Г. А. Выгодская, Э. И. Леонгард. – М.: Просвещение, 1972. – 142 с.

2. Максименко С. Готовність дитини до навчання / С. Максименко, К. Максименко, О. Главник // Серія «П» (психологічний інструментарій). – К.: Кондор, 2003. – 112 с.

3. Миронова З. В. Педагогические методики выявления детей с подозрением на снижение слуха (младенческий, ранний, дошкольный и школьный возраст) / З. В. Миронова, Т. В. Пельмская, Н. Д. Шматко. – М.: Академия, 2000. – 298 с.

4. Психолого-педагогическая диагностика: учеб. пособие для студ. высш. пед. учебн. завед. / И. Ю. Левченко, С. Д. Забрамная, Т. А. Добровольская и др.; под. ред. И. Ю. Левченко, С. Д. Забрамной. – М.: Академия, 2003. – 320 с.

5. Специальная психология: учебник для студ. высш. учеб. заведений / В. И. Лубовский, В. Г. Петрова, Т. В. Розанова и др.; под. ред. В. И. Лубовского. – 6-е изд., испр. и доп. – М.: Академия, 2009. – 560 с.

Малинович Л. Н. Коррекционная направленность психологической диагностики состояния сформирования готовности к обучению

Предложена модель структуры психологической диагностики готовности детей с нарушениями слуха к обучению в школе, которая включает коммуникативный, познавательный, мотивационный, эмоционально-волевой и сенсомоторный компоненты. Проведен анализ современных методик исследования основных проблем комплексной психологической диагностики старших старшкласников с нарушением слуху при определении ученого заведения для обучения.

Ключевые слова: коммуникативный, когнитивный, мотивационный, эмоционально-волевой и сенсомоторный компоненты.

Malynovych L. M. Correctional Orientation of Psychological Diagnostics of the State of Readiness for Studying

In Ukraine the system of education of children with disabilities is one of those areas of psychological practice in which diagnostics is the basis in the construction of educational process in general. Identifying psychological features and the peculiarity of the mental development of a child with hearing impairment is the main goal of psycho disorders development. It is a part of a comprehensive examination of the child carried on by a diverse number of experts; depending on the results of such an examination the decision is made regarding the type of the educational institution considering the development of sensory-perceptive functions, motor skills, mental and emotional-volitional areas. In the modern system of educational

process, there are certain requirements as to the conducting an effective diagnostic to find out the features of the mental development of children with impaired hearing: it is about the use of complex system approach, taking into account the structure of the infringement as a whole, a comprehensive survey of the mentality of a child, speech, cognitive processes, personal features of development, emotional and volitional state.

In the article the author suggests his own model of the structure of psychological diagnostics of readiness of children with disabilities to study at school which includes communicative, cognitive, motivational, emotional and strong-willed and sensorimotor components. Theoretical analysis of modern magnitude of study is done; the basic problems of complex psychological Diagnostics of older preschoolers with hearing impaired while determining a particular type of educational institution for studying are defined.

Key words: *communicative, cognitive, motivational, volitional, emotional, sensorimotor components.*

Стаття надійшла 17 червня 2014 року

УДК 37.041

**Ю. Р. Сурмяк,
Л. Г. Кудрик**

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ ПЕРСПЕКТИВИ САМОВИХОВАННЯ ОСОБИСТОСТІ У НАВЧАЛЬНОМУ ЗАКЛАДІ

Розглянуто значення самовиховання для розвитку особистості; проаналізовано стан самовиховання у навчальних закладах, психолого-педагогічні труднощі і проблеми, які гальмують організацію цього процесу, і намічені шляхи їх вирішення. Відображено психологічну неготовність педагогічних працівників до психолого-педагогічного керівництва самовихованням.

Ключові слова: *виховання, самовиховання, самоосвіта, саморозвиток особистості, психолого-педагогічне керівництво самовихованням, психологічна готовність.*

Постановка проблеми. У сучасному соціокультурному просторі особливої значущості набуває виховання активного громадянина, відповідальної, творчої особистості, здатної до постійного самовиховання і саморозвитку, спроможної реалізувати свій потенціал на користь суспільству.

На розв'язання цих завдань спрямовані Національна доктрина розвитку освіти України в XXI столітті (2001), Закон України «Про вищу освіту» (2014), Концепція національного виховання (1996),

Концепція громадянського виховання особистості (2000), Національна програма виховання дітей та учнівської молоді в Україні (2014) та ін.

В Україні створено передумови для оновлення змісту і технологій виховання, яке розуміється як процес залучення особистості до створеної людством системи цінностей, сприяння становленню особистості та розвитку її творчої активності. Водночас соціальне тло виховання молоді недостатньо сприятливе. Пришвидження трансформації суспільства, зміни в поглядах на життєві ідеали призводять до виникнення в дітей і молоді відчуття нестабільності, незахищеності, невідповідності життєвих перспектив. Тому надзвичайно актуальною є необхідність створення такої моделі виховання й самовиховання молоді, яка б давала їй змогу самостійно формувати систему цінностей, адекватну сучасним умовам життя, і на цій основі оптимально вирішувати питання власної життєтворчості.

Одним із важливих шляхів вирішення такої проблеми виступає активізація самовиховання дітей і молоді – тієї соціальної категорії та вікової групи, у якої внаслідок її психологічних і соціальних особливостей найбільш активно виявляється потреба у самоствердженні, самореалізації, але яка не завжди цілеспрямовано здійснює ці процеси.

Стан дослідження. Педагогічна наука накопичила значний досвід у вивченні теорії та практики самовиховання особистості. Сутність, особливості, основні напрями і методи самовиховання розкриті у працях О. І. Донцова, С. Г. Карпенчук, О. І. Кочетова, Л. Н. Куликової, П. Н. Осипова, Л. І. Рувинського та ін. Методичні аспекти організації самовиховання молоді стали предметом аналізу В. Б. Бондаревського, М. Ю. Красовицького, В. М. Оржеховської, Г. К. Селевка, В. О. Сухомлинського, І. Томана та ін.

У сучасних дослідженнях усебічно розглядаються особливості розвитку освіти, проблеми її індивідуалізації, особистісної та суб'єктної орієнтації, гуманізації та гуманітаризації (І. А. Зязюн, Г. О. Балл, В. М. Доній, В. О. Зайчук, В. Г. Кузнецова, Н. Г. Ничкало та ін.); зміст та напрями особистісно орієнтованого виховання молоді (І. Д. Бех, А. М. Бойко, О. В. Киричук, Г. П. Пустовіт, В. В. Рибалка, О. В. Сухомлинська та ін.); формування творчої, соціально активної особистості (Т. І. Сущенко, Н. В. Кічук, С. О. Сисоєва, В. Л. Федяєва та ін.).

Проте проблема активізації самовиховної діяльності учнів і студентів, організації цього процесу, створення сприятливих для самовиховання умов у сучасній школі потребує подальшої теоретичної розробки і практичного вирішення.

Мета статті – проаналізувати психолого-педагогічне значення і стан самовиховання у навчальних закладах, окреслити перспективи його розвитку з урахуванням сучасних соціально-психологічних і педагогічних тенденцій в освіті.

Виклад основних положень. Процес самовиховання особистості є об'єктом вивчення філософів, соціологів, психологів, педагогів і представників інших наук. Його можна вважати однією з найдавніших, але завжди актуальних проблем психолого-педагогічної теорії та практики. Наукові засади для розуміння самовиховання закладені класичною філософією, психологією та педагогікою, представники якої, досліджуючи природу людини, вказали на її біосоціодуховну суть, активне ставлення до навколишньої дійсності та до себе. Розвиток особистості розглядався ними не лише як дія зовнішніх сил, але й як результат діяльності людини, яка, перетворюючи дійсність, є активним суб'єктом, творцем світу і себе.

Сьогодні існує низка суттєвих суперечностей між: соціальним завданням щодо формування особистості, зорієнтованої на сталий саморозвиток і самовдосконалення, і стихійним характером самовиховання учнів і студентів; потребою молодих людей в особистісно-професійному та психологічному самоствердженні, самореалізації та низьким рівнем їх самовиховної активності; усвідомленням шкільними учителями і викладачами вищих навчальних закладів необхідності в активізації самовиховання учнів і студентів і невизначеністю організаційно-педагогічних умов цього процесу.

У розвиток теорії і практики самовиховання неабиякий внесок зробили представники вітчизняних наукових шкіл, а саме: Г. Ф. Сковорода, П. Ф. Каптерев, А. С. Макаренко, Л. І. Рувинський, С. Л. Рубінштейн, В. О. Сухомлинський, Л. М. Толстой, К. Д. Ушинський, І. Огієнко, В. М. Оржеховська та ін. Вони розглядали самовиховання як один із найсуттєвіших чинників розвитку особистості. На їхню думку, тільки те виховання вважається ефективним, яке активізує в особистості потребу в самовихованні. Вся навчально-виховна робота та психолого-педагогічні засади повинні сприяти удосконаленню самовиховання, налагодженню цього процесу. І що старшою стає особистість, то значущіша її роль у формуванні повинна належати психологічним чинникам – самовихованню. Мистецтво ж розумового і морального виховання полягає у пробудженні серця і розуму студентів, а не простому повідомленні інформації. Те, що зазвичай називається вихованням і освітою, за глибшого погляду виявляється переважно самовихованням і самоосвітою, а часто і прямою психологічною боротьбою самовиховуваного проти виховних впливів на нього інших людей.

Велика увага самовихованню приділяється у дослідженнях зарубіжних психологів і педагогів, зокрема представників персоналістичних теорій розвитку особистості. У прихильників цього напрямку основним фактором розвитку особистості вважається саме активність особистості (англ. *personality*) у формі самоактуалізації, саморозвитку. Такої позиції дотримуються прихильники гуманістичної психології (А. Комбс, А. Маслоу, К. Роджерс), що сформувалася в середині ХХ століття як реакція проти зовнішнього детермінізму біхевіористів і внутрішнього детермінізму фрейдистів. Гуманістична психологія тісно пов'язана з філософією екзистенціалізму, у центрі уваги якого – прагнення людини знайти сенс свого існування і жити вільно та відповідально, згідно з етичними принципами. Психологи гуманістичного напрямку заперечують детермінізм потягів, інстинктів або середовища. Вони вважають, що люди самі вибирають, як їм жити і якими бути. На думку вказаних мислителів, основне значення має не те, чим людина наділена від народження (спадковість) або з чим вона взаємодіє в житті (середовище), а те, як вона сприймає те й інше і розпоряджається ним.

Отож, прихильники гуманістичного напрямку вважають, що розвиток особистості визначається її внутрішнім прагненням до самоактуалізації, тобто реалізації всіх своїх потенційних можливостей. Виховання ж та інші зовнішні фактори не повинні цьому перешкоджати. Особливе значення надається самовихованню, завдяки якому особистість розвиває свої здібності, утверджує власну індивідуальність і неповторність.

Гуманістична психологія сприяла поширенню методів виховання, що ґрунтуються на повазі до унікальності кожної людини і вірі у творчий потенціал особистості. У роботах її прихильників (А. Маслоу, М. Монтесорі, К. Роджерс та ін.) досліджуються умови самовиховання, способи і прийоми вироблення волі, виховання умінь і навичок самоконтролю, розумового самовиховання і самоосвіти, психологічні прийоми самопереконання і самонавіювання (Д. Карнегі, А. Аберхеймер).

Як зазначають І. О. Трухін та О. Т. Шпак, поняття «самовиховання» стає дедалі актуальнішим для педагогіки і психології тому, що процес самовиховання стає перспективнішим механізмом соціалізації сучасної людини з її високим рівнем освіти та поступовим розвитком самосвідомості [4, с. 43].

У сучасній системі освіти здійснюється відхід від авторитарної педагогіки, формується гуманістично орієнтована психологія і педагогіка співробітництва, у якій особистість стає активним суб'єктом

самоосвіти, самовиховання і саморозвитку. Самовиховання за формою – суб'єктивний психолого-педагогічний процес, за метою та змістом – обумовлене потребами суспільного розвитку. Соціальне середовище й виховання детермінують самовиховання і сприяють створенню необхідних соціально-психологічних передумов для нього. У суспільстві вони підпорядковані єдиним цілям і вимогам. Вирішення будь-якого завдання виховання особистості неможливе без самовиховання. Виховання і самовиховання у становленні особистості утворюють єдиний процес.

Психолого-педагогічно правильно організоване самовиховання сприяє тому, що виховний процес набуває вираженого особистісно зорієнтованого характеру. Як зазначає відомий український учений-психолог І. Д. Бех, виховний процес, який не забезпечує належні умови для розвитку самовиховання, здебільшого ґрунтується на безпосередньому підкоренні, приниженні гідності людини, не сприяє її моральному становленню, а, навпаки, викликає спалахи агресивності [1, с. 251].

Педагогічне керівництво усвідомленим самовихованням учнів і студентів полягає в ознайомленні їх з ідеями самовиховання, у правильній психолого-педагогічній орієнтації та консультуванні учнів і студентів, у допомозі їм у виборі найбільш раціональних прийомів і засобів самовдосконалення. Коли ж ідея самовиховання охопить молодих людей, коли вони достатньою мірою опанують прийоми і засоби самовдосконалення, то психологу чи педагогові залишається уміло керувати їх роботою над собою.

Система психолого-педагогічного керівництва самовихованням охоплює: по-перше, пробудження в молодого покоління інтересу та прагнення до самовдосконалення, створення у колективі атмосфери серйозного ставлення до самовиховання, широке роз'яснення на конкретних літературних і живих прикладах ідеї самовиховання та його можливостей; по-друге, складання юнаками та дівчатами особистої програми самовиховання, підкріплення їх зусиль, спрямованих на здійснення індивідуальних самозобов'язань, виховними справами; по-третє, керування самостійним процесом удосконалення особистості.

Керівництво самовихованням вимагає ретельної підготовки психолога і педагога в галузі загальної та педагогічної психології, глибокого знання методики виховання, специфіки процесу самовиховання. Головним шляхом підготовки спеціаліста до керування самовихованням учнів чи студентів є опрацювання педагогічної та психологічної літератури, його власна самоосвіта і саморозвиток, опанування

інноваційних психолого-педагогічних технологій, постійне підвищення кваліфікації.

У Львівському обласному інституті післядипломної педагогічної освіти для педагогічних працівників читають лекції і спецкурси з проблем організації самовиховання молоді. 2011–2014 рр. здійснювалося опитування психологів і педагогів з метою з'ясування стану самовиховання у школі. Опитано понад 500 осіб. Відповіді засвідчили недостатню компетентність у проблемі більшості опитаних. Правильно надали визначення самовиховання, сформулювали його мету і завдання, а також вказали методи самовиховання близько 20% опитаних. Вони зазначили, що самовиховання – це психолого-педагогічна цілеспрямована свідома діяльність особистості з метою формування в собі бажаних духовних, інтелектуальних, фізичних та інших позитивних рис і усунення негативних.

Мета самовиховання – пошук сенсу життя і реалізація потенційних можливостей людини, активне самоутвердження в суспільному житті. Завдання самовиховання – формування і корекція потреб, викорінення негативних і формування корисних звичок, досягнення згоди з собою.

Більшість опитаних дали нечіткі відповіді, які свідчать про нерозрізнення педагогами і психологами понять «виховання» і «самовиховання», відсутність глибокого розуміння ними особливостей цих двох аспектів одного цілого – виховного процесу, недооцінку ролі психологічних чинників самовиховання у ньому.

Вважають своїм професійним обов'язком організацію самовиховання підростаючого покоління понад 50% опитаних, які, проте, визнали, що заходи з організації самовиховання недостатньо представлені у їхньому плануванні роботи, оскільки це чітко не прописано у їх посадових обов'язках. Необхідно, щоб популяризацію ідеї самовиховання і психолого-педагогічне керівництво самовдосконаленням молодих людей здійснювали всі педагогічні працівники, психолог навчального закладу незалежно від фаху, використовуючи потенціал виховувального навчання, через власний приклад.

На запитання «Чи достатньо задіяний потенціал самовиховання у навчальному закладі?» негативно відповіли 70% опитаних. Педагоги запропонували такі пояснення ситуації: за браком часу студенти перевантажені здобуванням знань, а педагогічні працівники – підготовкою конспектів, планів та інших паперів, на інше – часу обмаль; у деяких навчальних закладах немає психолога або він присутній формально, а рівень психологічної підготовки більшості педагогів низький; педагогічний персонал звик виховувати студентів, а не сприяти

їх самовихованню; потрібно дбати про своє самовиховання, щоб вимагати від інших; недостатньо літератури на цю тему у бібліотеці, відсутність технічних засобів, слабка матеріальна база навчальних установ та ін.

І все ж головною причиною того, чому процес самовиховання у навчальних закладах налагоджений недостатньо, вважаємо брак психологічної культури педагогів, їх неготовність до педагогічного керівництва самовихованням учнів, відсутність у них індивідуальної програми професійного розвитку, власного досвіду цілеспрямованого самовдосконалення. Адже особистість може виховати тільки особистість.

Багато педагогічних працівників не знають, який у них темперамент, а деякі зазначили, що взагалі над цим не задумувалися. Чи можуть вони враховувати темперамент дитини, її індивідуальний темп розвитку у навчально-виховному процесі, втілювати особистісно орієнтований підхід? Педагогам пропонувався опитувальник «Чи знаєте Ви себе?» [2, с. 198].

Середній бал учителів за знання себе – «задовільно» (у п'ятибальній системі). В. Сухомлинський стверджував, що найголовніше у педагогічній праці – знати дитину. Чи може педагог чи психолог знати дитину, не знаючи себе?

Самооцінка у більшості педагогічних працівників занижена. Одночасно вони стверджують, що в сучасних учнів (студентів) завищена самооцінка, і це, на їхню думку, погано. Натомість, як дослідили психологи, завищена самооцінка все-таки ліпша від заниженої, оскільки наслідками заниженої самооцінки є принижена гідність, несміливість, нерішучість, несприйняття критики, схильність до самозгубної поведінки [2, с. 80–81].

Щоб формувати об'єктивну самооцінку учнів (студентів), необхідно оцінювати різні види їх діяльності (не лише навчальну), створювати ситуації успіху, підкреслювати і розвивати все позитивне, вселяти віру в себе. Це може робити психолог чи педагог, який сам має адекватну здорову самооцінку, володіє технологією позитивного виховання, має глибокі знання психології особистості і наділений педагогічним тактом.

Біля 90% опитаних педагогічних працівників і психологів навчальних закладів виявили низький рівень саморегуляції: вони недостатньо контролюють свої думки, слова, емоції і почуття, часто «зриваються» на юнаках і дівчатах, їм бракує самоорганізації. Це призводить до описаного В. Сухомлинським негативного явища – шкільних дидактогеній, коли внаслідок упередженого, байдужого,

неврівноваженого ставлення вчителя до учня страждає психіка дитини, що може мати трагічні наслідки.

Отже, є підстави стверджувати, що визначальною причиною недостатнього розвитку процесу самовиховання у навчальних закладах різної ступеневої ієрархії є психологічна неготовність психологів і насамперед педагогів, їх недостатня обізнаність у цій сфері, небажання і невміння організувати цей процес.

На запитання: «Що ви думаєте про перспективи самовиховання у навчальних закладах?» 20% опитаних не дали відповіді, інші ж визнали, що самовиховання дуже потрібне і повинно посісти у навчальному закладі вагоме місце. Воно забезпечить дружні відносини між педагогічними працівниками, учителями і учнями (студентами), дорослими і дітьми; дасть змогу юнакам і дівчатам більше розкритися і пізнати себе; допоможе розвивати індивідуальні здібності, нахили, творчу особистість. Але самовихованням і самоосвітою повинні займатися всі: учні, студенти, викладачі, батьки. Повинна бути створена чітка концепція самовиховання. Самовиховання посяде належне місце у виховному процесі навчального закладу, якщо триватиме належна робота. Приділяючи більше уваги самовихованню, можна буде побачити результат у вихованості дітей і молоді, їх культурі, поведінці, у створенні комфортного для всіх учасників освітнього процесу виховного простору.

Висновки. Загальна закономірність розвитку педагогіки і психології сьогодні полягає у переході від зовнішніх, примусових впливів на вихованців до формування більш свідомого їх ставлення до власного розвитку. Цей процес пов'язаний з упровадженням елементів самовиховання у загальний виховний процес.

Самовиховання виступає системною характеристикою особистості справжнього психолога чи педагога, важливим показником його загальної і психолого-педагогічної культури, свідченням усвідомлення відповідальності перед суспільством за формування себе і своїх вихованців, якість діяльності та поведінки. Такий педагог може виховати соціально зрілу особистість, для якої самовиховання стає головною рушійною силою її розвитку, тоді як у конформістської – зовнішні чинники завжди матимуть панівне становище.

Рівень розвитку самовиховання, самовдосконалення є одним із показників соціально-морального здоров'я суспільства, ефективності й дієвості психолого-педагогічної, насамперед виховної роботи. Аналіз виховної і психологічної практики дозволяє зробити висновки, що самовиховний потенціал особистості у її формуванні та розвитку достатньою мірою ще не використовується. А однією з головних причин

цього є психологічна неготовність педагогів до організації самовиховання в навчальному закладі, неволодіння ними теорією і методикою самовиховання, небажання ставати на шлях самозміни, самовдосконалення. Досі, проте, перебільшується вплив зовнішніх чинників у розвитку особистості, що призводить до її соціальної пасивності, морального утримання, безвідповідального ставлення до власного розвитку, діяльності та стилю життя.

Активізації процесу самовиховання підростаючого покоління сприятиме реалізація таких організаційно-педагогічних умов:

- розширення ціннісно-мотиваційного поля учня (студента) шляхом актуалізації цінностей самовиховання засобами виховного простору;

- збагачення змісту виховної роботи педагогічних працівників і психологів ідеями та концепціями розвитку та саморозвитку особистості, технологіями самовдосконалення і життєтворчості;

- запровадження інтерактивно-рефлексивних форм, методів і засобів професійного самовиховання педагогів і психологів під час викладання спецкурсу «Організація самовиховання особистості»;

- формування досвіду самовиховної діяльності учнів (студентів) на основі популяризації ідеї самовиховання, створення щоденників самоаналізу, програм самовиховання.

Перспективи подальшого дослідження. Вважаємо перспективним створення у навчальних закладах лабораторій самовиховання, до діяльності яких будуть залучені психологи, соціальні педагоги, організатори виховної роботи та інші фахівці, учні і студенти. Їх зусиллями має бути зібраний відповідний інструментарій, за допомогою якого кожен може визначити свій темперамент, характер, особливості мислення, пам'яті, продіагностувати власний рівень самопізнання, саморегуляції, стан самооцінки, інші показники розвитку особистості, отримати психологічну консультацію чи іншу практичну допомогу.

Для активного впровадження самовиховання у практику сучасної школи необхідні зміни у підготовці і перепідготовці педагогічних кадрів, зокрема запровадження спецкурсів, які допомогли б педагогічному працівнику оволодіти основами комплексного людинознавства на ґрунті досягнень сучасної науки, глибоким знанням психології і педагогіки, навичками практичної духовності, методами і прийомами самопізнання і самовдосконалення. Адже діяльність педагога, який залучає молодих людей до самовиховання, потребує від нього бути знавцем людської природи, тренером із особистісного розвитку. Повинна бути сформована освітня політика, спрямована на активізацію самовиховання у навчальних закладах.

Планомірне й систематичне залучення усіх суб'єктів освітнього процесу до самовиховання сприятиме гуманізації освітнього простору, утвердженню педагогіки співробітництва і життєтворчості, наблизить створення школи майбутнього – саморозвитку особистості.

-
1. Бех І. Д. Виховання особистості: Сходження до духовності: наук. видання / І. Д. Бех. – К.: Либідь, 2006. – 272 с.
 2. Главацька О. Л. Основи самовиховання особистості: навчально-методичний посібник / О. Л. Главацька. – Тернопіль, 2008. – 206 с.
 3. Сурмяк Ю. Р. Організація самовиховання особистості: навчально-методичний посібник для вчителів і викладачів, організаторів виховного процесу / Ю. Р. Сурмяк, Т. Г. Тюріна, Л. Г. Кудрик. – Львів: ЛОППО, 2011. – 80 с.
 4. Трухін І. О. Основишкільноговиховання: навч. посібник / І. О. Трухін, О. Т. Шпак. – К.: Центр навчальної літератури, 2004. – 368 с.

Сурмяк Ю. Р., Кудрик Л. Г. Психолого-педагогические перспективы самовоспитания в учебном заведении

Рассмотрено значение самовоспитания для развития личности; проанализированы состояния самовоспитания в учебных заведениях, психолого-педагогические трудности и проблемы, тормозящие организацию процесса самовоспитания, и намечены пути их решения.

Отображено психологическую неготовность педагогических работников к психологически-педагогическому руководству самовоспитанием.

Ключевые слова: *воспитание, самовоспитание, самообразование, саморазвитие личности, психолого-педагогическое руководство самовоспитанием, психологическая неготовность.*

Surmyak Y. R., Kudryk L. G. Psychological and pedagogical perspectives of person's self-education in educational establishment

The paper shows the value of education and self-education modern humanistic psychology and pedagogy are consider edprime importan cefor the development of selfand harmonious development of personality. Based on asurvey of teachers and psychologist sanalyzes the selfin schools, the difficulties and problems that impedeself-organization, and identify the main solutions. Reveals the requirements for teaching staff who must implement pedagogical leader ship self-education.

Suggested that determining the cause of under development in the process of self-education in this situation is the psychological unpreparedness of teachers, the lack of knowledge in this area, the reluctance and inability to organize the process.

Been belief that the active introduction of self in modern school practice essential changes in training and retraining of teachers, including the introduction

of courses that would help pedagogical workers master the basics of complex human nature on the basis of modern science, a deep knowledge of psychology and pedagogy skills of practical spiritual method and techniques of self-knowledge and self-improvement.

To reproduce educational policies aimed at enhancing self in schools. Planned and systematic involvement of all of the educational process to promote self-humanization as an educational space, and society, strengthening cooperation and pedagogy zhiznetvor chestva, bring the setting up of the future – school self-identity.

Key words: *education, self-education, self-development of personality, psychological and pedagogical leadership self-education, psychological unwillingness of a teacher to self-organization.*

Стаття надійшла 23 червня 2014 року

Розділ III

КОМУНІКАТИВНІ ПРОЦЕСИ У СУЧАСНІЙ ПСИХОЛОГІЧНІЙ НАУЦІ

УДК 159.9

О. І. Богучарова

РОЗВИТОК КОМУНІКАТИВНОЇ ТОЛЕРАНТНОСТІ ЯК СИСТЕМОТВІРНОЇ СКЛАДОВОЇ ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗДОРОВ'Я ПСИХОЛОГА-ПРАКТИКА ТА СОЦІАЛЬНОГО ПРАЦІВНИКА

Розглянуто комунікативну толерантність як системотвірний особистісний чинник психологічного здоров'я практичного психолога і соціального працівника, рівень його професійної компетентності. Емпіричні дані демонструють значущі відмінності у групах між фахівцями за показниками благотворності впливу на іншого (толерантність – інтолерантність), рівня суб'єктивного благополуччя і базової вищої профільної освіти.

Ключові слова: *комунікативна толерантність, психологічне здоров'я, професійна компетентність.*

Постановка проблеми. Трансформаційні процеси, що тривають в українському суспільстві, спричинили появу чималої кількості нових галузей професійної діяльності. Такими можна вважати становлення практичної психології та соціальної роботи в Україні, які мають на меті допомогу та сприяння людині в адаптації до складних, часто невизначених умов існування, превентивну та поточну допомогу в разі психічних, соматичних захворювань, душевних і духовних страждань, пов'язаних із розладами настрою, алкоголізмом, наркоманією, життєвими стресами, конфліктами, граничними станами тощо. Реалізація цих завдань залежить від комунікативної складової професійної компетентності практичного психолога та соціального працівника, а також від того, наскільки ця складова входить до психологічного здоров'я фахівця як його системоутворювальний чинник. Тому що ці фахівці повинні вміти застосовувати свої професійні знання, вміння та здібності для віднайдення форм, способів і методів фахової роботи, які відповідають соціальній ситуації іншої особи (клієнта) та визначають результативність надання ефективної професійної допомоги, до того

ж є чинником психологічного здоров'я, а отже, і психологічного благополуччя. Становлення та збереження продуктивних взаємин із клієнтом, неупереджене ставлення до нього можливе за наявності таких професійно важливих якостей практичного психолога й соціального працівника, як комунікативна толерантність і психологічне здоров'я фахівця-практика.

Стан дослідження. Діапазон підходів до вивчення проблеми комунікативної толерантності достатньо широкий. Окремі її аспекти відображені в теорії комунікативної дії (Ю. Хабермас), концепції професійного спілкування (К. Абульханова-Славська, М. Бахтін, О. Бодальов, Л. Петровська, Ю. Ємельянов та ін.) [6], компетентнісному підході до розгляду особи професіонала (Н. Чепелева, Ю. Швалб) [19; 20]. Дослідження толерантності як форми активної взаємодії зі світом, що виражається в терпимому ставленні до чужих думок, поведінки та віри, у визнанні багатомірності суспільного буття, відображені в багатьох працях (І. Гасанов, В. Золотухін, О. Ільїн, Ю. Іщенко, В. Тишков). У деяких наукових доробках толерантність розглядається як психологічний феномен (О. Асмолов, І. Гріншпун) [1; 6]. Також учені розуміють толерантність як умову ефективної адаптації до невизначених умов діяльності (Е. Носенко, М. Шаповал) [13]. Чимало досліджень присвячено висвітленню ролі толерантності в самоактуалізації особистості, що є ознакою психологічного здоров'я (М. Бубер, А. Маслоу, Р. Олпорт, К. Роджерс, В. Франкл, Е. Фром та ін.) [1]. Комунікативна толерантність вивчається в контексті проблеми професійної взаємодії та стосунків у малих групах (О. Клепцова, Я. Коломінській) [15], як умова успішної навчальної діяльності майбутніх спеціалістів (О. Калач, Л. Ніколаєва, О. Сухіх) [10; 20].

Більш ретельний аналіз доводить, що вивчення толерантності здійснюється за такими напрямками: диверсифікаційним, що визначає толерантність як складний, багатоаспектний і багатокомпонентний феномен, психологічний зміст якого не може бути зведений до окремої властивості індивіда (Р. Крістал, І. Петтай, М. Уолцер) [4]; фасилітативним, за яким толерантність не стільки формується, скільки розвивається (О. Виноградова, Н. Кудзієва, Н. Макарова, О. Скрябіна) [5; 7; 17]; діалогічним, що визначає толерантність як особливий спосіб взаємовідносин і міжособистісної взаємодії, спілкування з Іншим, як міжособистісний діалог (М. Бахтін, С. Братченко, М. Папуча та ін.) [5].

На підставі аналізу вітчизняних і зарубіжних досліджень з'ясовано, що представники різних підходів тлумачать толерантність як психофізіологічний стан, що послаблює реагування на будь-який несприятливий чинник у результаті зниження чутливості до його дії

(А. Реан) [1]; психологічну стійкість за наявності фрустраторів або стресорів, що забезпечує успішну адаптацію до невизначених умов діяльності (Е. Носенко, М. Шаповал) [13]; прояв свідомого, осмисленого та відповідального вибору людини, її позиції та активності у формуванні певних стосунків (Л. Рюмшина, Е. Фромм, М. Хоркхаймер); соціальну категорію, що розкривається через повагу та визнання рівності, відмову від домінування та насильства, визнання багатомірності й різноманіття людської культури, норм, вірувань, відмову від зведення цього різноманіття до одноманітності або до переважання однієї точки зору (О. Асмолов) [1]; необхідну умову міжособистісних відносин (В. М'яшищев та ін.) [12].

Не менш значні за обсягом напрями та підходи до розв'язання проблеми психологічного здоров'я (Л. Бурлачук, О. Васильєва, О. Даниленко, І. Дубровіна, О. Завгородня, І. Калітєвська, З. Кісарчук, А. Маслоу, Г. Олпорт, В. Панок, Н. Чепелева, О. Шувалов). Зауважимо, що психологічні компоненти здоров'я є найменш дослідженими та найбільш неоднозначно трактованими у системі загального здоров'я, як і проблеми психологічного здоров'я та суб'єктивного благополуччя (Р. Шаміонов) [18], притому ця проблема є порівняно новим напрямом дослідження. На підтвердження достатньо навести думку С. Максименка, який зазначає, що психічне здоров'я є вельми широким поняттям і має чимало ступенів. Він пропонує визначати це поняття на підставі того, як людина ставиться до себе, до інших і як задовольняє потреби життя. Спираючись на матеріали Всесвітньої федерації психічного здоров'я, С. Максименко конкретизує кожен із цих видів ставлення. Для цього він використовує показники, які відображають особливості функціонування психічно здорових людей у процесі їх життєдіяльності. Так, перший вид ставлення відображає гармонію у сфері самосвідомості людини, її позитивне самосприйняття («люди не применшують і не перебільшують свої здібності, вона добре ставиться до себе»); другий вид ставлення відображає позитивне емоційно-ціннісне ставлення людини до інших («вона любить людей і довіряє їм, відчувається добре поруч з іншими»); і, нарешті, третій вид ставлення – до вимог життя – засвідчує, що психічно здорова людина ефективно діє в навколишньому середовищі («її діяльність не детермінується лише зовнішніми силами, вона вільно ставить перед собою цілі, самостійно ухвалює рішення і бере на себе відповідальність за свої вчинки»). Крім того, підкреслює автор, психічно здорова особа характеризується стресостійкістю, усвідомлює й обстоює власні права і потреби. Реалізація вказаних видів ставлення дає людині духовний спокій і почуття щастя [9, с. 6].

Під поняттям психологічного здоров'я загалом розуміється інтеграція внутрішнього і зовнішнього світів, а також самоуправління, самовираження, самоконструювання. Узагалі психологічне здоров'я, за припущеннями вчених (Б. Братусь, О. Завгородня) [2; 8], повинно кваліфікуватися за високим рівнем сформованої свідомої саморегуляції, раціонально-вольової сфери, що забезпечує можливість соціальної адаптації та водночас є вільним непригніченим становленням емоційної сфери, активністю неусвідомлюваних психічних процесів, на чому ґрунтується здатність людини до глибоких переживань та інтуїції. Вважається, що психологічне здоров'я є однією з передумов досягнення особистісної зрілості (Г. Олпорт, К. Роджерс) [8; 10; 11], а саме особистісна зрілість як ознака психологічного здоров'я відрізняє практичного психолога і соціального працівника як фахівців соціальної сфери.

Щодо комунікативної толерантності психолога-практика і соціального працівника як складової психологічного здоров'я, то її доцільно розглядати у двох аспектах: 1) як індивідуально-психологічну властивість особи, до якої входять особистісні якості (зокрема професійні) та ставлення (до себе, до інших, до виконуваної діяльності); 2) як здатність, що є психологічною характеристикою компетентності психолога-практика і соціального працівника не тільки в професії, а й у житті. Здатність до комунікативної толерантності як психологічну характеристику компетентності психолога-практика і соціального працівника науковці тлумачать через поняття «готовність до діяльності» (О. Власова, Ю. Швалб) [4; 20]. Така здатність відображає сукупність набутих у процесі навчання та діяльності особистісних можливостей. Психологічна готовність психолога-практика і соціального працівника до виконання професійної діяльності передбачає практичну підготовленість, тобто компетентність у вирішенні певного класу завдань, зокрема завдань власного життя у сфері здорового та повноцінного існування. Отже, здатність психолога-практика і соціального працівника до комунікативної толерантності містить дві підсистеми, кожна з яких складається з двох компонентів: 1) психологічної готовності, що охоплює когнітивну, емоційну і поведінкову складові та відображає внутрішній бік компетентної діяльності й компетентного життя; 2) практичної підготовленості як функціональної компетентності, що містить комунікативну, технологічну та концептуальну компетентності та навички й уміння підтримувати статус свого психологічного здоров'я без шкоди для інших.

Водночас необхідно зазначити про недостатність вивчення проблеми комунікативної толерантності як показника рівня психологічного

здоров'я [16] та її визначення як системоутворювального особистісного чинника, провідного для успішного виконання професійної діяльності практичних психологів (В. Панок) [14] і соціальних працівників та їх особистого життя. Зокрема, це стосується питань про вплив здатності до комунікативної толерантності як суттєвої складової психологічного благополуччя; конструювання ефективних стосунків із клієнтами; залежність розвитку особистісних якостей як професійного інструментарію фахівця від наявності базової освіти. Недостатня розробленість досліджуваного аспекта зумовила вибір теми статті.

Виклад основних положень. У дослідженні взяли участь фахівці сфери соціального обслуговування населення України (соціальні працівники та психологи) із різним стажем роботи, різною базовою фаховою освітою, штатні та залучені спеціалісти (47 осіб). Такий підхід до визначення вибірки дозволив виявити загальні закономірності комунікативної толерантності незалежно від специфіки виконуваної роботи як складової та показника рівня психологічного здоров'я фахівців.

Згідно з результатами здійсненого дослідження, більшість психологів і соціальних працівників мають середній рівень комунікативної толерантності, що становить 40% на кривій нормального розподілу. Тобто кваліфікаційна оцінка цієї якості не є і не становить статистично визначену характеристику цих категорій фахівців. Відтак психологічне здоров'я не набуває виразно позитивного профілю.

Для нашої вибірки характерними є невміння пристосовуватися до партнера з комунікативної взаємодії, прагнення змінити («переробити») насамперед партнера, а не себе. Практичні психологи, як і соціальні працівники, регламентують прояв індивідуальності іншої людини, адаптація до себе для них є функціонально важливішою і досягається легше, аніж адаптація до партнера. Усе це: неприйняття, перевиховання, непростення, невміння пристосовуватись до іншого – знижує загальний показник благотворності впливу на оточення. Водночас на відміну від соціальних працівників, особливо за відсутності базової фахової освіти, практичні психологи продемонстрували більш високі показники рівня комунікативної толерантності, що в цілому становить 48,9% на кривій нормального розподілу, і вищий рівень психологічного благополуччя. Серед якостей, які виявилися більш розвинутими і такими, що виконують найбільшу роль у діяльності психологів, є допитливість, креативність, любов до пізнання, усвідомлення перспективи та відкритість новому досвіду. Комунікативні ж уміння охоплюють активне слухання, встановлення контакту, заінтересованість в отриманні зворотного зв'язку і адекватне реагування на нього.

Дані практичних психологів і соціальних працівників подано разом на протигагу представникам інших спеціальностей за ознакою базової освіти (табл.).

Таблиця

**Показники відмінностей між групами
соціальних працівників і психологів
за наявності фахової освіти**

Шкала комунікативної толерантності з негативним знаком (інтолерантності) як показник нездоров'я	Наявність фахової освіти або нефахової іншої спеціальності	Середній показник
Неприйняття	Соціальні працівники – психологи	3,5
	Інша спеціальність	4,8
Перевиховання	Соціальні працівники – психологи	4,4
	Інша спеціальність	6,6
Непрощення	Соціальні працівники – психологи	3,3
	Інша спеціальність	5,9
Пристосовування	Соціальні працівники – психологи	3,2
	Інша спеціальність	5,2
Загальний показник	Соціальні працівники – психологи	36,5
	Інша спеціальність	50,4

Установлено наявність кореляційних взаємозв'язків між комунікативною та соціокультурною толерантністю, між цими обома показниками і рівнем психологічного здоров'я. Визначено, що чим вищий показник за факторами «доброта», «гуманність» і «мотивації саморозвитку», що характеризує толерантність і водночас психологічне здоров'я, тим менше соціальний працівник і психолог схильні до неприйняття індивідуальності партнера зі взаємодії ($p \leq 0,05$). Що більше вони проявляють мотивацію до адаптації та пристосування до характерів, звичок, установок або домагань іншої людини (підстроювання, рапорт), то менше прагнення переробити, перевиховати партнера із взаємодії, підлаштувати під себе, зробити його зручнішим, більш придатним ($p \leq 0,05$). Також що нижчий рівень емпатії, то більше виявляється категоричність або консервативність в оцінках людей, схильність використовувати себе як еталон під час оцінювання інших ($p \leq 0,05$). Маємо засвідчити, що комунікативна толерантність як професійна здатність фахівця виявляється в доброті, гуманності, мотивації саморозвитку, емпатії, здатності до розвинених форм самоконтролю та вміннях саморегуляції власної поведінки. З одного боку, це вказує на те,

що особистісні характеристики практичного психолога і соціального працівника, зокрема це стосується питань про здатність до комунікативної толерантності як складової психологічного здоров'я та як характеристики благодетності впливу на оточення з метою підтримки власного психологічного благополуччя, є їх робочим інструментарієм, завдяки якому досягається ефективність допомоги іншій людині. З іншого боку, з'ясується, що зазначені якості, які становлять важливу складову психологічного благополуччя та допомагають позбутися почуття неуспішності в професії, пов'язані з дефіцитом професійної освітньої підготовки.

Сучасні умови надання допомоги іншій людині видаються динамічними, що доповнює і посилює динамічність стосунків «індивід – середовище». У таких умовах для фахівців важливі і зовнішні показники успішності адаптації (соціально-психологічний статус, успішність), і психологічне здоров'я за внутрішніми критеріями адаптації та суб'єктивного благополуччя (комфортні внутрішні стани, переживання, психологічне благополуччя тощо). Відображено і статистично обґрунтовано, що задоволеність фахівців різними аспектами життєдіяльності та їх нервово-психічна стійкість, що становлять основу структури психологічного здоров'я, залежать від умов праці, сформованості позитивної орієнтації на іншу людину, здобуття та передачу їй свого позитивного життєвого досвіду як основної цінності, що спрямовує професійну діяльність, забезпечує відчуття власної гідності, впевненості в собі, самоповаги, віри у власну суб'єктивну ефективність і почуття психологічного благополуччя.

Здійснено порівняння цих структур у соціальних працівників і психологів. Доведено, що, з точки зору оптимального використання адаптивних механізмів, пов'язаних із рівнем психологічного здоров'я, третина соціальних працівників і психологів відчувають напруженість, страждають від почуття провини, мають високу тривожність ($p \leq 0,01$), обумовлені незадоволенням базових мотивів і тотальним почуттям неуспішності.

Особливо це стосується психологів ($r = 0,221$, $p < 0,05$). Мотиваційні суперечності психологів, соціальних працівників проєктуються на їх взаємини з клієнтами, стаючи суб'єктивною перешкодою для продуктивної соціальної та психологічної співпраці, часто це сприймається фахівцями як непереборні труднощі, що погіршують не лише якість їх допомоги клієнту, суб'єктивне благополуччя, а й статус їх психологічного здоров'я. Тому така висока плінність цих кадрів у різних, зокрема соціальних і освітніх, установах, де працюють соціальні працівники та психологи-практики.

З'ясовано, що на рівень розвитку комунікативної толерантності впливають такі фактори, як форма співпраці та наявність базової вищої освіти. За формою співпраці значущою виявилася різниця між такими чинниками: невміння приховувати або нівелювати неприємні відчуття в разі зіткнення з некомунікабельними якостями ($p \leq 0,01$); прагнення переробити, перевиховати партнера ($p \leq 0,01$); невміння пробачати іншому помилки, незручність, ненавмисно заподіяні неприємності та шкода ($p \leq 0,01$). Також важливим є почуття самовпевненості, суб'єктивного благополуччя, можливість самореалізації в професії та реалізація вміння «бути автором свого життя».

Це доводить, що внесок комунікативної толерантності у психологічне здоров'я психолога-практика і соціального працівника перетворює його на суб'єкта життя, якщо у фахівця розвинена ця властивість, а тому вказує на системоутворювальний характер комунікативної толерантності у структурі психологічного здоров'я.

Висновки. Отже, результати дослідження засвідчують, що прояв комунікативної толерантності як системоутвірної складової психологічного здоров'я психологів і соціальних працівників із базовою фаховою освітою зумовлений рівнем і психологічної готовності до толерантної взаємодії, і задоволеності від успішного виконання провідної функції – надання допомоги іншій людині (виявляється в установці на безумовне прийняття особистості іншої людини – клієнта й актуалізації мотиву підтримки власного психологічного благополуччя як особистості). Указана властивість визначає спрямованість міжособистісних відносин у професійній діяльності, її ефективність і переживання цими фахівцями психологічного благополуччя у професії та власному особистісному компетентнісному житті на протигагу спеціалістам із нефаховою базовою освітою, у яких значно виразніші ознаки інтолерантної взаємодії, нижчий рівень психологічного благополуччя, що негативно впливає на загальний показник психологічного здоров'я (виявляється в нездатності до розвинених форм самоконтролю та саморегуляції власної поведінки, відсутності кореляцій із благодійністю впливу на оточення).

Перспективами подальших досліджень, на наш погляд, є аналіз психологічної складової комунікативної толерантності фахівців, які здійснюють професійну діяльність в екстремальних і бойових умовах.

1. Асмолов А. Г. Культурно-историческая психология и конструирование миров / А. Г. Асмолов. – М.: Институт практической психологии; Воронеж: НПО МОДЭК, 1996. – 768 с.

2. Братусь Б. С. Психологическое и нравственное пространство нормы / Б. С. Братусь // Журн. практикующего психолога. – 1997. – № 3. – С. 6–15.
3. Васильева Н. Ю. Психологический портрет социального работника / Н. Ю. Васильева // Социальная работа. – 1992. – № 5. – С. 80–83.
4. Власова О. І. Психологія соціальних здібностей: структура, динаміка, чинники розвитку: монографія / О. І. Власова. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2005. – 308 с.
5. Васьківська С. В. Порядки заміщення емоційних переживань та їх використання в консультативній практиці / С. В. Васьківська // Наукові студії із соціальної та політичної психології: збірник статей АПН України, Ін-т соціальної та політичної психології. – К., 2008. – № 20 (23). – С. 20–35.
6. Гриншпун И. Б. Понятие и содержательные характеристики толерантности (к вопросу о толерантности как психическом явлении) / И. Б. Гриншпун // Толерантное сознание и формирование толерантных отношений (теория и практика): сб. научно-метод. ст.; РАН Моск. психол.-соц. ин-т. – М.–Воронеж: МодЭК, 2002. – С. 31–41.
7. Долінська Ю. Г. Самоактуалізація особистості майбутнього практичного психолога у процесі професійної підготовки: дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.07 / Юлія Георгіївна Долінська. – К., 2000. – 170 с.
8. Завгородня О. В. Проблема психологічного здоров'я: спроба теоретичного аналізу / О. В. Завгородня // Практич. психологія та соціал. робота. – 2007. – № 1. – С. 55–60.
9. Максименко С. Д. Рефлексія проблем розвитку в психології / С. Д. Максименко // Актуальні проблеми психології: наукові записки Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. академіка С. Д. Максименка. – К.: Нора-Друк, 2001. – Вип. 21. – С. 3–24.
10. Маркова А. К. Психология профессионализма / А. К. Маркова. – М.: Международный гуманитарный фонд «Знание», 1996. – 312 с.
11. Маслоу А. Г. Дальние пределы человеческой психики / Абрахам Гарольд Маслоу; пер. с англ. А. М. Татлыбаевой; науч. ред., вступ. ст. и коммент. Н. Н. Акулиной. – СПб.: Евразия, 1999. – 430 с.
12. Мясичев В. Н. Основные проблемы и современное состояние психологии отношений человека / В. Н. Мясичев // Психологическая наука в СССР. – М., 1960. – Т. 2. – С. 110–125.
13. Носенко Е. Толерантність до невизначеності як системоутворюючий особистісний чинник творчої обдарованості / Елеонора Носенко, Марина Шаповал // Психологія і суспільство. – 2002. – № 1. – С. 97.
14. Панок В. Г. Концептуальні підходи до формування особистості практикующого психолога / В. Г. Панок // Практична психологія та соціальна робота. – 1998. – № 4–5. – С. 4–7.
15. Поваренков Ю. П. Становление и реализация субъекта труда в процессе профессионализации / Ю. П. Поваренков // Психолого-педагогические исследования субъекта деятельности: сборник научных трудов. – Казань: ЮЛАКС, 2004. – 188 с.

16. Толерантность и психическое здоровье: методические разработки для студентов всех факультетов и преподавателей / Новосиб. гос. техн. ун-т; составители: Л. В. Меньшикова, С. А. Гурьева. – Новосибирск: Изд-во НГТУ, 2003. – 29 с.

17. Тюптя Л. Т. Життєтворчий підхід до соціальної роботи / Л. Т. Тюптя, Д. О. Пузіков // Соціальна робота в Україні: теорія і практика. – 2003. – № 3. – С. 13–19.

18. Шамионов Р. М. Психология субъективного благополучия личности / Р. М. Шамионов. – Саратов, 2004. – 342 с.

19. Чепелева Н. В. Формування професійної компетентності в процесі вузівської підготовки психолога-практика / Н. В. Чепелева // Актуальні проблеми психології. – К.: Інститут психології АПН України, 1999. – С. 271–279.

20. Швалб Ю. М. Психологічні аспекти компетентнісного підходу в освіті / Ю. М. Швалб // Вища школа (аналізують науковці). – 2010. – № 1. – С. 31–36.

Богучарова Е. И. Развитие коммуникативной толерантности как системообразующей составляющей психологического здоровья психолога-практика и социального работника

Рассмотрено коммуникативную толерантность как системообразующий личностный фактор психологического здоровья практического психолога и социального работника, уровня их профессиональной компетентности. Эмпирические данные демонстрируют значимые отличия в группах между специалистами-профессионалами по показателям благотворности влияния на другого (толерантность – интолерантность), уровню субъективного благополучия и базовому высшему профильному образованию.

Ключевые слова: коммуникативная толерантность, психологическое здоровье, профессиональная компетентность.

Bogucharova Ye. I. Development of communicative tolerance as the system constituent of psychological health of practical psychologist and social worker

Communicative tolerance is examined as systemic formative personality factor. It is found out, that tolerance is examined as: the psychological and physiological state, psychological firmness, display of intelligent and responsible choice of a man, category that is based on multidimensionality and variety of human culture, as a condition of interpersonal relations of humans. Communicative tolerance of psychology of practical worker and social worker is examined as individual and psychological property of a person; as ability, readiness to activity, that includes psychological readiness and practical preparedness as a functional constituent. The psychological health of practical psychologist and social worker, level of professional competence depend on communicative tolerance. The obtained empiric data demonstrate meaningful differences in groups between specialists on the indexes of wholesomeness of influence on others (tolerance – intolerance), level of subjective prosperity and higher basic profile in education. The research results

testify that the display of communicative tolerance is predefined by the level of both psychological readiness to tolerant co-operation and satisfaction from successful implementation of leading function – grant of help to other man (it appears in setting on the absolute acceptance of personality of other man – client and actualization of reason of support of own psychological prosperity as personalities). It determines the orientation of interpersonal relations in professional activity, its efficiency and experiencing of psychological prosperity by specialists in the profession and own personal competent life in a counterbalance to the specialists with amateurish basic education. There are considerably more expressive signs of intolerant co-operation, more subzero level of psychological prosperity that negatively influences on a general index of psychological health.

Key words: *communicative tolerance, psychological health, professional competence.*

Стаття надійшла 11 червня 2014 року

УДК 159.9

**І. В. Зубрицька-Маkota,
О. С. Коваль**

ФОРМУВАННЯ КОМУНІКАТИВНИХ І ЛІДЕРСЬКИХ ЯКОСТЕЙ КЕРІВНИКА

Розкрито особливості комунікативних і лідерських якостей керівника, можливості їх формування та розвитку. Наведено результати дослідження, яке демонструє, що існують відмінності між рівнем комунікативних і лідерських якостей за статевою ознакою, а також із підвищенням рівня комунікативної емпатії, толерантності та здібності до самоуправління в спілкуванні підвищується рівень комунікативності керівників.

Ключові слова: *керівник, комунікативність, лідерський потенціал, полікомунікативна емпатія, комунікативна толерантність, самоуправління у спілкуванні.*

Постановка проблеми. Нині, коли виробничі умови визначають успіхи науки, техніки, виникає гостра необхідність у людях, які володіють мистецтвом проявляти активність у виробничому процесі.

Управляти діяльністю людей – означає здійснювати на них вплив, спонукаючи працювати на досягнення цілей організації. Саме такий вплив може реалізувати лідер – особа, що володіє лідерськими якостями.

Також однією з умов праці сучасного управлінця є постійна взаємодія з іншими людьми. І саме спілкування виступає основним інструментом роботи лідера.

Майстерність у роботі керівника тісно пов'язана з умінням мистецького володіння засобами та техніками спілкування. Тому серед інших загальних умінь керівника інтерес становлять комунікативні вміння. Управлінці з високим рівнем сформованості комунікативних умінь відчують потребу в управлінській діяльності та активно прагнуть до неї, швидко орієнтуються в складних ситуаціях, розкуті в новому колективі, ініціативні, у складних справах або ситуаціях ухвалюють самостійні рішення, обстоюють свою думку і працюють над тим, щоб вона була прийнята колегами, самі шукають справи, які б задовольнили їх потребу в комунікативній та організаторській діяльності.

Як свідчить життєва практика та наукові дослідження, не кожен керівник спроможний ефективно налагодити і підтримувати взаємовідносини з іншими, та не кожна людина може бути успішним керівником. Це пов'язано з рисами характеру, типом темпераменту, а також з психотипом (за методом соціоніки) кожної людини.

Розвиток комунікативних умінь і лідерських якостей керівника є актуальною проблемою психології, вирішення якої має важливе значення і для кожної людини, і для суспільства загалом.

Стан дослідження. Вказаний аспект проблеми частково розглядався у соціально-психологічних працях, присвячених дослідженню спілкування як одного із найважливіших факторів формування особистості (В. Г. Ананьєв, А. А. Бодалев, Л. С. Виготський, Б. Ф. Ломов); спілкування як взаємодії факторів формування особистісних якостей керівника (Н. Н. Обозов, Г. В. Щьокін, В. Гуленко, Дж. Максвел, Бр. Трейсі, Б. Шефер, В. Г. Ананьєв, А. А. Бодалев, І. Коганець, Л. С. Виготський, Б. Ф. Ломов та ін.); спілкування як взаємодії стосунків між суб'єктами, які мають діалогічний характер (Г. М. Андрєєва, В. С. Соковнін, К. К. Платонов); психологія роботи з людьми (Н. Н. Обозов, Г. В. Щьокін), системно-діяльнісна парадигма спілкування (Б. Г. Ананьєв, Б. Г. Коган, І. С. Кон, О. О. Леонтєв, К. К. Платонов), а також у психологічних дослідженнях лідерства як важливого аспекту керівництва: проблеми керівництва та лідерства (Н. І. Бірюков, В. В. Бович, Є. В. Кудряшова); проблеми особистісної сторони лідерства (Е. Б. Воронова, А. Г. Ковальов, Е. Богардус та ін.); особливості лідерства в групі і організації (В. І. Власов, Н. В. Голубєва, Н. С. Жеребова, А. Н. Жмиріков, Б. І. Кретов, Р. Л. Кричевський, Є. С. Кузьмін, Б. Д. Паригін, Дж. Бернс, М. Макколл, Л. Понд, Р. Стогділл, Ф. Фідлер та ін.). Нами розглянуто складові комунікативних і лідерських якостей керівників, теоретико-емпіричний статус яких мало висвітлений у психологічних дослідженнях.

Потребує теоретичного та емпіричного вивчення особистість керівника та особливості формування його комунікативних і лідерських якостей.

Тому **мета** цієї статті полягає у вивченні особливостей формування комунікативних і лідерських якостей керівника.

Визначаючи, що таке ефективне лідерство, важливо розмежувати лідера, лідерство і ведення. Позиція лідера – це роль у певній системі. Людина формально виконує роль лідера, може володіти, а може й не володіти лідерськими якостями і здатністю керувати. Лідерство має прямий стосунок до особистих умінь, здібностей і впливу. Часто лідерство може бути притаманним людині, яка не є формальним лідером. Ведення – це результат поєднання відповідної ролі і здібності до лідерства, тобто вміння впливати на інших [9].

У найбільш широкому розумінні лідерство можна визначити як здатність впливати на інших у напрямі досягнення певної мети. Отож, лідер веде співробітника або групу співробітників до певної мети. У діловій сфері і в організаціях лідерство часто протиставляється менеджменту. Менеджмент зазвичай визначають, як «уміння виконати завдання за допомогою інших людей». Лідерство ж визначають як «вміння зробити так, щоб інші люди захотіли виконати завдання». Отже, лідерство тісно пов'язано зі створенням мотивації і впливом на інших [6].

Лідерство – один із найдавніших феноменів, психологію якого хотіли б пізнати люди. Адже саме лідерство найчастіше пов'язано з ключовими фігурами на шахівниці життя. І саме від цих фігур найперше залежить результат будь-якої партії, оскільки вони є центрами всієї системи.

Бажання стати лідерами і самим управляти системою є у багатьох, адже, стаючи лідером, у нас відкривається значно більше можливостей і перспектив, ми отримуємо доступ до більшої кількості ресурсів і бонусів. Стаючи лідером, ми робимо певні інвестиції: спочатку працюємо на імідж лідера, відтак імідж лідера працює на нас.

Найбільша проблема дослідників, які вивчають лідерство, – це вибір підходів і мова опису лідерського феномена. У своєму житті і в історії можемо зустріти лідерів, які значно відрізняються один від одного, але водночас у них, безумовно, є спільні риси. Але саме це загальне здається чимось невловимим. І навіть у разі знаходження певних закономірностей складно знайти інструменти, що дозволяють ці закономірності виміряти, описати, відтак сформулювати у вигляді простих, чітких рекомендацій та інструкцій, які могли б допомогти розвинути в собі лідерський потенціал [5].

Один із способів такого опису – це так званий якісний підхід або опис якостей, якими повинен володіти лідер. За даними дослідників, визначено близько 70 якостей, які відповідають критеріям лідерства. Але ці дані часто неузгоджені, та й розвиток у собі чималої кількості якостей – завдання практично неможливе.

Відтак, розглядаючи лідера як активного організатора і координатора діяльності, погоджуємося з думкою багатьох учених про його провідну роль в організації взаємодії людей, підвищенні їх працездатності і спрацьованості [8].

Нині існує декілька концепцій лідерства. Коротко проаналізуємо їх.

Концепція атрибутивного лідерства спирається на теорію атрибуції, що пояснює причинно-наслідковий зв'язок між тим, що сталося, і тим, що люди вважають причиною того, що сталося. Атрибутивний підхід до лідерства ґрунтується на тому, що висновки лідера рівною мірою, як і поведінка підлеглих, обумовлені реакцією лідера на поведінку останніх. Спостерігаючи за роботою підлеглих, лідер отримує інформацію про те, як вона виконується. Залежно від цього він робить свої висновки про поведінку кожного з працівників і обирає стиль своєї поведінки так, щоб адекватно реагувати на поведінку підлеглого.

Ця модель атрибутивного лідерства має суттєві відмінності від традиційних моделей, що є надмірно описовими і, головне, не відповідають на питання «чому» [8].

Дослідження довели, що у межах цієї моделі, найімовірніше, здійснюється не просто вплив лідера на поведінку підлеглого, а взаємодія між лідером і підлеглим, тобто підлеглий своєю реакцією на заходи керівника впливає на подальшу його поведінку.

Концепція харизматичного лідерства припускає, що є дві протилежні позиції формування іміджу лідера. Одна заперечує будь-який вплив лідера на організаційну ефективність, а інша – веде до лідерської харизми та спроби підлеглих приписати лідеру майже магичні, а в окремих випадках і божественні якості.

Поняття перетворюючого або реформаторського лідерства в концепції перетворюючого лідерства має багато спільного з харизматичним лідерством, але трактується істотно відмінно. Лідер-реформатор мотивує підлеглих шляхом підвищення рівня їх свідомості в сприйнятті важливості і цінності поставленої мети, надання їм можливості поєднати свої особисті інтереси із загальною метою, створення атмосфери довіри та переконання підлеглих у необхідності саморозвитку.

Проаналізовані нами концепції не утворюють повну картину наявних теорій лідерства, але водночас відзначаються багатьма

психологами як основні. Окреслюючи роль лідерів в організації діяльності людей, основним чинником дослідники називають особистісні якості лідерів, їх індивідуальність.

Отже, до найбільш важливих здібностей лідера входять: уміння реалізувати, делегувати повноваження і відповідальність, здібності до організації і мотивації групової роботи, встановлення пріоритетів, самопізнання і самооцінки, переконання, аналітичного мислення, розпізнавання найбільш істотних факторів, системності, обробки і формулювання інформації, розробки програм, виявлення тенденцій, розподілу зусиль і часу. Він повинен усвідомлювати, що такі риси поведінки, як ввічливість, тактовність, делікатність, абсолютно необхідні для «уміння поводитися в суспільстві». Не можна забувати про культуру спілкування, почуття міри, доброзичливості, потрібно повністю управляти своїми емоціями, стресами. Необхідно мати свій, але неодмінно цивілізований стиль поведінки, свій, але неодмінно шляхетний образ, імідж лідера, який гарантує не тільки половину успіху, але і постійне задоволення від діяльності [9].

Одним із найважливіших факторів формування особистості лідера є спілкування. Ідеї про те, що спілкування виконує важливу роль у формуванні особистості, отримали розвиток у працях вітчизняних психологів: В. Г. Ананьєва, А. А. Бодалева, Л. С. Виготського, А. Н. Леонтьєва, Б. Ф. Ломова, А. Р. Лурії, В. Н. Мясищева, А. В. Петровського та інших [2; 3; 4; 10; 14; 12].

Із позиції діяльнісного підходу дослідники А. Н. Леонтьєв, Г. М. Андреева вважають, що спілкування – це складний процес установалення і розвитку контактів між людьми, що обумовлюється потребами в спільній діяльності і охоплює обмін інформацією, розроблення єдиної стратегії взаємодії, сприймання і розуміння іншої людини [1, с. 84–141].

По-перше, спілкування – це особливий тип діяльності (комунікативна діяльність). По-друге, – це умова здійснення будь-якої діяльності, по-третє, результат діяльності, що спеціально задається [1, с. 84–109].

Розвинені комунікативні вміння здебільшого визначають можливість керівника до встановлення та підтримання контактів у спілкуванні, прогнозуванні поведінки і діяльності людей. Тут важливу роль виконує правильне розуміння особистісних властивостей і актуальних станів партнерів і відносин між людьми. Комунікативні вміння формуються на основі певних комунікативних здібностей, основним компонентом яких вважають товариськість. Це складна якість, яка містить комунікабельність (здатність відчувати задоволення від процесу

спілкування), соціальну спорідненість (бажання знаходитись серед інших людей) та альтруїстичні тенденції.

Комунікативні здібності – це вміння і навички спілкування з людьми, від яких залежить його успішність [15]. Люди різного віку, освіти, культури, різного рівня психологічного розвитку, що мають різний життєвий і професійний досвід, відрізняються один від одного комунікативними здібностями. Освічені й культурні люди володіють більш вираженими комунікативними здібностями, ніж неосвічені та малокультурні. Багатство життєвого досвіду людини, як правило, позитивно корелюється з розвиненістю в неї комунікативних здібностей [15].

За структурою комунікативні вміння охоплюють: опис поведінки свого партнера, комунікацію почуттів, активне слухання, конфронтацію [13].

Співрозмовники повинні навчитися передавати суть своїх почуттів так, щоб їх правильно розуміли інші. Найліпше навчитися передавати свої почуття адекватними словами, не звертаючись до незрозумілих і складних метафор. Можна сказати: «Мені соромно»; «Я радий»; «Я почувуюсь ніяково»; «Я тебе люблю», а не «йти обхідними шляхами», щоб партнер зрозумів те, що ти відчуваєш. Інколи люди плутають думки і почуття. Наприклад, твердження: «Я відчуваю, що Таня дуже самотня» в дійсності є судженням, в якому слова «Я відчуваю» правильніше замінити на «Я вважаю».

В. Леві у книзі «Мистецтво бути собою» змальовує портрет «генія комунікабельності», основними рисами якого є високий інтерес до інших людей, відсутність тривожності, адекватний зворотний зв'язок, пластичність поведінки, артистизм, деяка агресивність, яка створює підтекст сили, оптимізм, відсутність упередженості, вміння передбачати поведінку інших людей, яке розвивається в результаті спостережливості, симпатії до людей, бачення в них хорошого і прийняття їх такими, якими вони є насправді [7].

Для успішного спілкування мають значення, на думку психологів, три фактори: надійність комунікатора; зрозумілість його повідомлень; урахування зворотних зв'язків щодо того, наскільки правильно його зрозуміли [11].

Метою розвитку навичок спілкування має бути не вдосконалення здатності маніпулювати іншими, а розвиток здатності створювати самому чи спільно з партнерами такі умови й атмосферу стосунків, які б сприяли психологічному зростанню людини, розкриттю її конструктивних можливостей.

Отож, за результатами теоретичного аналізу визначено, що формуванню комунікативних вмінь менеджера може сприяти розвиток

толерантності, комунікативної емпатії та здібності до самоуправління у спілкуванні.

Відтак опишемо результати нашого дослідження. У ньому брали участь працівники дніпропетровської брокерської компанії, а саме: 36 менеджерів, 19 із них – жінки, 17 осіб – чоловіки. Обрано менеджерів як керівників середньої ланки.

За допомогою кількісного аналізу нами було визначено, що між рівнем розвитку лідерських і комунікативних якостей в чоловіків і жінок існує різниця. Згідно із результатами, у чоловіків більшого розвитку набувають лідерські якості, а у жінок – комунікативні.

Результати кореляційного аналізу вказали на те, що між рівнем лідерських якостей керівників та їх емпатією існує прямий кореляційний зв'язок: що більше у керівників розвинуті лідерські якості, то більше вони проявляють емпатію. Також під час кореляційного аналізу були отримані дані про те, що з підвищенням рівня полікомунікативної емпатії зростає рівень здібностей до самоуправління в спілкуванні. Цікаво, що за наявності прямого зв'язку між указаними показниками рівень комунікативної толерантності обернено корелює із рівнем здібностей до самоуправління у спілкуванні. На нашу думку, це пояснюється тим, що толерантність та емпатійність, попри те, що близькі феномени, але в сукупності із іншими факторами можуть проявлятися по-різному.

Під час дослідження використано формуючий вплив на групу менеджерів у вигляді соціально-психологічного тренінгу.

У результаті проведення тренінгу, кількість опитуваних із високим рівнем комунікативної толерантності збільшилась на 7 (19%) осіб, з середнім рівнем – зменшилась на 3 (8%) осіб за рахунок збільшення за попереднім показником, а низький – зменшився на 4 (11%) осіб, що характеризується позитивно, і становили відповідно 4 (11%), 19 (53%), 13 (36%) осіб. Підвищення рівня толерантності – терпимості у взаєминах з іншими – свідчить про формування навичок твердо обстоювати свої переконання, приймати будь-які ідеї, з розумінням ставитись до людей та їхніх вчинків, критично ставитись до своєї думки, здатності відмовитися від помилкових поглядів, з повагою ставитися до думки співрозмовника.

У результаті проведення тренінгу кількість опитуваних із високим рівнем здібності до самоуправління в спілкуванні збільшилась на 7 (19%) осіб, з середнім рівнем – зменшилась на 3 (8%) особи за рахунок збільшення за попереднім показником, а низький – зменшився на 4 (11%) особи, що характеризується позитивно, і становили відповідно 12 (33%), 18 (50%), 6 (17%) осіб. Підвищення рівня здібності

до самоуправління в спілкуванні засвідчує про зростання потреб бути в спілкуванні із собою, виявляти залежно від ситуації спрямованість на партнера, схильність до партнерства у спілкуванні, підвищення мобільності у спілкуванні, розвиток умінь підлаштовуватися до поведінки партнера, готовність до діалогу, здатність змінювати стиль спілкування залежно від ситуації.

Порівняння результатів попереднього та повторного дослідження дає можливість стверджувати, що вжиття формуючих заходів сприяло формуванню комунікативних умінь менеджера через розвиток комунікативної толерантності, емпатійності та здібності до самоуправління в спілкуванні, також зросли показники розвитку лідерського потенціалу та рівня комунікативності.

Висновок. Проблема, висвітлена у статті, має важливе значення для керівників організацій. Отримані результати емпіричного дослідження свідчать про те, що формування комунікативних умінь керівника здійснюється через розвиток комунікативної толерантності, комунікативної емпатії та здібності до самоуправління у спілкуванні. А формування лідерських якостей – через комунікативні та емпатійні. Виявлено відмінності у розвитку комунікативних і лідерських якостей у чоловіків і жінок: чоловікам більше притаманні лідерські, а жінкам – комунікативні якості.

Перспективи дослідження. У подальшому плануємо дослідження впливу гендерної та вікової складових щодо лідерських та організаційних здібностей.

1. Андреева Г. М. Социальная психология / Г. М. Андреева. – М.: Аспект Пресс, 1996. – 376 с.
2. Андрушків Б. М. Основи менеджменту / Б. М. Андрушків, О. С. Кузьмів. – Львів: Світ, 1995. – 296 с.
3. Берн Э. Игры, в которые играют люди / Э. Берн. – К.: PSYLIB, 2004. – 400 с.
4. Вачков Й. В. Основы технологии группового тренинга. Психотехники: учебное пособие. – 2-е изд., перераб. и доп. / Й. В. Вачков. – М.: Ось-89, 2000. – 224 с.
5. Герчикова И. Н. Менеджмент: учебник для вузов / И. Н. Герчикова. – М.: ЮНИТИ «Банки и биржи», 1995. – 478 с.
6. Гірняк О. М., Лазановський П. П. Менеджмент: теоретичні основи і практикум: навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти / О. М. Гірняк, П. П. Лазановський. – К.: Магнолія плюс; Львів: Новий світ-2000, 2003. – 257 с.
7. Леви В. Искусство быть собой / В. Леви. – М.: Знание, 1991. – 256 с.

8. Любинова Н. Г. Менеджмент – путь к успеху / Н. Г. Любинова. – М.: ВО Агропромиздат, 1992. – 279 с.
9. Льюис Гарет. Менеджер – наставник. Стратегия раскрытия таланта и распространения знаний; пер. с англ. / Льюис Гарет. – Минск: Амалфея, 1998. – 283 с.
10. Менеджмент: Теоретичні основи і практикум / О. М. Гіряк, П. П. Лазановський. – К.; Львів: Магнолія плюс; Новий світ-2000, 2003. – 336 с.
11. Обозов Н. Н. Психология менеджмента / Н. Н. Обозов. – СПб.: МАПН, 1995. – 134 с.
12. Петровская Л. А. Теоретические и методические проблемы социально-психологического тренинга / Л. А. Петровская. – М.: Изд-во МГУ, 1982. – 168 с.
13. Большой толковый психологический словарь / Ребер Артур (Penguin). – Ростов н/Д: Феникс, 2000. – 576 с.
14. Свенцицкий А. Психология управления организацией / А. Свенцицкий. – СПб.: Изд-во СПбГУ, 1999. – 345 с.
15. Фетискин Н. П. Реализация и оценка профессиональных способностей учителя / Н. П. Фетискин. – Кострома: КГУ, 1995. – 86 с.

Зубрыцкая-Макота И. В., Коваль О. С. Формирование коммуникативных и лидерских качеств руководителя

Раскрыто особенности коммуникативных и лидерских качеств руководителя, возможности их формирования и развития. Наведено результати дослідження, яке демонструє, що існують різниця між рівнем комунікативних і лідерських якостей по половому признаку, а також при підвищенні рівня комунікативної емпатії, толерантності і сподобності к самоуправленню в общении повышается уровень коммуникативности руководителей.

Ключевые слова: *руководитель, коммуникативность, лидерский потенциал, поликоммуникативная эмпатия, коммуникативная толерантность, самоуправление в общении.*

Zubryts'ka-Makota I. V., Koval' O. S. The formation of communicative and leadership qualities of a leader

The article deals with the features of communicative and leadership qualities of a leader, the possibilities of their formation and development. The results of the study, which aims to proves that there exist difference between the level of communicative and leadership skills by gender, growth of level of communicative empathy, tolerance and capacity for self-government in communication increases the level of leaders communicativeness.

Manage the activities of people – so do they influence, encouraging work to achieve organizational goals. Such effects may exercise leader – a person who has leadership qualities. Also one of the conditions of the modern manager is constant interaction with other people. And that is the main communication tool of the leader. Skill in the head is closely related to ownership of the means of artistic skills and

techniques of communication. Therefore, among other general skills manager interest are communication skills. Managers with a high level of communication skills formation are in need of management and actively seek it quickly orient themselves in difficult situations, liberated in a new collective initiative, in severe cases or difficult situations take independent decisions, defend their views and work hard to it was adopted by colleagues, themselves seek things that will satisfy their need for communication and organizational activities.

As the vital practice and research, not every manager can effectively establish and maintain relationships with the people around him, and not everyone can be a successful leader. This is associated with personality traits, temperament type, as well as psycho (method socionics) every person.

The development of communication skills and leadership qualities head is an urgent problem of psychology, whose solution is important for every person and for society as a whole.

Key words: *leader, communication, leadership potential, policommunicative empathy, communicative tolerance, self-government in communication.*

Стаття надійшла 2 червня 2014 року

УДК 342.951:353.214

М. В. Ковалів

ОКРЕМІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ КОМУНІКАТИВНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ СПІВРОБІТНИКІВ КРИМІНАЛЬНОЇ МІЛІЦІЇ ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ

Порушено питання комунікативної компетентності співробітників кримінальної міліції органів внутрішніх справ України, що обумовлено особливостями правозастосовної діяльності, шляхів її розвитку через застосування соціально-психологічного тренінгу та ефективного використання у службовій діяльності. Розкрито професійні особливості у сфері комунікації, які пов'язані з виявленням кримінальних правопорушень.

Ключові слова: *комунікативна компетентність, кримінальна міліція, органи внутрішніх справ, соціально-психологічний тренінг.*

Постановка проблеми. Процес активного формування громадянського суспільства і правової держави виявив гостру потребу суспільства у кардинальному поліпшенні діяльності правоохоронних органів, у підвищенні якості оперативно-службової діяльності, спрямованої на забезпечення прав і свобод людини та громадянина. Ця обставина надала пріоритетності науковій розробці проблеми підвищення ефективності професійної діяльності суб'єктів правозастосовної

діяльності. Практичним орієнтиром у дослідженні цієї проблеми є вивчення професіоналізму, реалізованого у професійному спілкуванні співробітників кримінальної міліції. Комунікативна компетентність є ключовою категорією та домінантним психологічним механізмом професійної діяльності.

Стан дослідження. Концептуальні основи проблеми розвитку професіоналізму працівників органів внутрішніх справ України досліджують такі провідні науковці: В. Г. Андросюк, О. М. Бандурка, В. Т. Білоус, О. Ф. Бондаренко, І. П. Голосніченко, В. В. Гриценко, А. В. Гутник, З. Р. Кісіль, П. В. Мельник, Н. Р. Нижник, О. І. Остапенко, А. І. Папкін, О. М. Піджаренко, Г. П. Піскун, П. Я. Пригунов, В. Д. Сущенко, Л. В. Терещенко, В. О. Шамрай, Г. О. Юхновець та ін.

Концептуальні засади розробки проблеми спілкування пов'язані з працями Б. Г. Ананьєва, М. М. Бахтіна, В. М. Бехтерева, Л. С. Виготського, А. Н. Леонтьєва, В. Н. Мясищева, С. Л. Рубінштейна та інших вітчизняних психологів, які розглядали спілкування як важливу умову психічного розвитку людини, її соціалізації та індивідуалізації, формування особистості.

Найефективнішим шляхом підвищення ефективності діяльності правоохоронних органів є розробка науково обгрунтованої системи формування та розвитку професіоналізму співробітників правоохоронних органів. Незважаючи на наявні досягнення в галузі дослідження професіоналізму співробітників МВС України, доводиться констатувати відсутність системності у цих дослідженнях, як наслідок – недостатнє опрацювання теоретичних основ формування професіоналізму.

Метою статті є розроблення теоретичних підходів до визначення шляхів розвитку регулятивної компетентності співробітників кримінальної міліції органів внутрішніх справ України.

Виклад основних положень. Різнобічна діяльність співробітників кримінальної міліції здійснюється у двох формах: а) разом зі слідчим оперуповноважені кримінальної міліції виїжджають на місце події, беруть участь в огляді місця події, обшуку та інших слідчих діях; б) використовуючи професійні прийоми та методи, намагаються розгадати задум злочинців і попередити реалізацію цих задумів. У цих випадках їм доводиться за допомогою спеціальних прийомів отримувати необхідну інформацію про небезпечних злочинців, їхні зв'язки та наміри [1]. Тобто одним з основних аспектів діяльності співробітника кримінальної міліції є професійне спілкування з метою отримання інформації від різних людей про особу злочинця, його прикмети, зв'язки, про можливе місцезнаходження. Водночас важливо вміти швидко вступати в контакт із людьми різних категорій: керівниками

великих підприємств і особами без певного місця проживання, з пенсіонерами та підлітками. До кожного необхідно вміти знайти індивідуальний підхід.

Найчастіше спілкування співробітників кримінальної міліції – це не просто дружня бесіда, а акт поведінки та дії, здійснювані для вирішення певних професійних завдань. Його професійні особливості визначаються тим результатом, який повинен бути досягнутий (дача показань, установлення істини, зміна поведінки громадянином тощо). Однак мета не повинна виправдовувати засоби. Використання незаконних прийомів (фізична сила, грубість, силовий тиск, погрози) неабиякою мірою обумовлюється невмінням вибудовувати процес спілкування в режимі права та законності, тобто низьким рівнем комунікативної компетентності). Практика засвідчує, що успіх професійної діяльності співробітників кримінальної міліції забезпечується умінням зважити на інформацію, отриману в результаті спілкування, та використовувати її для вирішення поставленого завдання. Тому професійне спілкування передбачає володіння співробітником певним психологічним інструментарієм, що забезпечує його успішність [2].

Останніми десятиліттями минулого століття проблема спілкування стала «логічним центром» психологічної науки. Дослідження цього питання відкрило можливості більш глибокого аналізу психологічних закономірностей і механізмів регуляції поведінки людини, формування її внутрішнього світу, висвітлило соціальну обумовленість психіки та способу життя індивіда.

Професійне спілкування працівників органів внутрішніх справ – це різновид спеціально організованої взаємодії людей (керівників і підлеглих, працівників, рівних за посадовим становищем, співробітників і громадян, співробітників і правопорушників). Змістом спілкування співробітників органів внутрішніх справ є пізнання, обмін інформацією та вплив учасників комунікацій один на одного з метою вирішення правоохоронних завдань.

Ефективність професійної діяльності визначається як комплексна характеристика, виражена в кількісно-якісних показниках, що забезпечує досягнення доволі високого соціально значущого результату, отримання продуктів праці (матеріальних, духовних), які відповідають вимогам суспільства, і охоплює матеріальні, часові, психофізіологічні витрати [3].

Основними психологічними детермінантами ефективності професійної діяльності працівників кримінальної міліції є детермінанти індивідуального та групового генезису. Психологічними особливостями діяльності працівників кримінальної міліції є комунікативна

насиченість процесу діяльності, вплив соціально-психологічного клімату в підрозділі на ефективність професійної діяльності, адаптивність працівника кримінальної міліції, стресостійкість оперативного уповноваженого, конфліктогенність взаємодії в діаді «оперативний уповноважений – правопорушник», необхідність дотримання балансу прав і свобод людини та громадянина та інтересів особи, яка потерпіла від правопорушення (злочину).

Ефективність діяльності працівників кримінальної міліції оцінюється двома групами критеріїв. Об'єктивні: забезпечення прав і свобод людини та громадянина у оперативно-розшуковій діяльності, надійність, оптимальність, ритмічність, мобільність, спрацьованість. Суб'єктивні (психологічні) критерії: задоволеність працею, працездатність, напруженість, умотивованість, цілеспрямованість, компетентність, товариськість [4].

Під час дослідження комунікативних якостей і рівня розвитку основних факторів, що визначають успішність процесу формування комунікативної компетентності, програма діагностики повинна виявляти основні показники, що характеризують комунікативну компетентність: характерологічні особливості, особливості інтелекту, тип міжособистісних відносин, опис поведінки в конфліктній ситуації тощо. Як засвідчили дослідження, значущих відмінностей комунікативних характеристик різних підрозділах кримінальної міліції майже не знайдено. Але, зважаючи на статистичні дані за віком і стажем служби, а саме те, що середній вік оперуповноважених кримінальної міліції Управління МВС України на Львівській залізниці становить 25–26 років, середній стаж служби на посаді оперуповноваженого – 2,47 року, а також актуальні проблеми з кадровим забезпечення, соціального, фінансового і юридичного характеру, можна пояснити відсутність специфічних особливостей, пов'язаних із особливостями служби в тому чи іншому підрозділі.

На підставі даних кореляційного аналізу для підвищення ефективності та працездатності і оперуповноваженим державної служби по боротьбі з економічними злочинами, і карного розшуку та підрозділу по боротьбі з незаконними посяганнями на вантажі необхідно: бажання працювати за цим фахом; високий комунікативний потенціал, авторитет у співробітників колективу, професійно схвалюваний стиль поведінки, відсутність проблем, конфліктів, пов'язаних із самовизначенням у цьому середовищі; високий комунікативний контроль, тобто вміння легко виконувати будь-яку роль, гнучко реагувати на зміну ситуації, добре відчувати та навіть уміти передбачити враження, яке справляє на інших; наявність таких якостей, як уміння підкорятися,

гнучкість у контактах, комунікабельність, прагнення до діяльності, корисної для всіх людей [5].

За даними факторного аналізу, одним із значущих чинників, що впливають на ефективність професійної діяльності, є фактор «Соціальної комунікативної компетентності», який об'єднує такі характеристики:

- впевненість у собі, вміння бути добрим радником, наставником і організатором, впевнений, незалежний у міжособистісних взаєминах;

- пряmlinійність, наполегливість у досягненні мети, водночас скромність, сором'язливість, схильність виконувати чужі обов'язки;

- потреба в допомозі й довірі з боку інших; прагнення до тісної співпраці з референтною групою, до доброзичливих взаємин з іншими; розвинене почуття відповідальності [6].

Іншими словами, цей фактор об'єднує такі якості особистості, необхідні для успішної діяльності в усіх службах кримінальної міліції, які дозволяють працювати в групі, виконувати накази і вказівки керівництва, наполегливо та відповідально вирішувати поставлені завдання [7].

Ефективність розвитку комунікативної компетентності суб'єктів правозастосовної діяльності залежить від системи психолого-акмеологічних умов і факторів. Психолого-акмеологічними умовами є професійна підготовка, що полягає у формуванні системи знань, розвитку умінь і навичок використання суб'єктами правозастосовної діяльності технологій акмеологічного впливу в професійних цілях, створення умов для творчої самореалізації особистості фахівця-юриста, визначення суб'єктами юридичної праці рівня відповідності особистісних і професійних якостей вимогам правозастосовної діяльності, спрямованість на самоосвіту, саморозвиток, удосконалення, досягнення вищих рівнів професіоналізму особистості і правозастосовної діяльності. Цілеспрямоване формування системи комунікативних, соціально-перцептивних, інтерактивних, професійно-правових, аутопсихологічних і акмеологічних знань, умінь і навичок становлять основу розвитку регулятивної компетентності суб'єкта правозастосовної діяльності [4; 8].

Комунікативна компетентності впливає на ефективність професійної діяльності, тому необхідно зважати на рівень розвитку комунікативної компетентності і на етапі професійного відбору кандидатів на службу, і вдосконалювати цю якість у процесі професійної психологічної підготовки. Водночас, необхідно акцентувати на вдосконаленні комунікативних якостей, пов'язаних із процесом взаємодії у групі.

Огляд літератури, яка висвітлює методологію та принципи проведення тренінгу, дозволяє визначити ті ключові проблеми, які, на нашу думку, найбільш істотні для розвитку спеціального психологічного тренінгу як методу навчання персоналу органів внутрішніх справ у контексті комунікативної компетентності. Донедавна тренінг розглядався як метод впливу на групу швидше теоретично. Індивідуально орієнтовані цілі тренінгу в методичних описах авторів-розробників методу були доволі чітко диференційовані і визначені. Конкретизація можливих і очікуваних змін групи як цілого була недостатньою. Наслідком цієї ситуації може бути визнаний виражений акцент на аналізі особистісних, а не групових змін в емпіричних дослідженнях ефектів тренінгу. Водночас актуальним і важливим залишається вирішення питання про вплив посттренінгових змін, які виникають на груповому рівні, на подальшу ефективність діяльності групи у складі організації. Проблема зміщення отриманих знань у повсякденне робоче середовище набуває в цьому випадку особливого звучання [9].

З метою визначення найбільш ефективної методики впливу на рівень комунікативної компетентності було проведено експеримент, основна мета якого полягала у визначенні ефективності впливу тренінгу та лекційної форми підготовки. У підрозділі карного розшуку було проведено соціально-психологічний тренінг, а в підрозділі по боротьбі з незаконними посяганнями на вантажі (структурно підпорядкований керівництву карному розшуку) було прочитано курс лекцій (плацебо-вплив). Програма курсу охоплювала теми, характерні для комунікативного соціально-психологічного тренінгу, зокрема: ділове спілкування, бар'єри комунікації та помилки сприйняття людьми один одного, фази та динаміка ділової бесіди, особливості комунікації в групі.

Результати дозволили виявити ефекти, які є закономірними наслідками тренінгу, а не навчання іншими методами, діагностичних тестових процедур або випадкового впливу.

Отримані дані засвідчують прояв ефектів тренінгу на організаційному рівні, що виражалося в зростанні узгодженості думок учасників про актуальні для транспортної міліції проблеми і властиву їй організаційну культуру, поліпшення внутрішньої групової атмосфери. Саме тому тренінг слід розглядати як ефективний метод групового та організаційного розвитку. Крім того, корпоративний тренінг через свої особливості є чинником, що сприяє становленню «самонавчання» більшою мірою, ніж традиційні лекційні методи та відкриті тренінги.

Не менш важливим завданням є теоретична та практична підготовка психологів органів внутрішніх справ як медіаторів соціально-психологічного тренінгу. Це навчання доцільно і у межах підготовки

в процесі навчання, і в межах підвищення кваліфікації на базі факультету психології Львівського державного університету внутрішніх справ.

Висновки. Сутність та особливості комунікативної компетентності співробітників кримінальної міліції пов'язані зі специфікою їх професійної діяльності. Визначення сутності та особливостей комунікативної компетентності співробітників кримінальної міліції залежить не тільки від аналізу особливостей діяльності цієї категорії співробітників, але і від особливостей особистості, комунікативних якостей співробітників, що здійснюють цю діяльність, використання особистісно-діяльнісного підходу до вивчення проблеми комунікативної компетентності. Це дозволило не тільки проаналізувати вимоги до комунікативних якостей і вмінь, які необхідні для здійснення професійної діяльності співробітників кримінальної міліції під час професійно орієнтованого відбору, а й порівняти їх із комунікативними особливостями співробітників, що проходять службу у підрозділах кримінальної міліції.

Перспективи подальшого розроблення проблеми вдосконалення комунікативної компетентності оперативних уповноважених кримінальної міліції і співробітників інших підрозділів органів внутрішніх справ зумовлені необхідністю підвищення ефективності оперативно-службової діяльності. Одним із важливих завдань, що визначають ефективність будь-якого психологічного впливу, є формування мотивації керівників і співробітників підрозділів, спрямованої на вдосконалення професійної психологічної підготовки і в цілому, і комунікативної компетентності зокрема. Для цього необхідно вивчення: механізмів формування мотивації, чинників, що перешкоджають її формуванню.

1. Психология управления: учебное пособие / А. М. Бандурка, С. П. Бочарова, Е. В. Землянская. – Х.: Титул, 2007. – 532 с.

2. Управління персоналом органів внутрішніх справ (психолого-педагогічний аспект): навчальний посібник / В. І. Барко, Ю. Б. Ірхін, Д. Й. Никифорчук, П. П. Підков. – К.: Київський юридичний інститут, 2005. – 278 с.

3. Психология управления: курс лекцій / В. І. Барко, В. М. Клачко, О. В. Волошина, Т. В. Остафійчук. – К.: АУ МВС, 2009. – 123 с.

4. Урбанович А. А. Психология управления: учебное пособие / А. А. Урбанович. – Мн.: Харвест, 2003. – 640 с.

5. Юридична психологія: підручник. – 2-ге вид., доопр. та доп. / Д. О. Александров, В. Г. Андросюк, Л. І. Казміренко та ін.; заг. ред. Л. І. Казміренко, Є. М. Моїсєєва. – К.: КНТ, 2008. – 352 с.

6. Юридична психологія: словник / Александров Д. О., Андросюк В. Г., Казміренко Л. І. та ін.; заг. ред. Л. І. Казміренко, Є. М. Моїсеєва. – Вид. 2-ге, уточ. та доп. – К.: КНТ, 2008. – 224 с.

7. Юридична психологія: практикум / за ред. Л. І. Казміренко. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2010. – 190 с.

8. Пальчевський С. С. Акмеологія: навчальний посібник / С. С. Пальчевський. – К.: Кондор, 2008. – 398 с.

9. Комунікативна компетентність державних службовців як елемент модернізації системи державної служби. – Івано-Франківськ: Івано-Франківський центр науки, інновацій та інформатизації, 2012. – 154 с.

Ковалив М. В. Отдельные аспекты развития коммуникативной компетентности сотрудников криминальной милиции органов внутренних дел Украины

Затронуты вопросы коммуникативной компетентности сотрудников криминальной милиции органов внутренних дел Украины, что обусловлено особенностями правоприменительной деятельности, пути ее развития через применение социально-психологического тренинга и использования в служебной деятельности. Раскрыто профессиональные особенности в сфере коммуникации, которые связаны с выявлением уголовных правонарушений.

Ключевые слова: коммуникативная компетентность, криминальная милиция, органы внутренних дел, социально-психологический тренинг.

Kovaliv M. V. Some aspects of the communicative competence development of the criminal police workers of Internal Affairs of Ukraine

The problems of communicative competence of the criminal police workers of Ukraine provided for the features of, the ways of its development through the socio-psychological training and effective application in employment activity are considered. Professional features in the field of communication which are connected with the detection of criminal offenses are analyzed. The first – along with operative officers of the criminal police investigators go to the scene and take part in the review of the site, search and other investigative activities. Second – using professional techniques and methods to solve the task of putting his plan criminals and prevent the realization of these plans. In these cases, they have the help of special techniques to obtain the necessary information about dangerous criminals, their relationships and intentions. That is, one with major sides of the criminal police officer is a professional communication to obtain information from various people about offender, his signs, communication, the possible location. It is important to be able to quickly join, contact with people of different categories of managers of large enterprises and individuals, homeless, with pensioners and teenagers. Each should be able to find an individual approach. Professional communication law enforcement officers – a kind of specially organized interaction of people (managers and subordinates, employees equal job regulations, staff and public, staff and offenders). The content of the communication enforcement staff is knowledge, information sharing and communication of participants influence each other to resolve enforcement problems. In the study

of communication skills and the level of the main factors that determine the success of the process of communicative competence diagnostics program should identify key indicators that characterize communicative competence: character logical features, especially the intelligence, the type of interpersonal relations, describing behavior in conflict situations and so on. Communicative competence affects the performance of professional activities is therefore necessary to consider the level of communicative competence as a professional at the stage of selecting candidates for the service, and to improve this quality in the professional psychological training. At the same time, it is necessary to focus on improving communication skills related to the process of interaction in the group.

Key words: *communicative competence, criminal police, police, social and psychological training.*

Стаття надійшла 29 травня 2014 року

УДК 159.9

Н. М. Семенів

ЕТНОСТЕРЕОТИПИ ЯК ПСИХОЛОГІЧНИЙ ФЕНОМЕН У СТРУКТУРІ МІЖЕТНІЧНИХ ВЗАЄМИН

Розглянуто роль і значення етнічних стереотипів у структурі міжетнічних взаємин, особливості формування етнічних стереотипів – стереотипізації. Визначено актуальні напрями вивчення етнічних стереотипів у структурі міжетнічних відносин та у площині існування етнічної групи, охарактеризовано функції стереотипів, їх значення в практиці взаємодії етнічних груп. Установлено роль чинників суспільства на формування етностереотипів.

Ключові слова: *етнічні взаємини, етнічні стереотипи, міжетнічна напруга, вирішення конфліктів.*

Постановка проблеми. Вивчення і теоретичне осмислення етнонаціональної сфери України потребує всебічного підходу до неї, з'ясування усіх притаманних їй рис і властивостей, специфічних особливостей. Зрозуміло, що, з точки зору суспільної безпеки, найпильніша увага повинна бути приділена характеру взаємин насамперед між національними меншинами і титульною нацією, а також між меншинами.

Сучасне суспільство функціонує в епоху глобалізації і високих інформаційних технологій, які відкривають неабиякі можливості для розвитку і усієї світової спільноти, і окремих груп населення. Негативні наслідки розвитку сучасного суспільства можуть ускладнити вирішення низки актуальних проблем: зростання соціальної і культурної

дистанції, нерівномірність і нестабільність економічного розвитку, диспропорційність складу етнічних груп, маргіналізація і культурна уніфікація. До цього можна додати «емоційні катализатори», що посилюють цей процес, такі феномени, як етнофобії, ксенофобії, етноцентризм або шовінізм. Саме у цей період вивчення міжетнічних стосунків актуалізується проблема і для суспільства в цілому, і для окремих її індивідуумів. Вважаємо, що не лише для європейської і світової спільноти, але і для українського суспільства надзвичайно важливим є збереження стабільності в питаннях підтримки і зміцнення мирних інтеграційних процесів.

Стан дослідження. Із другої половини вісімдесятих, особливо в дев'яності роки, ХХ століття провідним предметом дослідження закордонної етноконфліктології стала проблема подолання соціальних конфліктів, їх урегулювання й вирішення. До таких робіт найперше входять праці Е. Азара, Дж. Александера, Ф. Дюкса, Дж. Коуклі, Б. Оліарі, Р. Макгаррі, М. Рабі, Л. Рангараджана, Дж. Річардсона, М. Росса, Дж. Ротмана, Дж. Рубіна, К. Руперсінгхе, Т. Саати, Дж. Толанда й ін. Отож, сучасні закордонні роботи з етноконфліктології мають насамперед прикладний характер, і етап її розвитку в 1990-ті роки можна означити як прикладний, або технологічний.

Вітчизняна етнічна конфліктологія сформувалася з декількох інтелектуальних потоків, що існували до кінця 1980-х рр. По-перше, це група істориків і етнографів, які тією чи іншою мірою вивчали етнічні конфлікти і напрацювали чималий обсяг емпіричних знань про етнічні, етнорасові і етноконфесійні конфлікти в різних країнах світу. Йдеться про роботи Ю. В. Бромлея, Е. А. Веселкіна, Л. М. Дробіжевої, І. І. Жигалова, В. І. Козлова, С. Я. Козлова, А. П. Корольової, М. Е. Крамарової, Е. М. Логінової, С. В. Михайлова, Ю. С. Оганисяна, М. І. Семиряги, В. А. Тишкова, С. А. Токарева, Н. Н. Чебоксарова й ін.

По-друге, це численний контингент фахівців у сфері національних відносин радянського періоду, які вивчали етнічні конфлікти відповідно до різкого наростання етнічної напруженості й актуалізації багатьох раніше латентних етнічних конфліктів у нашій країні. У цьому контексті необхідно насамперед назвати імена Г. Агаєва, Ю. В. Арутюняна, Е. А. Баграмова, Т. Ю. Бурмистрової, М. Н. Губоголо, Ю. Д. Дешерієва, В. Ф. Губіна, М. С. Джунусова, М. І. Ісаєва, К. Х. Ханазарова й інших.

Чимало радянських учених у межах «ідеологічної ніші» намагалися виявити й проаналізувати суперечності в національно-етнічному житті Радянського Союзу, розробляли пропозиції із поліпшення клімату міжнаціональних відносин у країні, добре знали закордонні

дослідження у сфері етнічної й етнорасової конфліктології. Наукові роботи цієї групи вчених були ідеологізовані, однак було б неправильно заперечувати наявність у них позитивного змісту.

Представники психологічного наукового співтовариства включали в об'єкт своїх досліджень психологію національних відносин, і якщо ще не мали змоги вивчати психологію реальних етнічних конфліктів у нашій країні, то, принаймні, виявляли й описували суперечливі механізми психології міжгрупових, зокрема міжетнічних, відносин. У цьому аспекті треба насамперед виокремити роботи В. С. Агєєва, Г. М. Андрєєвої, І. С. Кона, С. К. Рощина, Г. У. Солдатової, В. А. Сосніна, П. Н. Шихірева, А. К. Уледова й ін. У пострадянський період чимало із представників психологічного знання в етнології зробили значний внесок у розвиток етнічної конфліктології, у дослідження динаміки етнічних конфліктів, розроблення заходів зі зниження етноконфліктної напруги й постконфліктної реабілітації.

Низка етнопсихологічних робіт щодо особливостей розвитку міжетнічних взаємин була створена російськими науковцями упродовж 90-х років. Це праці Ю. П. Платонова, Л. Г. Почєбут (1993), А. О. Бороноєва, В. Н. Павленко (1994), Е. А. Саракуєва, В. С. Крисько (1996), Н. М. Лебедевої (1997), Т. Г. Стефаненко (1999).

Урегулювання етнічних конфліктів є сферою наукових інтересів багатьох дослідників (J. Lukens, 1979; K. O'Sullivan, 1994; G. C. Williams, 1992; C. Zullo, 1999; C. Moore, 2003; B. Schmelzle, 2006; M. Lerma, 2006; J. Coakley, 2009 та ін.). B. Schmelzle вважає, що сфера сучасних практичних досліджень повинна бути зосереджена на проблемі управління етнічним конфліктом, на організаційних процесах проведення міжетнічного і крос-культурного діалогу та її вивченні (Schmelzle, 2006).

Мета статті – визначити ступінь розробленості поняття етнічного стереотипу в міжетнічних взаєминах, форми їх вивчення в наукових етноконфліктологічних розробках, проаналізувати основні методи впливу на формування етнічних стереотипів на міжособистісному рівні та ступінь їх розробки у сучасних психологічних дослідженнях міжетнічних взаємин.

Виклад основних положень. Термін «стереотип» виник у XVIII ст. У психологію був уведений 1922 р. американським публіцистом У. Ліппманом: «Стереотип – це прийнятий в історичній спільності зразок сприйняття, фільтрації, інтерпретації інформації при розпізнаванні і впізнаванні навколишнього світу, заснованого на попередньому соціальному досвіді» (Ліппман, 2004). Поняття «стереотип» було вивчено і доповнено в численних дослідженнях (Т. Шибутані, 1969;

Д. Майєрс, 2004; Д. Мацумото, 2002; R. Barker, 2003; А. А. Налчаджян, 2004; Ю. Семендяєва, 1985 та ін.).

С. Macrae, С. Stangor, М. Hewstone зазначають, що основним засобом передачі стереотипів є мова, яка виконує такі функції: передача стереотипу; когнітивна організація стереотипу; підтримка стереотипу, оскільки мова часто застосовується для підтвердження стереотипів; вираз ідентичності, комунікації в групі породжують активацію соціолінгвістичних стереотипів, які можуть впливати на самовираження співрозмовників, що належать до цієї групи (Macrae, Stangor, Hewstone, 1996).

Наукова тенденція вивчення етнічних стереотипів відображена і у вітчизняній, і в зарубіжній науках. Розглянемо теоретичні підходи та дослідницькі роботи, предметом яких є розуміння етнічних стереотипів, процес їх формування, основні функції, структура, класифікація і т. д., прийняті в наукових школах.

Упродовж тривалого часу головним інтересом соціальних психологів були етнічні стереотипи, упередження, забобони, які виявлялися в міжгрупових відносинах. Розчинаючи із дослідження етнічних стереотипів (Katz, Braly, 1933), процес стереотипізації продовжує привертати увагу S. Khan (Khan, 2008), J. Hilton і W. von Hippel (Hilton, von Hippel, 1996), М. Karllins, Т. Coffinan, G. Walters (Karllins, Coffman, Walters, 1969), С. Steele, J. Aronson (Steele, Aronson, 1995), М. Shih, Т. Pittinsky, N. Ambady (Shih, Pittinsky, Ambady, 1999), Д. Мацумото (Мацумото, 2002) та інших дослідників. Проблеми процесу стереотипізації, основних функцій, видів стереотипів порушені в роботі J. Hilton і W. von Hippel, (Hilton, von Hippel, 1996), в якій автори поновому розглядають етнічні стереотипи. Співвіднесення понять успіху і процесу стереотипізації вивчали S. Sue і Н. Kitano (Sue, Kitano, 1973). М. Hogg і J. Turner досліджували процес самостереотипізації (self-stereotyping) як ефект, що виникає в міжгруповій поведінці і супроводжується соціальною категоризацією членів цієї групи (Hogg, Turner, 1987). Основна увага приділялася прогнозуванню очікуваних відносин між групами (Jackson, Hodge, Gerard, Ingram, 1996).

Формування взаємних уявлень, образів і стереотипів між американцями і японцями з'ясовано у дослідженнях М. Kurokawa («азіатсько-американський» стереотип, Kurokawa, 1971); гендерний аспект формування етнічних стереотипів розглядається в роботі S. Spencer і С. Steele (Spencer, Steele, 1999); процес емпіричного вивчення етнічних стереотипів висвітлили С. Steele і J. Aronson як «беззахисність стереотипу» (Steele, Aronson, 1995); на амбівалентність стереотипів також вказує Д. Мацумото (Мацумото, 2002).

Г. В. Єлізарова (Єлізарова, 2004), вивчаючи етнічні стереотипи, доводить, що етнічні стереотипи можуть варіюватися в межах шести параметрів: складність, однозначність, конкретність, обґрунтованість, позитивність-негативність, порівняність. Т. Г. Стефаненко припускає, що в основі етнічних стереотипів можуть бути упередження, що сформувалися на основі обмеженої інформації про окремих представників тієї чи іншої народності, етнічної групи і т. д. (Стефаненко, 2002). Під етнічним стереотипом розуміється порівняно стійкий у свідомості, емоційно спрямований образ етнічної групи або її представників.

Структура етнічного стереотипу утворює систему відносин, яка відображає різноманітні типи соціальних зв'язків у суспільстві. Згідно з думкою S. Khan, для розуміння структури та змісту етнічних стереотипів необхідно зважати на такі процеси, як стереотипна згода або стереотипна реакція на загрозу членів певної групи (Khan, 2008). J. Hilton і W. von Hippel виділяють основні складові, що є основою етнічних стереотипів, вірізняючи серед них вірування, характерні риси та поведінкові особливості представників певної етнічної групи (Hilton, von Hippel, 1996).

Вивчення і вимірювання когнітивного, афективного і поведінкового компонентів етнічних стереотипів стало предметом уваги таких дослідників, як L. Jackson, C. Hodge, D. Gerard, J. Ingram та ін. A. Edwards виокремив чотири характеристики етнічних стереотипів, називаючи їх «вимірами»: а) зміст – приписувані соціальній або етнічній групі риси, при цьому частота їх вживання не має значення. Порівняно з пізнавальним (когнітивним) блоком стереотипів визначена однаковість (тотожність) – якою мірою різні індивіди згодні один із одним у тому, що така група справді володіє такими рисами, які їй приписують; б) спрямованість – позитивно чи негативно сприймається об'єкт стереотипу, чи може бути введена безпосередньо зі змісту стереотипу; в) інтенсивність – ступінь упередженості щодо етнічної групи (Edwards, 1940).

Ці характеристики взаємопов'язані, утворюють низку зв'язків: 1) тотожність-спрямованість: якщо група «В» має різко негативну думку про групу «А» і «Б», то це не означає, що цим двом групам властиві одні й ті ж якості; 2) тотожність-інтенсивність: люди, що мають більш сильне упередження до цієї етнічної групи, приписують цій групі більш стереотипні якості (вище рівень однаковості); 3) зміст-спрямованість: якщо дві групи дають відповіді різної спрямованості, одночасно проявляючи однакову тотожність і інтенсивність, то слід очікувати, що в їхніх відповідях повинні бути якісні відмінності. Однак ця гіпотеза була підтверджена лише частково (Edwards, 1940).

Процес утворення стереотипів – стерео типізація – вперше досліджений G. Allport. На його думку, процес стереотипізації охоплює такі етапи: сприйняття об’єкта або отримання про нього інформації; формування образу предмета (виникнення уявлення, думки та оціночних суджень про нього); узагальнення та поширення приватних випадків на всю групу предметів; закріплення цих результатів у пам’яті (Allport, 1935). На процес формування етнічних стереотипів можуть впливати «механізми умовного і оперантного обумовлювання» (терміни, які застосовував Скіннер). R. Bigler, L. Liben досліджували процес формування етнічних стереотипів, вивчаючи здатність дітей категоризувати соціальні стимули і запам’ятовувати стереотипну і антистереотипну інформацію. Результати довели, що стереотипну інформацію діти запам’ятовують краще із запам’ятовуванням соціальних рис щодо соціальних відносин. Окрім того, діти, які підтримали більшу кількість стереотипів, і ті, які не змогли категоризувати стимули за групами, гірше запам’ятовували антистереотипну інформацію (Bigler, Liben, 1993).

В іншому дослідженні афроамериканські діти п’яти-семи років продемонстрували краще запам’ятовування стереотипної інформації, пов’язаної з кольором шкіри, ніж антистереотипної, хоча цей результат варіювався залежно від того, як вони оцінювали свій колір шкіри і наскільки погоджувалися з негативними стереотипами про афроамериканця (Averhart, Bigler, 1997). M. Killen, J. Smetana намагаються пояснити отримані результати і стверджують, що є кілька теорій про те, як діти засвоюють етнічні стереотипи. Однак, як зазначають учені, вплив медіа-засобів на процес формування та підтримки етнічних стереотипів не слід недооцінювати (Killen, Smetana, 2005).

M. Augoustinos і D. L. Rosewarne доповнюють зазначене тим, що тільки з віком діти стають більш здатними розмежовувати соціальні стереотипи і власні переконання. 5–6-річні діти не здатні на це. У віці 8–9 років діти, які знали про негативні стереотипи «чужинців», змогли розмежувати свої переконання, коли була така можливість. Однак, як аргументують автори, єдиної теорії про те, як здійснюється така зміна у світогляді дітей, немає, тому окреслений феномен досі вивчають (Augoustinos, Rosewarne, 2001).

S. Khan, приділяючи основну увагу процесу формування етнічних стереотипів, вважає, що необхідно розрізняти, з одного боку, процес формування етнічних автостереотипів як уявлень про свою етнічну групу, а з іншого, – процес формування етнічних гетеростереотипів. На процес формування значно впливають такі складові: почуття власної гідності, самооцінка, наші уявлення про те, що думаємо про себе,

і те, як нас сприймають інші, значущість для нас тієї групи, до якої належимо, і з ким себе асоціюємо. Почуття власної гідності часто розглядається як наявність двох компонентів: особисте і колективне. У тому випадку, коли орієнтуємося винятково на негативні стереотипи в описі іншої етнічної групи, ми завищуємо почуття особистої гідності, вважаючи, що робимо свій внесок у формування позитивного колективного почуття гідності. Наприклад, як обґрунтовує S. Khan, «якщо я використовую негативні стереотипи, щоб описати етнічну групу, відмінну від власної, то маю на увазі, що члени моєї етнічної групи володіють більш сприятливими якостями і сприймаються мною соціально прийнятними, ніж члени іншої групи. Думаючи сприятливо про мою групу, я краще сприймаю себе, що в результаті підвищує почуття власної гідності» (Khan, 2008).

У роботах зарубіжних і вітчизняних дослідників, йдеться про одну з головних функцій етнічних стереотипів – пізнавальну. Н. Zastrow зазначає, що етнічні стереотипи властиві людині не випадково, тому що вони необхідні для здійснення процесу мислення. У стереотипних категоріях узагальнюються схожі між собою речі, завдяки чому люди можуть вивчати різні явища і спілкуватися, висловлюючи судження про них (Zastrow, 2010).

А. Greenwald і М. Banaji звертають увагу на зв'язок між етнічними стереотипами та соціальними відносинами, поділяючи їх на свідомі й несвідомі. Несвідомі соціальні відносини визначаються вченими як інтроспективно непізнані (неточні) сліди минулого досвіду, які поділяються на сприятливі чи несприятливі почуття, думки або дії до певних соціальних об'єктів (Greenwald, Banaji, 1995). Н. Tajfel розглядає перелічені функції стереотипу на двох рівнях: індивідуальному та соціальному.

На індивідуальному рівні представлені когнітивна і ціннісно-захисна функції. На соціальному – ідеологічна (формування та збереження групової ідеології, яка пояснюватиме і приписуватиме поведінку групи) та ідентифікуюча (створення і збереження позитивного «Міобразу») функції (Tajfel, 1982).

Нині проблемним питанням є неточність, некоректність або негативна спрямованість стереотипів. Дж. Беррі зауважує, що «соціально бажані» аспекти створення стереотипів «існують в ситуаціях, де міжгрупові стереотипи відображають взаємну привабливість, навіть якщо представники кожної групи зберігають через стереотипи свою власну етнічну самобутність. Цю ситуацію ми ідентифікували раніше як інтеграційний тип відносин в плюралістичних суспільствах» (Беррі, 2007).

З моменту введення в науковий обіг терміна «стереотип» і перших емпіричних досліджень, пов'язаних з іменами D. Katz, K. Braly (Katz, Braly, 1933), інтерес до вивчення цього явища не зменшується. Стереотипи здійснюють на людей і позитивний, і негативний вплив.

Проблема процесу стереотипізації, основні функції, види стереотипів відображені в роботі J. Hilton і W. von Hippel. M. Hogg і J. Turner вивчали процес «самостереотипізації» (*self-stereotyping*) як ефект, що виникає в міжгруповій поведінці, що супроводжується соціальною категоризацією членів такої групи (Hogg, Turner, 1987). Трикомпонентну структуру етнічних стереотипів у вигляді знань, афектів і поведінки вивчали L. Jackson, C. Hodge, D. Gerard, J. Ingram та ін. Основна увага була приділена прогнозуванню очікуваних відносин між групами (Jackson, Hodge, Gerard, Ingram, 1996).

Формування взаємних уявлень, образів, стереотипів в американському суспільстві було в центрі уваги M. Kurokawa. На його думку, у змісті етнічних стереотипів відображаються соціальні та політичні зміни в суспільстві. У дослідженні M. Kurokawa, присвяченому вивченню стереотипу «азіатських американців», вивчено стереотипи китайців і японців, які приїхали і проживають у США, що вступили в економічне змагання (конкуренцію) з групою більшості.

P. Devine і A. Elliot зазначають, що стереотип вихідців з Азії зазнав значних змін і розпочав охоплювати позитивні і негативні характеристики. Зауважимо, що люди більше і краще інформовані про негативні стереотипи, які характеризують інші етнічні групи (Devine, Elliot, 1995).

Нині, особливо в Сполучених Штатах Америки, активно здійснюються різні дослідження етнічних стереотипів. Так, наприклад, L. Guofang, H. Gulbahar опублікували книгу «Сторонні у вищій школі» («Strangers» of the Academy: Asian Women Scholars in Higher Education», 2006). Учені розглядають життя і працю азійських жінок в освітній системі США. Стереотипи, пов'язані з цією етнічною групою, негативно впливають на їхню наукову діяльність, перешкоджаючи їм реалізовувати свої можливості. Неабияку увагу було приділено стратегіям і прийомам, за допомогою яких представникам цієї етнічної групи вдається виживати в середовищі, повному стереотипів, негативних щодо них (Guofang, Gulbahar, 2006).

Останніми роками здійснено чимало досліджень ролі і значення впливу ЗМІ, особливо телебачення, на формування етнічних стереотипів. B. Greenberg, J. Brand здійснили контент-аналіз, який довів, що в результаті впливу ЗМІ спостерігається стійке неадекватне і спотворене

уявлення про етнічні меншини (Greenberg, Brand, 1993). В. McNair, приділяючи особливу увагу ЗМІ у формуванні або порушенні міжетнічних комунікацій, пропонує п'ять основних функцій, якими повинні, на його думку, володіти сучасні ЗМІ, для забезпечення «ідеального» демократичного суспільства.

По-перше, вони повинні повідомляти про те, що відбувається. По-друге, навчати населення тому, як розуміти і інтерпретувати факти. По-третє, забезпечити «платформу» (умови, місце) для можливості вираження інакомислення. По-четверте, надати «розголос» рішенням урядових і політичних інститутів влади. І п'ята функція – слугувати засобом для захисту різних політичних точок зору (McNair, 1999). Отже, як вважає S. Melone, у ЗМІ є великий потенціал перетворення інформації, створення умов для отримання точної та конструктивної інформації, протидіючи неправильним, неточним, помилковим сприйняттям (Melone, 1998).

J. Greenberg, T. Pyszczynski продовжили вивчення окресленої теми, здійснивши дослідження на тему впливу расистських і негативно спрямованих компрометуючих висловлювань щодо етнічних меншин. Так, негативне висловлювання ЗМІ активувало негативні думки і спричинило негативну оцінку глядачів (Greenberg, Pyszczynski, 1985).

Висновки. Міжетнічні відносини визначаються наявністю або відсутністю етнічних конфліктів, які висвітлюють усі аспекти відносин між різними етнічними групами. Поняття «етнічний конфлікт» розуміється в широкому значенні як конкуренція між групами – від реальної боротьби за володіння обмеженими ресурсами до соціальної конкуренції.

Предметом вивчення зарубіжних і вітчизняних учених є психологічні механізми, що лежать в основі формування етнічних стереотипів, їх змістовні, структурні та динамічні складові, особливості. В умовах сучасного суспільства необхідні додаткові соціально-психологічні дослідження, спрямовані на вивчення «білих плям» у психології.

Перспективним і актуальним напрямом є вивчення міжетнічних відносин як «соціального капіталу» етнічної групи, заснованого на внутрішніх і зовнішніх зв'язках членів такої групи. У вивченні міжетнічних відносин як галузі наукового знання порстежується розрив між теоретичним описом міжетнічних відносин і їх прикладним практичним вирішенням.

Подальші напрями досліджень передбачають вивчення, систематизацію та аналіз соціопсихологічних причин, умов перебігу, особливостей та психологічних наслідків міжнаціональних конфліктів,

що виникали в Україні та світі упродовж останніх століть. Створена на основі фактичного матеріалу, цілісна модель міжетнічного конфлікту, яка описує формування, розвитку та загострення міжетнічного конфлікту, дасть змогу в подальших дослідженнях стати фактичним матеріалом у формуванні теоретичних основ психологічних засобів попередження та врегулювання міжетнічних конфліктів.

-
1. Коростелина К. В. Социальная идентичность и конфликт / К. В. Коростелина. – Симферополь, 2003. – 359 с.
 2. Коваль О. А. Міжетнічні конфлікти у контексті національної безпеки України: теоретичні аспекти / О. А. Коваль // Стратегічна панорама. – 2000. – № 3–4.
 3. Іжинін І. Етнічний конфлікт і проблеми втручання / І. Іжинін // Вісник Львівського університету, 2001. – Вип. 4. – С. 16–23.
 4. Стефаненко Т. Г. Этнопсихология / Т. Г. Стефаненко. – М.: Институт психологии РАН, 1999. – 320 с.
 5. Солдатова Г. У. Психология межэтнической напряженности / Г. У. Солдатова. – М.: Смысл, 1998. – 389 с.
 6. Гнатенко П. И. Идентичность: философский и психологический анализ / П. И. Гнатенко, В. Н. Павленко. – К., 1999. – 465 с.
 7. Этничность и этническое насилие: противостояние теоретических парадигм // Социологический журнал. – 2003. – № 3. – С. 118–121.
 8. Brown Michael E. Nationalism and Ethnic Conflict / Brown Michael E., Owen R., Cote Jr., Sean M. Lynn-Jones. – Revised Edition: An International Security Reader. – Cambridge, Mass.: MIT Press. – September, 2001.
 9. Foa U. G. Societal structures of the mind. Springfield, 1974. Folberg and Taylor, Mediation: A Comprehensive Guide to Resolving Conflict without Litigation, Jossey / U. G. Foa, E. B. Foa. – Bass, San Francisco. – 1984. – 179 p.
 10. Goffman E. Stigma: Notes on the management of spoiled identity / E. Goffman. – N. Y., 1963. – 340 p.
 11. Hazan C. Romantic love conceptualized as an attachment process / C. Hazan, P. R. Shaver // Journal of Personality and Social Psychology. – 1987. – Vol. 52. – P. 511–524.
 12. Kelley H. H. Interpersonal Relations. A Theory of independence / H. H. Kelley, G. W. Thibaut. – N. Y., 1978. – 177 p.
 13. Noiriel G. État, nation et immigration. Vers une histoire du pouvoir / G. Noiriel. – Paris: Belin, 2001. – 400 p.
 14. Sjeff Ederveen. Destination Europe. Immigration and Integration in the European Union / Sjeff Ederveen, Paul Dekker, Albert van der Horst. – Amsterdam, 2000. – 270 p.
 15. William T. Johnsen Pandora's Box Reopened: Ethnic Conflict in Europe and Its Implications / T. William // Strategic Studies. – December, 1999. – 250 p.

Семенов Н. М. Этностереотипы как психологический феномен в структуре межэтнических отношений

Рассмотрены роль и значение этнических стереотипов в структуре межэтнических отношений, особенности процесса формирования этнических стереотипов – стереотипизации. Определены актуальные направления изучения этнических стереотипов в структуре межэтнических отношений, охарактеризованы функции стереотипов, их значение в практике взаимодействия этнических групп. Установлена роль факторов общества на формирование этностереотипов.

Ключевые слова: этнические отношения, этнические стереотипы, межэтническое напряжение, разрешение конфликтов.

Semeniv N. M. Ethnic stereotypes as a psychological phenomenon in the structure of inter-ethnic relations

The article defines the concept of modern methods of resolving ethnic conflicts at the level of interpersonal communication, their application in practice of the study of inter-ethnic relations.

The object of study of both foreign and domestic scientists are psychological mechanisms that underlie the formation of ethnic stereotypes, their content, structural and dynamic components, features. In today's society need additional social psychological research to study the « gaps » that remain in this field of psychology, leaving tremendous opportunity for scientists searching creative discovery

The perspective and the actual direction of the study of ethnic relations in the plane of existence of ethnic groups, based on internal and external relations of the members of the group.

The structure of ethnic stereotype is a system of relations that reflect different types of social relations in society. The characteristic gap between the theoretical description of inter-ethnic relations and their practical solutions applied in the study of ethnic relations as a field of scientific knowledge.

Indicated that the process of settlement of ethnic conflicts implies the use of a complex variety of techniques, with one of the most common and effective technique is negotiable.

Established that the modern study of interethnic relations mainly focused on the study of contemporary organizations, including issues such as the integration of organizational processes in ethnic dynamics, using ethnic capabilities, organizational culture, social roles and functions.

Established that ethnically heterogeneous Ukrainian society has potentially dangerous elements of relationships between different ethnic communities. Early prediction conflicts situations and develop a model of the emergence and spread conflict will effectively prevent the crisis state of interethnic relations with dangerous consequences.

Key words: ethnic mutual relations, ethnic stereotypes, ethnic tension, decision of conflicts.

Стаття надійшла 10 червня 2014 року

Розділ IV

**ПРОВІДНІ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ
ДОСЛІДЖЕННЯ**

УДК 159.9:34.01

Н. М. Бамбурак

**ОСОБЛИВОСТІ
СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ АДАПТАЦІЇ
КОЛИШНІХ УВ'ЯЗНЕНИХ**

Зуважимо, що адаптація звільненого правопорушника – це нове пристосування особистості до соціального середовища, прийняття норм, законів, традицій, звичаїв, що були втрачені або зазнали значної деформації за умов її перебування у місцях позбавлення волі. Відтак від цього етапу залежатиме подальша правомірна чи, навпаки, кримінальна життєдіяльність особи.

Ключові слова: адаптація, соціальна адаптація, психологічна адаптація, соціально-психологічна адаптація, адаптивна діяльність, акомодация, асиміляція.

Постановка проблеми. Особа, котра відбула покарання, потрапляє в складні для неї умови соціального середовища, адже вона вимушена зважати на своє становище непотрібної та знедоленої особистості. Помилкова моральність суспільства щодо недавнього злочинця створює для нього особливі норми буття. Колишні засуджені під час виходу на свободу часто втрачають здатність до самостійного способу життя та необхідності піклуватися про себе. У колишніх ув'язнених виникають такі основні соціальні проблеми, як у навчанні та працевлаштуванні; культурній адаптації; збереженні соціальних зв'язків із родичами і сім'єю, близьким оточенням; житлово-побутові тощо.

Тому соціально-психологічна робота із засудженими передбачає надання кваліфікованої допомоги у процесі адаптації та ресоціалізації, здійснюючи видозміну особистісної спрямованості, відновлення соціальних та індивідуально-психологічних якостей колишнього правопорушника, реалізування повноцінної психокорекції щодо відновлення громадянської позиції в житті й творення себе та найближчого оточення за ідеалами краси, гуманності, добра.

Стан дослідження. Наукові розробки з проблематики соціально-психологічної адаптації особистості, що повернулась із

пенітенціарних закладів, як пристосування до нового соціального оточення, яке відбувається через механізми засвоєння норм, зближення ціннісних орієнтацій індивіда та групи, традицій і звичаїв культурного середовища та освоєння соціально-рольової позиції в ньому здійснювали такі дослідники: Ю. Анатонян, Е. Леус, А. Соловійов, М. Ліборакін, В. Гульдан, М. Андреев, В. Трубніков, В. Наливайко, Б. Телефанко, М. Флямер, В. Якімець та ін.

Окрім того, проблема розробки теоретико-методологічних засад соціально-психологічної адаптації на суб'єктивному та об'єктивному рівнях висвітлена у працях провідних психологів В. Проскури, Т. Татідінової, В. Трубнікова, В. Шахрай тощо. Особливо значну увагу вчені приділяли проблемі формування в життєпросторі суб'єкта мікро-сегменту соціальних взаємовідносин як базису активного локального перетворення ним актуальних об'єктивних умов відповідно до власних потреб та інтересів.

Мета статті – обґрунтувати особливості соціально-психологічної адаптації колишніх ув'язнених за критеріями домінуючої форми адаптивної діяльності.

Виклад основних положень. Проблема соціально-психологічної адаптації людини, що повернулись із пенітенціарних закладів, досі актуальна для українського суспільства. Адже від того, як відбувається процес пристосування такої категорії осіб до нових для них соціальних умов, життєвих цінностей, норм і правил поведінки в домінуючому соціумі, залежить не лише їх становище, а й розвиток найближчого середовища.

Зазвичай більшість колишніх засуджених соціально дезадаптовані або у них переважає неадекватна поведінка, тому таким індивідам необхідно в короткі терміни відновити такі соціально значимі навички, як уміння заробляти і витратити гроші, забезпечувати себе одягом, харчуванням, житлом. Окрім того, допомогу в соціальній адаптації необхідно надавати й близькому оточенню, тобто сім'ї колишнього засудженого, адже за період перебування останнього за ґратами у їхньому житті могли відбутись значні зміни. Отож, можна говорити про двоякий характер надання повноцінної соціально-психологічної допомоги в адаптації: з одного боку, це допомога колишньому засудженому в засвоєнні і відновленні старих навичок і ролей, з іншого – допомога сім'ї й оточенню.

У науковій літературі окреслюють та обґрунтовують психологічну та соціальну адаптацію. Соціальна адаптація означає відновлення нормальних, соціально корисних відносин, тобто соціальну реабілітацію людини. За психологічної адаптації відбувається засвоєння

суб'єктом стандартів та цінностей поведінки соціуму. Однак ці види адаптації не можуть розглядатись окремо, адже вони взаємопов'язані.

З позицій соціологічних, філософських і психологічних учень, соціально-психологічна адаптація розглядається на різних рівнях:

I – суспільства в цілому (в масштабі макросередовища);

II – соціальної групи (в масштабі мікросередовища);

III – індивіда (внутріособистісна адаптація).

Соціальна адаптація – процес активного пристосування індивіда до умов соціального середовища; вид взаємодії особистості чи соціальної групи з соціальним середовищем.

Психологічне трактування адаптації зводиться до встановлення стану рівноваги суб'єкта й середовища, їх взаємодії. Адаптація забезпечує рівновагу між взаємодією організму на середовище і навпаки.

Соціально-психологічна адаптація зреалізовує такі аспекти:

– об'єктний і репродуктивний виміри – видозміна особи під впливами соціального середовища й засвоєння нею програми актуальної позитивної соціальної поведінки з входженням у різні соціальні, загальнолюдські процеси;

– суб'єктний вимір передбачає формування в життєпросторі суб'єкта мікросегменту соціальних взаємовідносин як базису активного локального перетворення ним актуальних об'єктивних умов відповідно до власних потреб та інтересів. Результатом такого процесу, його соціальною матеріалізацією в мікропросторі та часі стає набута в процесі адаптації системно-соціальна якість особи – соціальна адаптивність, яка може бути визначена як співвідношення між об'єктним і суб'єктивним вимірами адаптації в певному часовому проміжку [3; 6].

Психосоціальна адаптація передбачає узгодження соціальних аспектів поведінки з прийнятою у цьому суспільстві. Вона потребує навичок взаємодії індивіда (колишнього засудженого), із середовищем, де погоджені вимоги та очікування її учасників. Такий процес пристосування до нового соціального оточення відбувається через механізми засвоєння норм, зближення ціннісних орієнтацій індивіда та групи, традицій і звичаїв культурного середовища та освоєння соціально-рольової позиції в ньому.

Отже, адаптаційний процес – це той, в якому суб'єкт спершу пристосовується спонтанно та стихійно, методом спроб і помилок, і лише згодом, засвоївши певний загальнолюдський досвід, розпочинає свідомо формувати технологічні моделі адаптації, які стають засобом цілеспрямованого управління шляхом унікального перетворення.

Отже, спочатку індивід адаптується через спонтанний чи цілеспрямований вплив середовища, і тільки згодом через особливі соціально-психологічні технології. Адже першопочатково колишній правопорушник є своєрідною «соціально сировиною», оскільки виконує щодо технологій адаптації об'єктну роль, тобто набуває адаптивності, що є умовою часткового звільнення від пасивної адаптації і переходу у вимір адаптації як психосоціальної екстерналізації, тобто автономізації та реконструктивної активності [5].

Здійснення соціально-психологічної адаптації в постпенітенціарний період передбачає вжиття комплексу заходів, які допоможуть звільненому з таких місць активно включитись у реальні соціальні процеси й відносини та закріпити установки і норми, що сформувалися впродовж соціальної реабілітації.

Сенс процесу адаптації до норм соціального середовища після виходу із закладу позбавлення волі пов'язаний з процесом ресоціалізації, інтеріоризації (засвоєння) цінностей та норм, способів діяльності та вчинково-поведінкових патернів, що притаманні новому соціально-психологічному середовищу, а також формам взаємодії, що існують у ньому.

Польський соціолог Я. Щепанський вирізняє чотири етапи соціально-психологічної адаптації [8; 9; 11]:

перший (початковий) – індивід, який адаптується, засвоює лише правила поведінки, проте система цінностей нового середовища внутрішньо ним не визначається;

другий (терпимості) – коли середовище та індивід визнають рівноцінність еталонів поведінки;

третій (пристосування «акомодації») – пов'язаний зі взаємною поступливістю: не лише індивід визнає і приймає систему цінностей середовища, але й представники останнього визнають деякі з них;

четвертий (повної адаптації «асиміляції») – коли індивід повністю відмовляється від попередніх норм і цінностей та повністю приймає нові.

Відтак первинно необхідно сприяти формуванню та розвитку в засуджених у процесі виконання та відбування покарання адаптаційних знань і індивідуально-особистісних якостей, які б полегшували подальшу психосоціальну адаптацію. Остання залежить від гнучкості особистості засудженого, її бажання залучитись до позитивного громадянського життя. У підготовці правопорушника до звільнення соціальному працівникові необхідно також створити для цього об'єктивні передумови, тобто пошук відповідного та за інтересами місця роботи, позитивних знайомств та інше.

Соціально-психологічна адаптація звільнених охоплює три етапи:

1. Пристосувальний – на цьому етапі колишній ув'язнений сприймає низку проблем, пов'язану із побутом і працевлаштуванням. Він є достатньо складним і вирішальним у життєдіяльності цієї особи. Адже часто, долаючи труднощі в побуті і під час влаштування на роботу, ця категорія осіб звертається по допомогу до колишніх друзів, що залучають їх до нових злочинів, спричиняючи рецидивний негативний вплив з антигромадською спрямованістю.

2. Етап засвоєння комплексу позитивно-корисних соціальних ролей актуалізує складність і суперечливість у етичних та індивідуально-психологічних труднощах звільненого. Тут видозмінюються його соціально-поведінкові ролі, функції, і, як правило, сталі негативні навички та звички. Здебільшого індивіди, які відбували тривалий термін ув'язнення, пристосовуються до нового довкілля з великою внутрішньою напругою, психологічними та соціальними зривами, перебуваючи в актуальному дистресовому (стресовому) стані.

3. Етап правової адаптації передбачає утвердження в психіці людини позитивної ідеології, поглядів, звичок, здібностей, цінностей, бажання чесно працювати, натхненно виконувати вимоги законів і морально-етичних норм. Це спричинено позитивними результатами виправлення засудженої особистості за умов корисного виправно-трудового впливу [4; 7].

За критерієм домінуючої форми адаптивної діяльності процес соціально-психологічної адаптації умовно можна розподілити на три етапи (див. рис.).

Успішність протікання психосоціальної адаптації здійснюється за об'єктивними та суб'єктивними ознаками, які сприяють становленню не тільки суспільно бажаної поведінки засудженого, а й його духовному внутрішньому світові.

Оскільки суб'єктивні критерії фіксують і деталізують зовнішні показники (зразкова поведінка, добросовісне та гуманне ставлення до праці, неухильне виконання законів і правил, участь у суспільному житті трудового колективу та інше), то суб'єктивні критерії соціально-психологічної адаптації звільнених із пенітенціарних закладів ініціюють рівень усвідомлення громадської, схваленої поведінки та вчинків, задоволення новими соціальними патернами, ролями та статусами, бажанням зреалізувати майбутню мету, відновити позитивні повноцінні відносини з сім'єю та родиною тощо. Означені критерії обґрунтовують розвиток і протікання соціально-психологічної адаптації та виокремлюють певні обставини, котрі пригальмовують чи, навпаки, сприятливо впливають на неї.

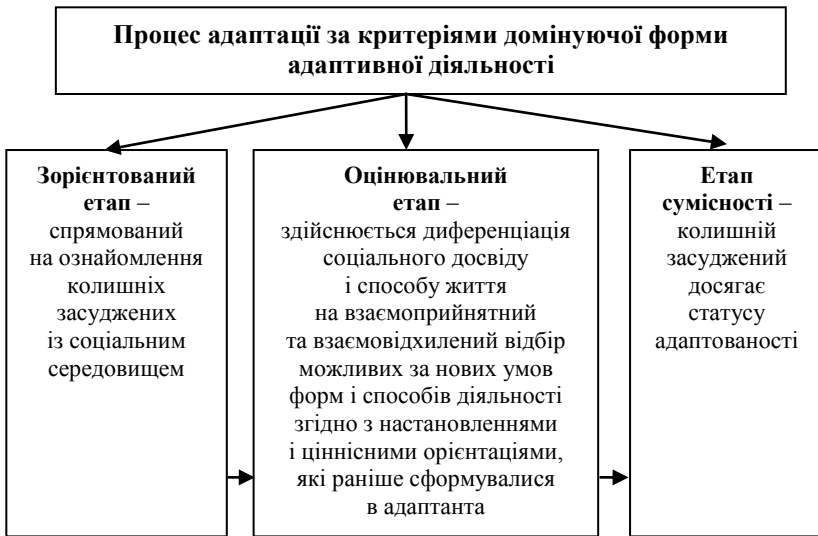

Рис. Етапи процесу адаптації за критеріями домінуючої форми адаптивної діяльності

Характерною особливістю психосоціальної адаптації звільнених із місць позбавлення волі є:

- 1) відбувається після звільнення від покарання, пов'язаного з позбавленням або обмеженням свободи;
- 2) цей соціальний та психологічний процес розпочинається з моменту звільнення засуджених і завершується досягненням відповідності між очікуваннями-вимогами суспільства (окремих соціальних груп) і поведінкою раніше засудженої особи;
- 3) завданням соціально-психологічної адаптації є залучення колишніх ув'язнених до життя без правових обмежень у новому соціальному середовищі, яке передбачає їх добровільне засвоєння та дотримання нормативних вимог актуального середовища та кримінально-правових норм;
- 4) психосоціальна адаптація таких осіб залежить від адаптаційних навичок і здібностей, притаманних індивіду і набутих в установі, де відбувалось покарання;
- 5) успіх адаптації звільнених з місць позбавлення волі залежить від співвідношення системи особистісних настановлень і вимог, які диктує соціум (трудоий колектив, найближче довкілля, сім'я);

б) актуалізується лише за наявності позитивної взаємообумовленої соціальної спрямованості мікросередовища та особистості колишнього засудженого, сумісності соціальних очікувань суспільства та її моральних позицій, ціннісних орієнтації [3].

Протікання соціальної адаптації залежить від багатьох факторів. Деякі з них сприяють успішному «входженню» осіб, які звільнились із місць позбавлення волі, в нове чи змінене середовище, інші, навпаки, цьому перешкоджають. Важливим фактором, від якого залежить соціальна адаптація, є співвідношення між диспозиційною структурою особистості та соціальними сподіваннями середовища.

Аналіз змістового наповнення процесу соціально-психологічної адаптації осіб, звільнених із пенітенціарних закладів, його унікальні та універсальні закономірності вказують на незавжди безконфліктний позитивний його розвиток.

Звільнений повинен подолати численні перешкоди внутрішнього (суб'єктивні) і зовнішнього (об'єктивні) характеру. Ці проблеми можуть розподілятися на дві категорії: в першій, як правило, вирішальну роль виконують особистісні індивідуально-психологічні якості людини та її поведінково-вчинкові патерни, тобто фактори суб'єктивного впливу; в другій – переважають ситуації, які визначаються об'єктивними, незалежними чинниками (відсутність житла, проблеми з працевлаштуванням та інше). Такі аспекти потребують різноманітного розв'язку та залежать від віку, статі, освіти, професії та інших соціально-демографічних параметрів особистості.

Постпенітенціарну соціально-психологічну адаптацію, вирішення працевлаштування та побутових проблем більшість колишніх засуджених проходять самостійно, у кращому разі – за допомогою родичів і позитивного гуманного найближчого середовища. Залежно від конкретної соціальної ситуації звільненого і виникає необхідність у наданні йому повноцінної соціально-психологічної допомоги:

- оформленні документів;
- пошуку роботи та працевлаштуванні;
- пошуку місця постійного чи тимчасового проживання;
- вирішенні проблем зі здоров'ям;
- налагодженні взаємостосунків із родичами та вирішенні психологічних проблем;
- наданні та отриманні матеріальної допомоги тощо.

Отож, центри психосоціальної адаптації для осіб, які звільнились із тюрми (СІЗО), утворюються відповідно до потреб цього регіону місцевими органами виконавчої влади, організаціями та установами, органами місцевого самоврядування, підприємствами,

громадськими об'єднаннями, діяльність яких спрямована на поступове повернення колишніх ув'язнених, до загальноприйнятого у суспільстві соціально-нормативного життя шляхом надання їм соціальних послуг та сприяння в отриманні інших видів допомоги з урахуванням індивідуальних потреб особи.

Окрім того, вона регулюється та регламентується типовими положеннями, затвердженими центральними органами виконавчої влади, які забезпечують формування державної політики у сфері соціального захисту населення та трудових відносин [1].

Тому для реалізації мети соціально-психологічної адаптації та соціального патронажу соціальними службами розроблені програми, в межах яких здійснюється соціальний супровід колишніх засуджених [10].

Індикатором адаптації вважається період уміння утриматись від протиправної поведінки, здійснення соціально корисної діяльності, активність входження в соціальне життя та психологічний комфорт, які закріплюють поновлений соціальний статус індивіда у такому середовищі. Отож, специфічні риси психосоціальної адаптації визначаються змістовною наповненістю адаптаційного процесу. Зокрема на молодь, яка повернулася із місць позбавлення волі, значною мірою впливають не морально-правові, соціально-психологічні, а культурні характеристики.

Ефективність соціально-психологічної адаптації залежить від трьох факторів:

- 1) світогляду, рис характеру, інтелекту колишнього засудженого;
- 2) наявності стійкого соціального середовища: житла, сім'ї, взаємовідносин на роботі з колективом, задоволення професією, якщо вона була або ж набувається в місцях позбавлення волі;
- 3) від умов, у яких особа знаходилась під час відбування покарання (колективу, котрий її оточував, характеру організації праці тощо) [2].

Відтак соціально-психологічна адаптація вважається успішною, якщо людина, котра звільнилась із місць позбавлення волі, налагоджує тісні соціальні зв'язки (сім'я, успіх у трудовій діяльності, взаємовідносини з товаришами), розірвала негативні зв'язки і викорінює делінквентну поведінку. Адже успішність соціальної адаптації забезпечує ефективність соціальної реабілітації колишніх засуджених. Зрив у адаптації колишніх ув'язнених призводить до скоєння злочину, який, власне, і є свідченням невдалої ресоціалізації – інтерналізації та недостатньої ефективності запропонованих державою та недержавними організаціями реадaptивних програм.

Висновки. Отже, адаптація звільненого правопорушника – це нове пристосування особистості до соціального середовища, прийняття норм, законів, традицій, звичаїв, що були втрачені або зазнали значної деформації за умов її перебування у місцях позбавлення волі. Відтак від цього етапу залежатиме подальша доля особи, а саме те, чи вчинятиме правопорушення, чи, навпаки, намагатиметься поліпшити своє соціальне становище.

Перспектива досліджень полягає у подальшому з'ясуванні аспектів цілісної системної соціально-психологічної роботи з особами, які перебували у пенітенціарних закладах.

1. Про соціальну адаптацію осіб, які відбували покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк: Закон України (зі змінами, внесеними згідно із Законом № 5462-VI (5462-17) від 16.10.2012). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3160-17>

2. Леус Э. В. Адаптационные технологии ресоциализации несовершеннолетних осужденных / Э. В. Леус, А. Г. Соловьев // Психология и право. – 2012. – № 3. – С. 20–31.

3. Либоракина М. И. Социальное партнерство / М. И. Либоракина, М. Г. Флямер, В. Н. Якимец. – М.: Школа культурной политики, 1996. – 114 с.

4. Пенитенциарная психология / Ю. А. Дмитриев, Б. Б. Казак. – Ростов н/Д.: Феникс, 2007. – 681 с.

5. Проскура В. В. Соціальна адаптація осіб, які повернулись з місць позбавлення волі / В. В. Проскура. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://elib.ukma.edu.ua/Mahisterium/MAG_ISSUE15_2004_sotsrob/11_proskura_v.pdf.

6. Проскура В. В. Технології соціальної адаптації чоловіків, які звільнюються з місць позбавлення волі: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. соціол. наук / В. В. Проскура. – Запоріжжя, 2008. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://i-rc.org.ua/files/personalii/proskura-v-v.pdf>.

7. Соціальна адаптація вихованців ВТК, які звільнюються з місць позбавлення волі // Соціальний супровід неповнолітніх і молоді, які відбувають покарання та звільнюються з місць позбавлення волі: методичні рекомендації для працівників ЦССМ. – Ужгород, 2002. – 132 с.

8. Татидинова Т. Соціальна реадaptaція бивших заключених / Т. Татидинова // Социологические исследования. – 2011. – № 3. – С. 17–21.

9. Трубников В. М. Социальная адаптация освобожденных от отбывания наказания / В. М. Трубников. – Х., 1990. – 177 с.

10. Шахрай В. М. Технології соціальної роботи: навчальний посібник / В. М. Шахрай. – К.: Центр навчальної літератури, 2006. – 464 с.

11. Соломатіна К. Ю. Роль психологічної та соціально-виховної роботи в адаптації осіб, звільнених із місць позбавлення волі / К. Ю. Соломатіна //

Міністерство праці та соціальної політики України. – К. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.rusnauka.com/21_NIEK_2007/Psihologia/24203.doc.htm

Бамбурак Н. М. Особенности социально-психологической адаптации прежних заключенных

Адаптация освобожденного правонарушителя – это новое приспособление личности к социальной среде, принятию норм, законов, традиций, обычаев, которые были ранее потеряны или испытали значительную деформацию в условиях ее пребывания в местах лишения свободы. Следовательно, от этого этапа будет зависеть жизнедеятельность индивида.

Ключевые слова: адаптация, социальная адаптация, психологическая адаптация, социально-психологическая адаптация, адаптивная деятельность, аккомодация, ассимиляция.

Bamburak N. M. The social-psychological adaptation features of former prisoners

Adaptation of discharged prisoner is a new adaptation of the personality to the social midst, adaptation of norms, laws, traditions, customs which were lost earlier or undergone considerable distortion on condition that one was imprisoned. Thus from this stage it will be depended the further lawful and vice versa criminal vital activity of the person.

Indeed, social and psychological adaptation is considered successful if the person whoresigned from prison, establishing close social relations hips (family, successinthe labor force, relationships with friends), severedties and eradicate negative delinquentbehavior.

The successfulsocial adaptation en sures the effective nesso of social rehabilitation of former prisoners. Psychosocial adaptation is releasedin three stages: adaptivestage, the stage of mastering complex positive lyuse ful social rolesand legal stage adaptation.

Disruption of adaptation of former prisonersleads tocrime, which actuallyis a testament tothe failedre-socialization-internalization and lack of effectiveness of the proposed government andnon-government organizationsre adaptive programs. The refore, creating arehabilitation program for this population, it should be noted that its successwill dependon changes in psychological and social orientation of the offender and the measuredlevel of recurrence after their passage, so that a person whohas been convicted, has adopted a negativenorms, customs and traditions of conductin prison.

Of course, the level of success ofre-socializationwill depend not only on rehabilitation programs, but also on individual psychological characteristics of the prisoner.

Key words: adaptation, social adaptation, psychological adaptation, social-psychological adaptation, adaptive activities, accommodation, assimilation.

Стаття надійшла 25 червня 2014 року

ПСИХОЛОГІЧНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ДАУНШИФТИНГУ ЯК СОЦІАЛЬНО- ПСИХОЛОГІЧНОГО ФЕНОМЕНА

Подано характеристики дауншифтингу як соціально-психологічного явища. Охарактеризовано основні причини та наслідки дауншифтингу для працівників. Детально описано позитивні та негативні наслідки, а також основні ризики дауншифтингу. Висвітлено основні види дауншифтерів відповідно до виду дауншифтингу.

Ключові слова: кар'єра, кар'єрне становлення, криза, стрес, відмова від кар'єри, антикар'єрні установки, стиль життя, якість життя, задоволення, дауншифтинг, дауншифтер.

Постановка проблеми. Останніми десятиліттями стрімко зростає дослідження явища, протилежного до кар'єрного зростання, – дауншифтингу, що розглядається як варіант професійної ресоціалізації особистості і пов'язаний зі зміною місця роботи та її змісту. Нині дедалі більше людей розпочинають думати про балансування роботи та відпочинку або навіть звільнення з метою збереження гармонії та психічної рівноваги.

Дауншифтинг передбачає перехід із високооплачуваної, але пов'язаної з надмірним стресом, навантаженням, роботою, що забирає весь вільний час, на більш спокійну, хоч і низькооплачувану, порівняно з попередньою, а також відмову від предметів розкоші і кар'єрних перспектив у майбутньому.

На особистісному рівні дауншифтинг – це усвідомлення себе, своїх цілей, інтересів і бажань, здатність уберегтись від нав'язування ідеалів і принципів, жити простіше й щасливіше, досягти гармонії з природою, цивілізацією та собою. Люди, котрі називають себе «дауншифтерами», зробили вибір на користь свободи, творчої самореалізації чи гармонії у сім'ї.

Стан дослідження. Існує необхідність належного та ретельного вивчення явища дауншифтингу в соціально-психологічному та особистісному зрізах. Чимало наукових досліджень, зокрема Т. Санталаймен та Е. Воутілайнен, зосереджені на вивченні труднощів, що виникають у працівників усередині службової кар'єри. Значна увага спрямована на психологічний аналіз синдромів, що можуть спровокувати виникнення явища, яке має ознаки дауншифтингу (К. Гамільтон та Е. Мейл).

Як зазначає О. Донченко, головний науковий працівник Інституту соціальної та політичної психології АПН України, люди, які зазнали впливу радянської системи, не готові сприйняти це явище як природне і бачать у ньому багато негативних ознак. Старше покоління українців добре пам'ятає ганебне слово «дармоїд», яким таврували людей, котрі не працювали «без поважної причини».

Тому **метою** статті є визначення причин і наслідків дауншифтингу в трудових колективах і для працівників зокрема.

Виклад основних положень. Дауншифтинг нині став однією із найпопулярніших і найгостріших тем у психології кар'єри та психології управління. Дауншифтинг (англ. downshifting – сповільнення чи послаблення якогось процесу) – термін, що позначає життєву філософію «життя заради себе», «відмова від чужих цілей» (або просто вживається термін «simple living») [2, с. 35].

Дауншифтерами називають людей, котрі сягли певного успіху в кар'єрі, але вирішили «вийти з гри» і змінити роботу, сповнену стресів, на менш престижну, але більш спокійну і «природну». Тому кар'єрний дауншифтинг є реалізацію внутрішньої потреби особистості у мінімізації стресу та напруженості і завжди супроводжується морально-психологічним апгрейдом.

Дауншифтинг розрізняють за ступенем зміни способу життя. Можливі варіанти від повної зміни способу життя до елементарного скорочення робочого часу: перехід на більш творчу, але менш престижну і гірше оплачувану роботу, переїзд із великих міст у малі населені пункти, створення власного невеликого бізнесу або відмова від розкручених брендів [10].

Кожна людина вибирає вид професійної діяльності, найбільш прийнятний для себе, ґрунтуючись на особистісних прагненнях і бажаннях.

Дослідники вирізняють постійний і тимчасовий дауншифтинг:

- постійний є станом, з якого вже не повертаються назад до кар'єри і слави. Він полягає у повноцінній відмові від колишніх життєвих моделей і небажання вдаватися до них повторно. Це, як правило, кардинальна зміна життєвих засад;
- тимчасовий – це більш тимчасове явище в житті людини, що використовується нею для усунення синдрому хронічної втоми, вирішення внутрішніх конфліктів, інших проблем [2, с. 51].

Якщо розглядати причини виникнення дауншифтингу, то домінантною причиною обрання такого стилю життя є бажання отримати більше задоволення від життя. Хоча основу незадоволеності можуть становити різні чинники, проте зазвичай це незадоволеність виникає

зі зростанням ролі роботи і кар'єри у житті людини порівняно з іншими життєвими цілями, особливо зі стосунками з родиною і друзями.

Бажання витратити більше часу на сім'ю, як правило, виконує роль сильного мотиву для багатьох дауншифтерів, у яких є діти. Незадовільний стан здоров'я також може бути мотиваційним фактором, що впливає на обрання такого стилю життя, як дауншифтинг [4].

До згаданих причин дауншифтингу можна додати:

- прагнення до гармонійного життя;
- невідповідність особистих цілей і посадових обов'язків;
- бажання максимально презентувати себе;
- погіршення здоров'я, що пов'язано з постійно накопичуваним стресом;
- переоцінка себе;
- надмірне навантаження на роботі [1].

Дауншифтинг як соціально-психологічний феномен має переваги та недоліки. До основних переваг належать:

- по-перше, він дає змогу зайнятися тим, що справді цікаво;
- по-друге, дауншифтинг дозволяє поліпшити здоров'я, на яке вплинула безперервна і напружена робота;
- по-третє, подібні зміни в кар'єрі дозволяють позбутися почуття «маріонетковості», тобто можна жити за власними правилами, не підкоряючись корпоративній культурі, приділяти час сім'ї та хобі, а не роботі.

До позитивних рис дауншифтингу входять:

- зниження рівня стресів, тривожності і агресивності;
- природний ритм життя;
- здорове харчування;
- свіже повітря і чиста вода;
- повна самореалізація;
- розкриття творчого потенціалу тощо [5].

Можна розглядати дауншифтинг не як рух униз кар'єрними щаблями, а як новий кар'єрний виток, «переосмислення» кар'єри, нове бачення власної особистості, її професійної та життєвої самореалізації.

Проте дауншифтинг має низку недоліків. Найперше до них слід віднести відсутність матеріальних доходів. Дауншифтери разом із престижною роботою відмовляються від багатьох статусних та іміджевих речей.

До недоліків дауншифтингу входить реакція друзів і знайомих на подібні зміни. Часто близьке оточення доволі консервативно ставиться до влаштування кар'єри і не розуміє причин відмови від неї.

Реакції можуть бути різними за силою прояву: від легкого здивування до повного неприйняття.

Також до «мінусів» дауншифтингу належать:

- «синдром кінця війни» – загострення хронічних захворювань;
- втрата істотної частини доходу;
- конфлікти з родичами і колегами;
- зниження рівня комфорту;
- відмова від сучасної медицини [1].

Результатом може бути розчарування в дауншифтингу як способу вирішення проблем.

У дауншифтингу існують і певні небезпеки як соціально-психологічного явища, а саме:

- по-перше, роботодавці болісно сприймають рішення співробітника «віддалитися» і часто вважають це зрадою;
- по-друге, звикнути до зменшення доходів спочатку не просто, тому краще мати невеликий запас матеріальних засобів.

Залежно від особливостей прояву дауншифтингу вирізняють основні види дауншифтерів:

- *фрілансери*, тобто ті, які працюють удома. Ці люди не мають керівників і можуть паралельно виконувати декілька проектів. Із розвитком Інтернету пошук замовників спростився, чимало фрілансерів працюють на замовника з іншої країни;

- *«класичні» дауншифтери* – люди, які досягли певного статусу в суспільстві, проте в певний момент вирішили змінити свої пріоритети;

- *«псевдо-дауншифтери»* – працівники, які розуміють, що їх цікавить інший напрям діяльності, і тому пробують все з початку у новій сфері професійної діяльності;

- *вимушені дауншифтери* – категорія осіб, які, втративши високооплачувану роботу, шукають альтернативні шляхи для існування [2, с. 47].

Основою вивчення стилей життєвих практик українських дауншифтерів були показники стилю життя за П. Бурдье, а саме: зайнятість, матеріальний стан, споживання, політичні погляди, релігійні погляди, здоров'я, освіта тощо.

За результатами досліджень виявлено такі особливості.

Життя до переходу до дауншифтингу

Рівень освіти дауншифтерів є високим, вони мають закінчену вищу освіту. Щодо кар'єри, то можна зазначити, що вони досягнули високого кар'єрного рівня з відповідним соціальним статусом та матеріальною винагородою. Здебільшого дауншифтери оцінюють свій

матеріальний стан як середній та заможний. Проте також вони вказують на те, що підтримка такого матеріального становища вимагала великої кількості робочих годин, акцентують на відсутності часу на будь-що інше. Вказують на загальну незадоволеність життям, в основному через постійну зайнятість на роботі і шалений темп життя.

Причини переходу до дауншифтингу

Передумовами зміни стилю життя була незадоволеність життям і прагнення до змін. Також основними з причин є: «прагнення проводити більше часу з родиною», «незадоволеність роботою та прагнення до самореалізації», «прагнення до більш здорового способу життя», а також «прагнення до менш матеріалістичного стилю життя», «прагнення до більш збалансованого стилю життя».

«Механізм» зміни стилю життя

Загальний «механізм» полягає у прийнятті рішення про переїзд і пошук варіанту для переїзду. На думку П. Танма, реальний процес зміни життя – це поступовий ґрунтовний процес зміни кількості робочого часу, доходу та споживання. В цьому випадку дауншифтери доволі часто можуть зазнати негативної реакції інших на зміну власного стилю життя.

Адаптація до нового стилю життя

Адаптація до нового стилю життя відбувається достатньо безпроблемно, труднощі здебільшого мають суто організаційний характер.

Соціальні зв'язки

Зміна стилю життя сприйнята іншими вкрай негативно, особливо з боку близьких родичів і друзів. Лише невелика частина представників попереднього середовища змогла позитивно, чи хоча б нейтрально, поставитися до таких змін.

Українське суспільство ще не готове прийняти такий стиль життя. Більша частина «старих» особистих зв'язків дауншифтерів обірвалася внаслідок зміни ними попереднього стилю життя. Ініціаторами розриву були не дауншифтери, а та частина їх знайомих, яка не змогла прийняти їх стиль життя.

На зміну того оточення, з яким дауншифтери втратили зв'язок, у них виникають нові особистісні контакти – з людьми, які також є реальними або потенційними дауншифтерами, або поділяють схожі погляди. Часто такі знайомства виникають через Інтернет.

Соціокультурні характеристики нового стилю життя:

а) зайнятість. Сточовно щоденної зайнятості дауншифтерів, то вона полягає у веденні типового сільського господарства – вирощування городини, догляд за тваринами тощо. Часто вони можуть

виконувати роботу, що займає мінімум часу, проте приносить їм максимум задоволення;

б) матеріальне становище. Основною умовою для дауншифтера є те, що його діяльність повинна приносити задоволення і не бути тягарем. За об'єктивними показниками, їхнє матеріальне становище не найкраще, проте вони є абсолютно задоволеними у зв'язку із зміною своїх споживацьких потреб і структури споживання в цілому;

в) споживання. Основним пунктом у структурі споживання є продукти харчування. Зазвичай дауншифтери купують продукти. Одяг та взуття – практично не купують, акцентуючи на тому, що за умов їхнього теперішнього стилю життя вони не є першою необхідністю. Сплачують за комунальні послуги, здебільшого за електроенергію. Щодо медичних послуг, то за необхідності прагнуть їх отримувати у столиці, у тих лікарів, яких відвідували до переїзду. Також до витрат слід віднести окремі господарські потреби;

г) дозвілля. Після зміни стилю життя поняття вільного часу для істотно трансформується. «Вільним» є практично весь їх час. Однією з типових особливостей дауншифтера є відмова від телебачення, натомість вони є активними користувачами мережі Інтернет. Присвячують свій час перегляду фільмів, читанню книг, іграм із дітьми, спілкуванню у межах своєї спільноти та поза нею;

г) політичні погляди. Доведено, що дауншифтери не виявляють жодної зацікавленості перебігом політичних подій і в Україні, і в світі. Вказують, що стежать у новинах (які вони переглядають через Інтернет) лише за найбільш глобальними світовими подіями;

д) релігійні погляди. Щодо релігійних поглядів, то дауншифтери не вважають себе релігійними людьми, і до інституту церкви та питання віри в цілому ставляться скептично;

е) здоров'я. Всі прихильники дауншифтингу зазначають про його помітне поліпшення після переїзду. Вони безпосередньо пов'язують це із проживанням у більш чистій екологічній зоні, вживанням якісної питної води та екологічно чистих продуктів харчування, помірними фізичними навантаженнями, достатньою кількістю сну та відсутністю стресу;

є) самоосвіта. Для самоосвіти з'являється достатньо велика кількість часу, здебільшого це читання літератури, яка пов'язана з колом їх інтересів;

ж) задоволеність новим стилем життя. Дауншифтери заявляють про цілковите задоволення своїм життям, пов'язуючи це з тим, що нарешті займаються тим, чого прагнули, проводять час

із родиною та вважають свій стиль життя більш збалансованим і гармонійним;

з) плани на майбутнє. Дауншифтери окреслюють перспективи подальшого розвитку, що стосуються їхнього господарства, розбудови чи ремонту будинку, народження дітей [1].

Отже, з наведених особливостей прояву та формування дауншифтингу можна стверджувати, що він виступає атикризовою формулою для особистості, здебільшого не є «втечею від себе», а навпаки – можливістю пізнати нові грані власного «Я» і впорядкувати та гармонізувати власне буття.

Висновки. Дауншифтинг є стилем життя людей, які відмовляються від пропагованих суспільством цінностей, на зразок матеріального добробуту та досягнення кар'єрного успіху, на користь життя заради себе та своєї родини.

Перехід до такого стилю життя здійснюється через добровільні довгострокові зміни, які реалізуються шляхом зниження рівня зайнятості та відповідно збільшення кількості вільного часу заради зміцнення власного здоров'я та особистісного розвитку. І хоча дауншифтинг є інноваційним соціальним проявом, проте такі стилезжиттєві практики зацікавлять дедалі більшу кількість осіб, оскільки вони дають змогу відчувати повноцінне життя через зосередження на сім'ї, дітях, спілкуванні з природою, мистецтвом тощо. Проте його наслідки можуть бути згубними, якщо він не відповідає внутрішньому особистісному поклику, а ввійде в моду. Тоді працівники, прагнучи «віддати данину» моді, формуватимуть антикар'єрні установки, що відобразатиметься на розвитку фірм, організацій та стані ринку праці в цілому.

Подальше дослідження буде спрямовано на емпіричне вивчення особливостей формування антикар'єрних установок особистості та їхнього впливу на виникнення дауншифтингу серед працівників. Також доцільним є вивчення впливу соціальних факторів на схильність до дауншифтингу, зокрема у працівників недержавних установ та організацій.

1. Бутонова Н. В. Дауншифтинг. Новое правило – отказ от всяческих правил / Н. В. Бутонова // Новые традиции: коллективная монография. – СПб.: Петрополис, 2009. – С. 56–69.

2. Гавалешко О. М. Акмеологія з основами психології кар'єри: навчально-методичний посібник / О. М. Гавалешко, В. В. Пасніченко, Т. А. Кривко. – Чернівці: Рута, 2004. – 84 с.

3. Гусева А. С. Служебная карьера / А. С. Гусева, В. А. Иглин, Б. В. Литов / под общ. ред. Е. В. Охотского. – М.: Научный мир, 2008. – 234 с.

4. Деркач А. А. Психология развития профессионала / А. А. Деркач, В. Г. Зызыкин А. К. Маркова. – М.: РАГС, 2000. – 352 с.
5. Дрейк Дж. Дауншифтинг. Как меньше работать и больше наслаждаться жизнью / Джон Дрейк. – М.: НаучПресс, 2011. – 211 с.
6. Миронова Т. Л. Самосознание профессионала / Т. Л. Миронова. – Улан-Удэ: Изд-во Бурятского ун-та, 1999. – 187 с.
7. Нестерчук В. В. Організація і мотивація праці: навч. посібник / В. В. Нестерчук. – К.: Вид-во Європ. ун-ту, 1999. – 88 с.
8. Савельева В. С. Управління діловою кар'єрою: навчальний підручник/ В. С. Савельева, О. Л. Єськов. – К.: Центр учбової літератури, 2007. – 176 с.
9. Самоукина Н. В. Психология профессиональной деятельности / Н. В. Самоукина. – СПб.: Питер, 2003. – 224 с.
10. Цитрин Дж. Пять принципов выдающейся карьеры: Как достичь успеха, получая удовлетворение от работы: пер. с англ. / Дж. Цитрин, Р. Смит. – М.: Добрая книга, 2005. – 352 с.

Калька Н. М., Левицкая Г. Р. Психологические характеристики дауншифтинга как социально-психологического феномена

Представлены содержательные характеристики дауншифтинга как социально-психологического явления. Авторы характеризуют основные причины и последствия дауншифтинга для работников. Описаны положительные и отрицательные последствия дауншифтинга, а также основные риски дауншифтинга; основные виды дауншифтеров в соответствии с видом дауншифтинга.

Ключевые слова: *карьеря, карьерное становление, кризис, стресс, отказ от карьеры, антикарьерные установки, стиль жизни, качество жизни, удовольствие, дауншифтинг, дауншифтер.*

Kal'ka N. M., Levyts'ka H. R. The psychological characteristics of downshifting as a socio-psychological phenomenon

The article presents the substantial characteristics of downshifting as a socio-psychological phenomenon. The authors describe the main causes and consequences of downshifting for workers.

Among these reasons the authors distinguish the desire to spend more time with family, the desire for harmonious living, different personal goals and responsibilities, the desire to present themselves as much as possible, deterioration of health, high level of stress reassessment, excessive workload. The main reason for the rejection of the career is the desire to get out of life and reduce your stress level.

The characteristic of the main indicators of lifestyle, such as employment, financial status, consumption, political opinions, religious beliefs, health, education, future plans, satisfaction with the new lifestyle, leisure, etc. are presented in the article.

The positive and negative effects of downshifting and major risks of downshifting are described in details.

The disadvantages of downshifting are the reaction of friends to such changes, the «syndrome of the end of war» – aggravation of chronic illness, loss of a substantial part of the income; conflicts with family and colleagues, reducing comfort, rejection of modern medicine.

The main dangers of downshifting for workers are the employer's loss of confidence and reduced earnings.

Main kinds of downshifters according to the type of downshifting are describe in the article, such as freelancer, classic downshifters, untrue-downshifters, forced downshifters.

Key words: *career, career formation, crisis, stress, rejection of career, anti-career installation, lifestyle, quality of life, pleasure, downshifting, downshifter.*

Стаття надійшла 4 червня 2014 року

УДК 316.624.3(316.343.656)

О. М. Лозинський

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ ВІДТВОРЕННЯ КОРУПЦІОГЕННОЇ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ

Проаналізовано психологічні чинники (зокрема Я-концепцію типової особистості), котрі відтворюють корупційну політичну культуру. Зважено на те, що корупційний менталітет населення є вагомим бар'єром на шляху соціально-політичного реформування у державах із недемократичним історичним досвідом, порушення прав і свобод людини. Вивчено результати емпіричного дослідження корупційної політичної культури.

Ключові слова: *корупційна політична культура, моральний конформізм, звикання до корупції.*

Постановка проблеми. Труднощі в реалізації соціально-політичних реформ полягають не завжди лише у відсутності необхідних матеріально-технічних ресурсів для їх здійснення. Залишається так званий «людський фактор» (психологічний за своєю сутністю), без урахування якого намагання здійснити соціальні зміни будуть недостатньо результативні. Прикладами «людського фактору» є: недостатній рівень *компетентності* та *досвіду* фахівців, що намагаються планувати та реалізувати реформи (помилкові рішення); відсутність у реформаторів *повноважень* чи *бажання* щось змінювати (імітація змін); відсутність *мотивації* у суспільстві жити за новими правилами (масовий саботаж, спротив); *недовіра* щодо реформаторів із боку населення чи інвесторів (зокрема закордонних) і т. д.

Одним із системних психологічних факторів, що гальмують запровадження змін, є *політична культура* – якісний прояв суспільного життя людей, що виявляє «...у звичаях і законах історичний політичний досвід...», що реалізується у конкретних соціальних діях» [1, с. 127].

Стан дослідження. Проблема існування в часи змін цікавила мислителів упродовж тривалого часу: від Геракліта, Сократа до Макіавеллі, філософів-утопістів, прагматиків та екзистенціалістів. На вплив *політичної культури* на соціальні зміни звернув увагу німецький філософ Гердер (XVIII ст.). Упродовж кінця XIX – початку XX ст. цю проблему розробляли відомі дослідники В. Вундт (1832–1920), Г. Лебон (1841–1931), Г. Тард (1843–1904). Психологи А. Адлер, К.-Г. Юнг (1875–1961), Е. Фромм (1900–1980), Т. Адорно досліджували передумови виникнення садистського типу політичної культури у тоталітарних державах першої половини XX ст. [2; 3]. Посттоталітарну політичну культуру владного тиску і «подвійної моралі» 1950–80-х рр. проаналізували Ч. Мілош, В. Гавел [4; 5], М. Фуко [6, с. 344–363]. Дослідники зважили на те, що корумпована влада, завдяки системі інституцій, подавляє опір суспільства, ізольовуючи людей один від одного (шляхом сіяння недовіри), обмежуючи можливості для дій (мінімізація свобод, можливостей, вільного часу), здійснюючи постійне стеження (паноптикон).

Наприкінці XX ст. аналіз структури політичної культури як системи еволюційно сформованих домінуючих ідей, традицій, способів реагування учасників спільноти здійснено американським соціологом Е. Шайном [7], котрий виділив такі рівні політичної культури: *очевидний* (проявляється в естетиці); *знаково-регулятивний* (виявляється «позитивному праві»); *прихований психологічний* (виявляється в реальних спонтанних актах поведінки людей, «природному праві»). Вплив політичної культури на людину описав соціолог С. О. Макеев, застосовуючи поняття «типова особистість» із найбільш характерними для певного типу спільноти соціально-психологічними якостями [8].

Вплив політичної культури на суспільні процеси вивчають сучасні вітчизняні дослідники – В. Васютинський, М. Головатий, М. Пірен, Д. Ольшанський, О. Ліщинська та ін. Дослідження особливостей та наслідків впливу політичної культури слід продовжувати, оскільки змінюються історичні та суспільні обставини, люди як носії політичної культури.

Метою статті є аналіз впливу актуального типу політичної культури на морально-психологічний стан людей в суспільстві, формування у населення специфічної ментальності, що може бути перешкодою для запровадження соціальних змін і реформування.

Виклад основних положень. Наша держава з підписанням договору про асоціацію з країнами Європейського Союзу має шанс розпочати якісно новий етап соціального реформування. Підписання угоди вимагатиме переформатування багатьох сфер внутрішньої та зовнішньої політики: втілення у життя реформ судочинства, виборчого законодавства, прозорості здійснення бюджетної політики, реформування правоохоронних органів, прокуратури, місцевого самоврядування, умов ведення бізнесу тощо.

Підписання угоди про асоціацію з ЄС та імплементація нового формату стандартів в українському суспільстві визнається більшістю сторін критерієм дієвості чинної влади. Водночас частина аналітиків звертають увагу, що глибина необхідних реформ стосується не лише прийняття законодавчих актів, але зміни ціннісних координат і психології суспільства, це неминуче стосуватиметься інтересів впливових внутрішньополітичних і закордонних гравців. Тому слід ураховувати, що впровадження реформ у суспільстві натраплятиме на відкритий і прихований спротив певних категорій людей, а також незацікавлених агентів.

На думку авторитетних міжнародних аналітичних інституцій, вагомою перешкодою на шляху до євроінтеграції визнається корупція, оскільки Україна за рівнем владних зловживань перебуває у 30-ці найбільш корумпованих держав світу [9]. За умов корупціогенної політичної культури засоби приборкання корупції є не лише малоефективними, але й фіктивними, що уможливають подальше зловживання владою, підміну демократично-правових форм урядування на авторитарно-олігархічні, корупційно-кримінальні. У випадку поширення корупції за певні допустимі межі виникають парадоксальні умови існування в суспільстві з подвійною чи перевернутою системою правових і морально-етичних координат. За таких обставин державні інститути втрачають суверенність, значною мірою обслуговують інтереси лобістських угруповань та організованої злочинності. Політична культура у такого типу суспільствах стає *корупціогенною*, а неврахування наслідків такої ситуації означає імітування здійснення реформ.

У дослідження корупціогенної політичної культури за кордоном значний внесок зробили італійські юристи, соціологи, політологи. Зокрема, Донателла дела Порта (професор університету Флоренції) ґрунтовно проаналізувала структуру взаємодії між політиками (партиями), бізнесменами та мафією (організованою злочинністю) на прикладі Сицилії 1950–1980-х рр. [10].

Корупціогенна політична культура створює на низовому рівні свій специфічний *етикет, риторичку, визнані шаблони поведінки*,

знакові структури та постаті. Засвоєння цих атрибутів дає «перепутку» у корупційне середовище. Як зазначає Донателла дела Порта, «...навіть де корупція була правилом, про неї старалися не говорити відкрито..., в корупційному світі розмовляють особливим, ексклюзивним «жаргоном», який дозволяє говорити про незаконні речі й водночас уникати небезпек викриття з боку сторонніх... Під час переговорів щодо суми хабара застосовують слова: «відшкодування витрат», «компенсація», «подяка», «бонус», «організаційні внески», «премія» (мовою чиновників); «політичні витрати», «додаткові витрати», «непередбачені витрати» (мовою підприємців). Впізнаваними є два типи поведінки в корумпованих умовах. Першим типом є «бос державних послуг» – корумпований функціонер (котрого на посаду призначила владна партія), для якого характерний авторитарний, самовпевнений, демонстративно-зухвалий стиль поведінки, що створює враження абсолютної влади, спроможності ухвалювати рішення особливої ваги, і психологічно спонукає соціального оточення (бізнесменів, клієнтів) вдаватися до стратегії уникнення від конфлікту і підпорядкування [10, с. 86–88]. Другим типом є «корупційний посередник» (партійний касир), що демонструє поведінку вправного комунікатора з великою кількістю контактів із мережами та учасниками. Його функція – забезпечити незаконне фінансування структури, яку представляє, підтримувати зв'язки між «центром» і «периферією», а також з іншими структурами, залученими в корупційну систему. Цей тип може не мати офіційного статусу (посади), однак його фігура стає відомою у середовищі потенційних клієнтів на протекцію. До нього звертаються, щоб забезпечити сприяння, оскільки він має позитивну «репутацію» на корупційному ринку (чесно передає хабар готівкою відповідним особам) [10, с. 109–110].

На рівні ведення бізнесу корупціогенна культура, як зазначає Донателла дела Порта, може мати сприятливе підґрунтя. З одного боку, її заохочує корпоративна культура, що часто позитивно інтерпретує зловживання службовим становищем як вияв влади керівництва над підлеглими, і заохочує до давання хабарів за кар'єрне просування, вимагання їх за надані послуги. З іншого боку, є мотивація керівників бізнесу працювати в найбільш сприятливих умовах, уникаючи усіма можливими способами ризиків (від конкуренції), мати стабільні контракти, що забезпечать роботою працівників підприємства. Це у більшості представників бізнесу переважає вимогу діяти згідно із законом, спонукає до політичної протекції, кооперації з партіями та політиками, причетними до розподілу бюджетних ресурсів і контрактів. З метою стабілізації політичної протекції використовуються не лише епізодичні

хабарі, а інші способи: влаштування державних чи партійних функціонерів, їх родичів, чи представників штатними чи позаштатними представниками, акціонерами фірми [10, с. 202–209].

Як зазначає Донателла дела Порта, на партійному рівні політична корупція проявляється в «соціалізації протизаконності»: захооченні керівників партій брати, а членів платити хабарі за державні посади; запроваджувати систему організацій та фондів для збору хабарів від бізнесу за приховане лобіювання їх інтересів; вести подвійну бухгалтерію для фінансування партійного керівництва та партійних витрат; входити у таємні змови з владними партіями про імітацію протиборства. Це відбувається завдяки «організованій олігополії», за якої, попри існування конфлікту міжпартійних інтересів, головні партії з метою утримання свого монопольного становища погоджуються поважати, дотримуватися і не розголошувати «неписані правила гри» [10, с. 132–136].

Дещо з іншого боку дослідив корупціогенну політичну культуру інший італійський дослідник Розаріо Мінна. Його увага сконцентрувалась на прихованих зв'язках організованої злочинності (мафії) та легальної влади (правоохоронними органами, судами, політиками), що проявилась у «безкарності» керівників організованої злочинності в Італії в 1950–1980-х рр. Р. Мінна зауважив, що в корумпованих суспільствах поряд із державними інституціями лідерство у впливі належить *мафії* (організованій злочинності), що забирає свій відсоток від усіх економічних трансакцій на певній території. Приховані домовленості дати сицилійській мафії свободу дій на окремих територіях і контроль у сферах, де стабільно функціонують найбільші грошові потоки: будівництво, продаж продуктів харчування, транспортні перевезення, підприємства сфери побуту, ринок праці, контроль профспілок, а також ігровий бізнес, наркоторгівля, контрабанда дорогоцінного каміння і т. д. Загалом корупційна політична ситуація спричиняє появу «біполярної» економіки», що ґрунтується одночасно на законній та незаконній (тіньовій) діяльності [11, с. 200].

Розаріо Мінна диференціював мафіозні угруповання Італії на «старі» та «нові». «Стара» мафія зайняла вагомі позиції в стратегічних секторах економіки (банківський бізнес, важка промисловість, високотехнологічні галузі) та державного управління, трансформувалась у респектабельну силу «білих комірців». «Нова» мафія змушена пристосовуватись до існуючих умов і виконувати «чорнову» роботу.

Висновком згаданих італійських дослідників є те, що корупціогенна політична культура поширюється внаслідок узурпації влади окремими корумпованими партіями, політика яких не контролюється з боку демократичних процедур чи інституційного контролю.

Корупціогенна політична культура підтримується завдяки страху населення перед помстою за порушення «неписаних правил».

Цікавою є концепція культури Лоуренса Харрісона – директора Інституту культурних змін, колишнього співробітника Американського агентства з міжнародного розвитку (USAID), а також Центру міжнародних відносин Гарвардського університету. Головною гіпотезою концепції є та, що рівень економічного та соціального розвитку суспільства залежить не лише від природних ресурсів, розташування, політичної ваги держави чи фінансового впливання ззовні, а від рівня розвитку та особливостей культури суспільства. Вказане припущення запропонували у XIX ст. французький історик Алексіс де Токвіль та німецький соціолог Макс Вебер. Його емпірично намагались перевірити на прикладі 22 країн науковці з 30 університетів під керівництвом Л. Харрісона [12].

З метою з'ясування корумпованості вітчизняної політичної культури нами впродовж другої половини 2012 р. було проведено пілотне анонімне анкетування 200 респондентів різного віку та соціального статусу.

Нижче подано статистичні результати дослідження. Вікові параметри вибірки: 18–22 рр. – 32%; 23–35 рр. – 26%; 35–55 рр. – 35%; більше 56 р. – 7%. Рівень місячних доходів опитаних: 40% респондентів мають нерегулярні доходи; 19% респондентів заробляють до 1499 грн; 22% отримують до 2499 грн; 11% – до 3499 грн; 7% – до 5000 грн. У статевому розумінні 60% опитаних – жінки, 40% – чоловіки.

Перший блок запитань анкети мав на меті ідентифікувати міру авторитарності корпоративної культури за місцем праці (див. табл. 1).

Таблиця 1

Міра авторитарності корпоративної культури

	Не погоджуюсь	Частково погоджуюсь	Цілком погоджуюсь
1	2	3	4
«Рішення щодо питань, які належать до моїх повноважень, мені доводиться узгоджувати з керівництвом»	13%	51%	36%
«Керівництво оцінює внесок кожного з працівників об'єктивно»	25%	54%	22%

Продовження таблиці 1

1	2	3	4
«Керівник цінує компетентність співробітників, часто радиться зі співробітниками щодо питань, в яких вони є спеціалістами»	7%	53%	40%
«З приводу розпоряджень керівництва не прийнято дискутувати, їх необхідно лише виконувати»	13%	59%	28%
«Перебуваючи на зборах колективу, всі розуміють, що краще промовчати, ніж висловлюватися»	28%	48%	24%
«Керівник маніпулює підлеглими, створює нештатні ситуації з метою контролю над ними»	22%	56%	21%
«Були неодноразові «показові» звільнення працівників через суб'єктивні причини»	37%	36%	27%
«Керівник спілкується здебільшого з «наближеними» до нього особами»	12%	43%	45%
«Керівник демонструє перед людьми атрибути фінансового престижу (дорогі аксесуари, автомобіль, житло)»	30%	39%	31%

Як доводять наведені результати, трудові відносини громадян за місцем праці (навчання) далеко не демократично-правові. Керівництво незначною мірою делегує повноваження підлеглим, намагається доволі жорстко контролювати їхню діяльність і поведінку (зокрема вербальну).

Це проявляється у неможливості працівниками самостійно приймати рішення без узгодження з керівником, у відсутності діалогічних форм комунікації між працівниками та керівництвом, в маніпулятивних формах управління підлеглими, в практиці показових звільнень працівників через суб'єктивні причини. Сучасний менеджмент схильний до демонстративної репрезентації власного соціального та майнового статусу.

Службову корупційність респондентами оцінено на рівні 73%. Це виявляється у порушенні керівництвом трудового законодавства щодо оплати праці працівників, хабарництві в ситуаціях перевірок, профвідбору, атестації (див. табл. 2).

Таблиця 2

Оцінка службової корупціогенності

	Не погоджуюсь	Частково погоджуюсь	Цілком погоджуюсь
«Під час роботи (ведення бізнесу) доводиться матеріально «стимулювати» перевіряючих осіб»	13%	44%	43%
«Виплата заробітної плати часто здійснюється з порушенням трудового законодавства (затримки зарплати, її неповна виплата, зарплата в «конвертах»)»	17%	33%	50%
«У питаннях професійної діяльності (влаштування на роботу, атестація, службове зростання) матеріальне «стимулювання» відповідних осіб є зрозумілою річчю»	27%	35%	38%
«Якщо керівник спонукає підлеглих допомогти у службових зловживаннях, то не прийнято йому відмовляти»	34%	37%	28%

Оцінку респондентами причини службової корупції подано в таблиці 3. Домінуючими у службових зловживаннях, на думку 32% опитаних, є *індивідуальні* причини (жадібність, амбіції, бажання принижувати інших, низький культурний рівень, відсутність почуття власної гідності в осіб, які мають службові повноваження). Наступними за значущістю є *соціальні* чинники (аморальний приклад найвищих державних посадовців, нестабільність перебування на посаді, загальна для суспільства неповага до законів).

Таблиця 3

Причини службової корупції

«Які з перелічених чинників більшою мірою визначають корупційну поведінку відповідальних осіб?» (оберіть дві причини)	
Загальна для суспільства неповага до законів	27%
Аморальний приклад найвищих державних посадовців	30%
Аморальність їх безпосереднього керівництва	11%
Невисока зарплата держслужбовців, їх сімейні обставини	18%
Тиск групи, до якої належать	11%
Нестабільність перебування на посаді («треба хапати, поки не звільнили»)	30%
Жадібність, амбіції, бажання принижувати інших	32%
Низький культурний рівень, відсутність почуття власної гідності	32%

Оцінка респондентами владної корупції подана у таблиці 4. Більшість опитаних (94%) висловились, що парламент перетворився в орган, що обслуговує інтереси окремих впливових фінансово-промислових груп.

Доволі високий рівень недовіри виявився до державних інститутів (прокуратури, судів), значний відсоток респондентів не вбачає у діях влади наближення до європейських стандартів життя. 4% респондентів оцінюють, що загалом влада працює в інтересах людей та суспільства, натомість 83% вважають, що влада надто далека від людей і працює винятково на себе.

Таблиця 4

Оцінка владної корупціогенності

	Не погоджуюсь	Частково погоджуюсь	Цілком погоджуюсь
«Переманювання, «скупування» опозиційних депутатів вважаю прийнятними діями у політиці»	45%	24%	31%
«Голосування у Верховній Раді чужими картками слід припинити. Для цього слід карати депутатів-порушників позбавленням права голосу впродовж діючої сесії (або інше покарання)»	2%	8%	90%
«Громадяни вже сприймають як «норму», що більшість депутатів лише виконують вказівки «сірих кардиналів» (партійного керівництва) і не приймають власних рішень»	5%	41%	54%
«Парламент дедалі рідше відображає інтереси громадян та держави, а все частіше обслуговує інтереси окремих впливових фінансово-промислових груп (кланів)»	6%	25%	69%
«Політика чинної влади наближає державу до європейських стандартів життя (верховенство права, повага до прав людини, рівень добробуту, соціальний захист тощо)»	62%	27%	11%
«Прокуратура, суди у державі не дотримуються законів, часто діють не як інститути забезпечення права, а як караюча сила»	2%	40%	58%

Важливо знати, як громадяни оцінюють стан корупції в державі та чи прогнозують у близькій перспективі її зменшення. 86% респондентів цілковито погоджуються, що політична корупція притаманна сучасному українському суспільству, і лише 4% заперечують її наявність. І хоча значна частина респондентів (80%) оптимістично оцінює теоретичну можливість суттєво зменшити політичну корупцію, однак у найближчі 3–5 років таких змін в Україні більшість опитаних не сподівається (60% – абсолютно, 29% – частково). Причиною цього, на думку 65% опитаних, є «кругова порука», що дає змогу високопосадовцям уникати юридичної відповідальності за протиправні діяння (з цим твердженням не погодились лише 3% респондентів).

Однією з причин песимістичного прогнозу щодо зниження рівня політичної корупції є, на думку опитаних, те, що більшість громадян звикли до життя в корумпованих умовах (47% опитаних).

Більшість (64%) респондентів убачають, що подоланням корупційної ситуації є спроможність суспільства, його здатність протистояти корупційним діям влади. Третина опитаних (35%) сподіваються, що позитивні зрушення стануть реальністю лише внаслідок зовнішньополітичного тиску: «влада остерігатиметься застосування міжнародних санкцій (юридичних, економічних) у випадку невиконання міжнародних зобов'язань у боротьбі з корупцією».

Важливо зрозуміти, які психологічні наслідки щодо громадян має відтворена соціальна реальність (див. рис.).

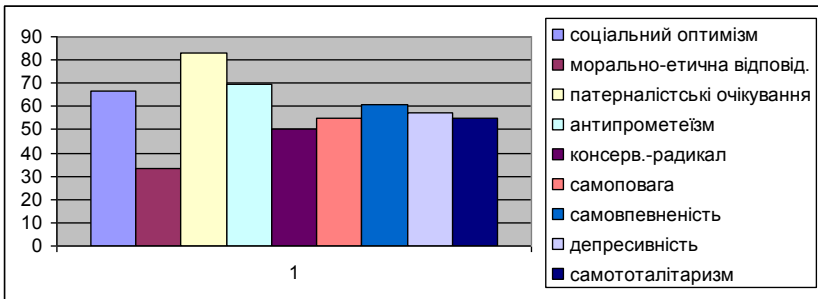

Рис. Психологічні наслідки існуючої політичної культури

Анкетування виявило низький рівень сформованості у респондентів морально-етичної відповідальності (33%), недостатній рівень самоповаги (54%), радикалізму (50%). Існуюча політична культура, з одного боку, розвиває у людей моральні обмеження, формує

враження, що зловживання стало «нормою» життя, це спричинює соціальну аномію, ізоляцію людей, нездатність до кооперації та спільного обстоювання своїх прав. А, з іншого боку, нав'язує низьку *самооцінку*, формуючи комплекс неповноцінності, що не дає людині опиратися агресивним корупціогенним соціальним умовам, робить її консервативно прогнозованою, соціально інфантильною, безвідповідальною, політично пасивною.

Як наслідок, бачимо високі за вибіркою показники *патерналістських очікувань* (82,8%): у респондентів створена готовність залежати не від себе, власних зусиль, а значною мірою від влади чи свого керівництва. Патерналістська установка є наслідком автократичної політичної культури, що наділяє надмірно великими повноваженнями суб'єктів управління, а решту громадян залишає незахищеними, з обмеженими ресурсами.

Висновки. Здійснений емпіричний аналіз наявної політичної культури та її психологічних наслідків дає змогу констатувати, що нині сформувався певного типу морально-психологічний стан громадян, що уможливило владні зловживання та корупцію усіх рівнів. Більшість населення, попри те, що розуміє деструктивність існуючого стану суспільних стосунків, однак, перебуваючи в атомізованому соціальному стані, психологічно не готове активно протистояти корумпованим владним суб'єктам. Неприятливими чинниками є край непроста соціально-економічна ситуація у державі (економічний занепад, безробіття), а також відсутність реальних структур громадянського суспільства (профспілкових організацій, партій) або лідерів, яким можна було б довіряти у подоланні корупційних тенденцій.

Такі характеристики наявної політичної культури на індивідуально-психологічному рівні обумовлюють феномен *особистісної неконгруентності* – неавтентичність існування індивіда, недостатню його морально-психологічну зрілість, безвідповідальність за власне життя, втрату себе як суб'єкта. Неконгруентність на соціальному рівні може виявитись у неузгодженості дій реформаторів та їх виконавців, або лише в імітуванні соціальних реформ. Неконгруентність особистості у політичному житті окреслюється «подвійною мораллю», якій підпорядковуються слова та реальні дії людини, і проявляється у політичному зрадництві, малодушності, продажності і т. д.

З огляду на наведене, слід більш уважно оцінювати соціально-психологічні чинники під час проектування та здійснення суспільних реформ.

Можна очікувати значних змін від прийнятих законів чи підписаних зовнішньополітичних угод, однак соціально-психологічна

реальність гальмуватиме їх упровадження через саботаж незацікавлених контрагентів, безініціативність більшості населення. Тому реформування повинно передбачати заходи з упровадження морально-психологічної спроможності людей до змін і кадровий відбір тих, хто їх здатний реалізувати.

Перспективи дослідження. Додаткової уваги заслуговує вивчення досвіду подолання корупційної політичної культури у державах, що досягли у цій сфері відчутних результатів. Зокрема, необхідно дослідити засоби зміни політичної культури в таких пострадянських державах, як Польща, Чехія, Словаччина, Литва, Латвія, Естонія та ін.

1. Пірен М. І. Основи політичної психології: навчальний посібник / М. І. Пірен. – К.: Міленіум, 2003. – 418 с.

2. Адорно Т. Авторитарная личность / Т. Адорно // Райгородский Д. Я. Психология и психоанализ власти. – Т. 2: Хрестоматия. – Самара: БАХРАХ, 1999. – 576 с.

3. Фромм Э. Бегство от свободы / Э. Фромм. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://lib.ru/PSIHO//FROMM/fromm02.txt>

4. Милош Ч. Порабощенный разум / Ч. Милош. – СПб.: Алетейя, 2003. – 278 с.

5. Гавел В. «Сила безсилых» (витяги з есею) / В. Гавел. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.radiosvoboda.org/content/feature/>

6. Фуко М. Надзирать и наказывать. Рождение тюрьмы / М. Фуко. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Fuko_Tyrm/index.php

7. Шайн Э. Х. Организационная культура и лидерство / Э. Х. Шайн; пер. с англ. под ред. В. А. Спивака. – СПб.: Питер, 2002. – 336 с.

8. Базисний тип особистості за соціалізму та в посттоталітарному суспільстві // Соціологія: навч. посібник; за ред. С. О. Макеєва. – К.: «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1999. – 344 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://pidruchniki.ws/12580925/sotsiologiya/>

9. Индекс сприйняття корупції. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://translate.googleusercontent.com/translate_c?hl=uk&langpair=en|uk&rurl=translate.google.com.ua&u=http://en.wikipedia.org/wiki/Corruption_Perceptions_Index&usg=ALkJrhjvWxriiuvFz6KHOVAndUkYhyLA

10. Донателла дела Порта. Брудні оборудки: учасники, ресурси та механізми політичної корупції: пер. з англ. / Донателла дела Порта, Альберто Ванучі. – К.: К.І.С., 2006. – 302 с.

11. Минна Р. Мафия против закона: пер. с ит. / Р. Минна; под. ред. Ф. М. Решетникова. – М.: Прогресс, 1988. – 344 с.

12. Лоуренс Харрисон. Главная истина либерализма / Лоуренс Харрисон. – М.: Новое издательство, 2008. – С. 279.

13. Лозинський О. Психологічні перепони соціального реформування в умовах корупціогенної політичної культури / О. М. Лозинський // Психологічні виміри культури, економіки, управління: збірник статей; упор. О. М. Лозинський. – Вип. № 1. – Львів: Ліга Прес, 2013. – 165 с.

Лозинский О. М. Социально-психологические факторы воспроизводства коррупционной политической культуры

Проанализированы психологические факторы (в том числе Я-концепцию типичной личности), которые воспроизводят коррупционную политическую культуру. Коррупционный менталитет населения является существенным барьером на пути социально-политического реформирования в государствах с недемократическим историческим опытом. Проанализированы результаты эмпирического исследования коррупционной политической культуры.

Ключевые слова: коррупционная политическая культура, моральный конформизм, привыкание к коррупции.

Lozyn'skyi O. M. Socio-psychological factors of reproduction corruptogenic political culture

Psychological factors at the micro-social level that reflect corrupt political culture are analyzed. Specific parameters of self-concept typical personality, which corrupt the social environment carries out purposeful exposure, are examined. Attention is drawn to the fact that a corruption mentality of the population is a significant barrier to socio-political reforms in countries with undemocratic historical experience, the contempt of legislative norms, disrespectful to the person and his / her dignity and rights. For example, some States (Italy) analyze etiquette, rhetoric, patterns of behaviour that creates a corrupt political culture at the grassroots level of society. In the case of the spread of corruption within certain limits conditions of existence in a society that uses dual or inverted system of legal and moral-ethical norms. Corrupt political culture makes the public institutions largely serve the interests of lobby groups and organized crime.

Corrupt political culture support, particularly business leaders, in which the conditions of competition seek to obtain the most favourable economic conditions, are trying to eliminate competitors, to avoid risks, to have stable contracts to supply their plants. All this compels the use of political patronage from the side of authorities. The results of empirical research of political culture of the Ukrainian sampling undertaken during 2013 are analyzed.

It is revealed that the corrupt political culture in Ukrainian society calls on the level of labour relations, the high level of authoritarian control, the abuse of heads of the enterprises of power in the labour remuneration of workers, hiring and dismissal. According to the most respondents, corrupt behaviour of officials caused by personal reasons (greed, low cultural level) and social reasons (immoral example politicians, the total disregard for the laws in society).

Key words: corruption political culture, moral conformism, addiction to corruption, moral and psychological ability to change.

Стаття надійшла 30 червня 2014 року

СПЕЦИФІКА ОСОБИСТІСНИХ ЗАСОБІВ САМОРЕГУЛЯЦІЇ ПІДЛІТКІВ ІЗ ПОРУШЕННЯМИ РОЗУМОВОГО РОЗВИТКУ

Висвітлено результати теоретичного аналізу та емпіричного дослідження проблеми особистісних засобів саморегуляції підлітків із порушеннями розумового розвитку. Констатовано зміст категорії «особистісна саморегуляція підлітків із порушеннями розумового розвитку». Визначено характер функціонування особистісної саморегуляції з урахуванням специфіки психічних станів підлітків досліджуваної категорії.

Ключові слова: психічна діяльність, свідомість, самосвідомість, особистісна саморегуляція, порушення розумового розвитку, підліток.

Постановка проблеми. Сучасний стан реформування та модернізації освіти детермінував перегляд ставлення соціуму до людей, які мають особливості у функціонуванні розумової діяльності. Здебільшого вони не ізольовані від суспільства. Лише навчання в спеціалізованих освітніх установах змушує пересічного українця замислитися, що є люди, які мають дещо інше неспецифічне відображення навколишньої дійсності, які не завжди здатні самостійно здійснювати ефективне управління собою, власними діями та поведінкою, ухвалювати виважені рішення.

Стан дослідження. Теоретичний аналіз проблеми не сприяє однозначному вирішенню цієї проблеми у науковому контексті. Здебільшого представлені наукові результати детально висвітлюють певні наукові тенденції без урахування впливу на функціонування особистості таких складних і незворотних за природою походження психічних станів, як розумова відсталість та її різноманітні прояви, що детермінуються як структурою дефекту, і тією ситуацією, в якій від народження опинилася дитина з порушеннями розумового розвитку. Саме тому в межах статті доречно здійснити констатацію тих наукових розвідок, які спрямовані на вирішення проблеми саморегуляції особистості загалом.

Виклад основних положень. Психічні стани виконують роль конкретної структурної організації існуючих в індивіда психічних компонентів, яка обумовлюється актуальною ситуацією і передбаченням результатів дій, їх оцінкою з позиції особистісних орієнтацій та установок, мети і мотивів усієї діяльності. Вони є багатовимірними та виступають як система організації психічних процесів, усієї діяльності людини у кожний конкретний проміжок часу, і як ставлення

особистості. У психічних станах завжди представлена оцінка ситуації та потреби людини. Існує уявлення про стани як тло, на якому протікає практична та психічна діяльність людини [3; 5; 8].

Також природа походження психічних станів виникає на основі взаємообумовленості психофізіологічних станів, станів функціонування психічних процесів та особистісних факторів. В. Мясіщев визначає ендогенні та реактивні (психогенні) психічні стани [8]. Н. Левітов окреслює психічні стани з позиції їх якісних проявів і часової локалізації їх впливу на функціонування кори та підкірки головного мозку [5]. Своєю чергою, Е. Кречмер визначає появу та функціонування психічних станів залежно від будови тіла, вказуючи, що саме будова тіла проектує не тільки укріплення психічного стану, але й створює передумови для того, що людина функціонує в ракурсі оцінки навколишньої реальності з позиції впливу психічного стану [4].

У клінічній психології психічні стани визначаються як наслідок функціонування психіки та нервової системи особистості [3]. Природа психічних станів та їхні типи обумовлюються структурними складовими особистісної організації й тісно пов'язані зі ступенем нервово-психічного напруження. Так, I ступінь нервово-психічного напруження активізує стан активної бадьорості, II ступінь нервово-психічного напруження – психоемоційне, або операційне, III ступінь психоемоційного напруження характеризується появою негативного емоційного реагування і визначається як емоційне напруження на противагу операційному.

А. Прохоров, досліджуючи природу виникнення психічних станів і характер її впливу на смислову регуляцію особистості, зазначає, що виникнення психічного стану як психічного явища, механізми його детермінації і трансформації на сучасному етапі недостатньо досліджені у психології [10]. Психічні стани як система організації психічних процесів діяльності особистості, їх відношень у межах часової тривалості визначаються станом функціонування свідомості в структурі особистості [6].

Проблема психічних станів є практично невичерпною. Здебільшого саме ці стани визначають співвідношення впливу соціокультурних, вікових та особистісних детермінант на динаміку формування та функціонування здатності особистості регулювати себе і у внутрішньому плані дій, тобто в психічній реальності, і в системі суспільних взаємодій. Формування особистісної саморегуляції не вичерпує проблеми функціонування психічних станів, тому що, незважаючи на те, що в сучасній науці здійснено достатньо ефективні намагання їх класифікувати, водночас інтенсивність динаміки науково технічного

прогресу зумовлює й детермінацію та інтенсивність появи нових психічних станів. Наприклад, ще наприкінці минулого століття людство практично не зіштовхувалося з психічними станами, які детермінуються комп'ютерною залежністю, втратою зв'язку із реальністю, надбудовою абстрактної, практично не прив'язаної до реального світу, психічної реальності. Своєю чергою, зі створенням таких технологій психологічного впливу, за яких особистість не здатна до співвіднесення своїх бажань і реальних можливостей для їх задоволення, й призводить до розширення якісно-кількісних показників розладів психічного та психопатичного спектру, а у поодиноких випадках – до аутоагресії та агресії й до осудності.

У природі психічних станів підлітків із порушеннями розумового розвитку поєднання соціально-емоційних проблем із такими порушеннями поведінки, як конфліктність і агресивність здебільшого є каузальним. Доволі складно відмежувати, що є первинним у соціально-емоційних проблемах підлітка з порушеннями розумового розвитку – потреба, яка фруструється під впливом вимог соціокультурного середовища; чи наявність психічних станів, які детермінують появу деструктивних особистісних властивостей, як наслідок – порушення психічного здоров'я та соціальної взаємодії. Це і становить своєрідний зміст особистісної саморегуляції та визначає її ефективність і результативність для життєдіяльності.

Так, вагомим чинником детермінації негативно спрямованих психічних станів у підлітків із порушеннями розумового розвитку є циркуляція соціокультурних стереотипів, змістом яких є непоодинокі випадки використання таких медичних категорій, як «дебіл», «олігофрен», без прив'язки до їх значення. Відтак ставлення до таких підлітків є таким, що детермінує появу деструктивних тенденцій у функціонуванні їхнього Я, особливо у підлітків із порушеннями розумового розвитку легкої форми.

Неоднозначність у сприйманні іншими підтверджено у дослідженнях F. Gibbonsa та S. Kassinsa [13]. Вчені встановили, що підлітки, які мають нормальний рівень інтелектуального розвитку, доволі песимістично ставляться до спілкування з розумово відсталими однолітками, що призводить до стереотипного сприймання таких підлітків із позиції очікування від них різноманітних когнітивних, комунікативних і поведінкових проблем. Це підтверджується існуванням труднощів та ускладнень у їхній соціальній адаптації, адже здорові однолітки не бажають з ними у комунікувати через те, що не бачать у цьому сенсу. Окрім того, тривалий час у ставленні до людей із порушеннями розумового розвитку існувало упереджене соціально-стереотипізоване

ставлення, яке ґрунтувалося на сприйнятті їх із позиції дефекту, а не з позиції визнання їх як особистості, яка має дещо інше нестереотипне сприйняття навколишньої дійсності. Водночас у ставленні підлітка до навколишньої дійсності, за якого особливого значення набуває загальна спрямованість його особистості, яка розкривається через його ставлення до людей, себе, предметів зовнішньої дійсності, не існує суттєвих відмінностей від аналогічних процесів у однолітків зі збереженим розумовим розвитком. Здебільшого система взаємодій підлітка з іншими визначає:

- об'єктивне становище підлітка та дорослого у навколишньому соціальному середовищі;
- ролі підлітка в системі стосунків цього оточення;
- ставлення підлітка до соціального оточення.

Зрозуміло, що визначені положення не виступають як такі, що є зовнішньо детермінованими. Усвідомлюється це дорослими чи ні, але саме їхнє особистісне ставлення, яке шляхом інтеріоризації формується як внутрішнє підґрунтя становлення особистості підлітка, виступає однією із основних умов формування їхніх психопатологічних, афективних, невротичних і розладів особистісного спектру загалом. Це здебільшого виявляється у характері функціонування підлітка в системі значущих міжособистісних взаємодій, розкриття ним перед іншими власної позиції та її обстоювання, загалом демонстрації ним ставлення до навколишньої дійсності. Якщо проблеми зовнішнього вираження певного спектру порушень у формуванні та функціонуванні їхньої волевої активності та спрямованості, що безпосередньо виражаються в поведінці, є достатньо вивченими, то проблема функціонування особистості такого підлітка під впливом тих же порушень, але в сфері внутрішньої інтерналізованої спрямованості особистості, яка детермінує функціонування діяльності його психіки, свідомості та самосвідомості, є практично недослідженою. Це і є площиною функціонування особистісної саморегуляції.

Особистісна саморегуляція підлітків із порушеннями розумового розвитку визначається як такий стан психічної діяльності, який детермінується сформованою здатністю до довільного опосередкування власної активності та спрямованості, як стан сформованості операційного компоненту психічної діяльності (перенесення алгоритму діяльності) та загальним станом представленості свідомості в психіці. Це саморегуляція, що визначається специфікою функціонування пізнавальної діяльності, особливостями становлення особистості та існуванням спектру патопсихологічних порушень, що й вказують на динаміку її формування. Особистісна саморегуляція – це процес,

за якого довільна усвідомлена активність (забезпечує активність чи пасивність підлітка в регуляції власних поведінкових проявів і вчинків), спрямованість (опосередкована станом сформованості довільності психічних процесів і довільної регуляції психічних станів), діяльність (регулюється здатністю підлітка до її структурування шляхом операції перенесення алгоритму діяльності чи її хаотичним неструктурованим виконанням) детермінують формування у підлітків здібностей до постановки мети та досягнення її в діяльності, рефлексивних здібностей до регуляції власних вчинків, усвідомлення відповідальності за їхню реалізацію, а також забезпечують функціонування розширеного спектру «Я-репрезентацій», які вказують на сформованість здатності до саморегуляції як характеристики особистості.

Отож, саморегуляція власної поведінкової активності, за якої підлітки мають здобути навички перенесення алгоритму діяльності не лише у вирішенні ситуацій позанавчального характеру, але й засобами рефлексії, за функціонування яких цей алгоритм повинен набути стану інтровертованої спрямованості особистості, що й забезпечить формування у них здатності до соціальної адаптації упродовж життя.

Визначені основні позиції психологічного наповнення психічних станів та їхні впливи на особистість дають змогу вказати, що дослідження специфіки проявів психічних станів підлітків із порушеннями розумового розвитку повинно враховувати: сформованість їхньої свідомості та самосвідомості (О. Леонт'єв, 1940; А. Прохоров, 2009; Р. Чамата, 1960 та інші); специфіку їхньої психічної реальності та її функціональних можливостей – йдеться про сформованість здатності встановлювати зв'язки між «Я» та впливом навколишньої дійсності на його функціонування (суб'єктивний та об'єктивний аспект) (Г. Абрамова, 1997; О. Кернберг, 1984; К. Леонгард, 1968; А. Лічко, 1983; А. Холмогорова, 1983 та інші); специфіку психофізіологічних передумов для укріплення та локалізації психічних станів (Н. Левітов, 1964; Б. Карвасарський, 2006; Е. Кречмер, 1955, В. Мясіщев, 1960 та ін.).

Дослідження функціонування вищої нервової діяльності підлітків із порушеннями розумового розвитку засвідчило, що за наявності дефекту розумової відсталості спостерігаються значні відхилення від норми низки властивостей основних нервових процесів, зокрема: знижена сила процесів збудження і особливо гальмування, порушення рівноваги (правильного співвідношення) цих процесів, значно порушена їх рухливість [9]. Ці зміни призводять до патологічних проявів у вищій нервовій діяльності таких дітей, особливо за утворення нових зв'язків. Існування дифузної надлишкової симптоматики, переважно коркового характеру, на рівні глибоких порушень функціонального

стану коркових нейронів дозволяє зазначити, що вища нервова діяльність розумово відсталих дітей має патологічні зміни динаміки нервових процесів за рахунок кіркової недостатності, що в клінічній картині виявляється у недорозвиненості найбільш складних форм психічної діяльності.

Психологічна специфіка прояву психічних станів, які активізуються особливостями нервової діяльності, дозволяє визначити поріг активності такого підлітка та стан дієвості його когнітивної, поведінкової та емоційної сфер. Так, здебільшого порушення особистісної саморегуляції виявляються за досягнення підлітком III ступеня нерво-психічного напруження й можуть детермінувати підсилення дії стану, що, ймовірно, призведе до підвищеного його збудження, зростання його конфліктності, негативізму та виражених агресивних дій, тому що основними показниками цього рівня психічного напруження є супутні афективні стани – хвилювання, тривога, негативні очікування тощо [7].

Довготривалість впливу на психіку підлітка зовнішньоопосередкованого емоційного напруження детермінує формування таких психічних станів, як психоемоційний стрес, фрустрація, агресія, тривога, депресія тощо. Розгортання тривоги у поєднанні з вираженістю нерво-психічного напруження призводить до появи несанкціонованого страху в формі фобії, нав'язливих станів, яким здебільшого притаманний неусвідомлений характер через те, що вони не об'єктивуються підлітками, санкціонує неоднозначний вплив на діяльність їхнього мислення (надмірно зростає активність хаотичних думок або, навпаки, повністю гальмується діяльність мислення).

Формування та функціонування психічних станів поряд із нерво-психічним напруженням обумовлюється віковими факторами. Йдеться про специфіку оволодіння підлітком навчально-трудовою діяльністю та спілкуванням із однолітками, що характеризує його провідну діяльність і соціальну ситуацію розвитку; основні прояви та ймовірні наслідки вирішення підліткової вікової кризи, результатом якої є формування його здібностей до встановлення близьких емоційних контактів у статево-рольових стосунках; самосвідомість як основне психологічне новоутворення підліткового віку. Психічний розвиток підлітка з розумовою відсталістю реалізується за психічними механізмами розвитку, які є загальноновизнаними, проте водночас не завжди відповідають нормативно визначеним критеріям їх протікання та завершення.

Здебільшого вплив соціальної ситуації розвитку таких підлітків та її роль у формуванні психічних станів обумовлюється специфікою того спеціального освітнього середовища, в якому здійснюється його навчання та виховання. Вагомого значення набуває соціальна позиція

підлітка в системі шкільних відносин і неформальних групових об'єднань. Провідна діяльність інтегрує навчально-професійну та комунікативну, що за позитивної динаміки пубертату характеризується подальшим укріпленням його загальнонаучних компетенцій, здобуттям професії та входженням підлітка у життя суспільства. Виникають системи нових обов'язків, здійснюється диференціація діяльності підлітком за статевими ознаками (усвідомлення жіночої та чоловічої діяльності). Своєю чергою, криза підліткового віку, яка визначається як найбільш значуща та впливова у межах всього онтогенезу особистості (Л. Виготський, 1930), також має власні аспекти протікання в підлітків із порушеннями розумового розвитку. Враховуючи специфіку порушення розумового розвитку підлітка (а саме несформованість на рівні абстрагування операцій аналізу, синтезу, порівняння та узагальнення, їх прив'язаність до предметної діяльності та домінантність чуттєвого пізнання, що становить зміст їхнього практичного інтелекту), можна визначити, що недостатність в усвідомленні внутрішньодетермінованих напружень і психічних станів (які супроводжують підліткову кризу і призводять до активізації тривоги, агресії, фрустрації, депресії), які здебільшого вражають функціонування його емоційної та поведінкової сфери, як наслідок – функціонування особистості в цілому.

Своєю чергою, формування самосвідомості підлітка з порушеннями розумового розвитку взаємообумовлене і характером спадкової форми порушення, і особливостями органічного ураження, які детермінують появу специфічних чинників, що здійснюють шкідливий вплив на кору головного мозку у період, коли нейрони виявляються незрілими або заблокованими і не можуть повноцінно виконувати свої функції, що, своєю чергою, призводить до ускладнення процесу утворення між ними зв'язків. На формування самосвідомості впливає ознака органічного дифузного ураження кори головного мозку, ознака системного порушення інтелекту, ознака виразності та незворотності цього порушення [11].

Свідомість як основа для формування самосвідомості оцінюється за такими якісними параметрами, як оцінка часу, місця, простору, сприймання дійсності, наявність зв'язків між мисленнєвими операціями та оцінка реальності [12]. Ці якісні параметри функціонують у сформованих здібностях підлітка:

- орієнтування в часі, місці перебування та ситуації;
- наявність чи відсутність чіткого сприймання навколишньої дійсності;
- ступінь функціонування зв'язків у мисленні чи їх відсутність;

– констатації подій, що відбуваються, та їх суб'єктивна оцінка.

Отже, наявність такої оцінки підлітком (себе і навколишньої дійсності) детермінує й формування самосвідомості, яка забезпечується механізмами більш складними, аніж проста констатація стану функціонування його психічної реальності, що здебільшого є предметно представленою в його досвіді пізнання. Самосвідомість забезпечується функціонуванням рефлексії та ідентифікації. За умови цілеспрямованого навчально-виховного, корекційного та психологічного впливу на формування рефлексії (як здатності до усвідомлення себе) та ідентифікації (як здатності усвідомлення ототожнення себе з позитивними об'єктами навколишньої дійсності) у процесі реалізації діяльності (навчальної, суспільно-корисної, трудової) в підлітка з розумовою відсталістю формується складнодиференційована «Я-концепція», в якій узгоджується критичне ставлення до себе та формування суб'єктивної, конструктивно спрямованої позиції до вимог навколишнього середовища.

Визначення специфіки свідомості підлітка з порушеннями розумового розвитку дозволяє здійснити аналіз розвитку його суб'єкта, який формується у процесі становлення свідомого (мовленнєво опосередкованого спочатку в системі зовнішнього мовлення, а з часом – і в системі його внутрішнього мовлення) ставлення підлітка до власної діяльності. Існує спектр труднощів у формуванні підлітка як суб'єкта власної діяльності, зокрема йому характерно: недостатнє усвідомлення процесу відображення навколишньої дійсності власним «Я»; низька ініціативність у пошуку смислів, що ускладнюється недостатньо сформованою системою абстрактних і життєвих понять та обмежується суто предметним характером; наявність установок, які мають недостатньо усвідомлений або ситуативно усвідомлений характер; орієнтація на чуттєве сприйняття навколишньої дійсності та труднощі у вербальному вираженні власного чуттєвого ставлення. Зазначені особливості свідомості детермінують порушення у функціонуванні особистісної саморегуляції такого підлітка.

Психологічна специфіка психічних станів підлітка з порушеннями розумового розвитку обумовлюється станом функціонування його свідомості та тенденціями до формування самосвідомості як її вищого рівня; механізмами психічного розвитку особистості; психофізіологічними особливостями та специфікою функціонування нервової системи.

Доцільно також ураховувати і тенденцію до формування невротизації та психопатоподібних станів у підлітка з розумовою

відсталістю. Руйнівного характеру активність психічних станів набуває у випадку існування патопсихологічних особливостей рівнів розвитку особистості, до яких належить невротична, погранична та психопатична структура особистості (О. Кернберг, 1984; К. Леонгард, 1968 та ін.) [14]. Інтеграція порушень розумового розвитку та патопсихологічних особливостей у розвитку особистості такого підлітка проектує деструктивність у межах адаптивних і соціалізуючих процесів його функціонування.

Висновки. Дослідження психологічної специфіки проявів психічних станів підлітка з розумовою відсталістю дає змогу визначити тенденцію до подальшого формування та функціонування його особистісної саморегуляції. Визначення стану сформованості та довготривалості протікання того чи іншого психічного стану дозволить не тільки здійснити своєчасну діагностику з метою визначення рівнів функціонування особистості (невротичний, пограничний, психотичний), а дозволяє більш якісно описати типи особистісної саморегуляції. Своєю чергою, емпіричне вивчення функціональних здібностей підлітків до переживання, подолання та упередження ними власних психічних станів уможливить більш детальне визначення специфіки інтровертованої спрямованості їхньої особистості як детермінанти до формування та функціонування операції переносу алгоритму діяльності із зовнішньої предметно опосередкованої у внутрішню складову психічної діяльності.

Перспектива подальшого дослідження полягає у використанні отриманих результатів як умов і детермінант детального вивчення рефлексивно-регулятивної діяльності як контрольної функції особистісної саморегуляції підлітків із порушеннями розумового розвитку.

1. Выготский Л. Мышление и речь: сборник / Лев Выготский. – М.: АСТ; АСТ Москва; Хранитель, 2008. – 668 с.

2. Кернберг О. Ф. Тяжелые личностные расстройства: стратегии психотерапии / О. Ф. Кернберг; пер. с англ. М. И. Завалова. – М.: Независимая фирма «Класс», 2000. – 464 с. – (Библиотека психологии и психотерапии).

3. Клиническая психология: учеб. для студентов мед. вузов и фак. клин. психологии / В. А. Абабков, А. П. Бизюк, Н. Н. Володин и др.; под ред. Б. Д. Карвасарского. – СПб. и др.: Питер, 2002. – 959 с. – (Национальная медицинская библиотека).

4. Кречмер Э. Строение тела и характер / Э. Кречмер. – М.: Педагогика-Пресс, 1995. – 608 с. – (Психология: классические труды).

5. Левитов Н. Д. О психических состояниях человека / Н. Д. Левитов. – М.: Просвещение, 1964. – 344 с.

6. Макарчук Н. О. До проблеми невротичних проявів у поведінці підлітків з розумовою відсталістю / Н. О. Макарчук // Освіта осіб з особливими потребами: шляхи розбудови: наук.-метод. зб. – К., 2010. – Вип. 1. – С. 207–215.

7. Мясищев В. Н. Личность и неврозы / В. Н. Мясищев. – Л.: Изд-во Ленинград. ун-та, 1960. – 426 с.

8. Певзнер М. С. Динамика развития детей-олигофренов / М. С. Певзнер, В. И. Лубовский. – М.: Изд-во АПН РСФСР, 1963. – 222 с.

9. Прохоров А. О. Смысловая регуляция психических состояний / А. О. Прохоров. – М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2009. – 352 с.

10. Синьов В. М. Психологія розумово відсталого дитини: підручник / В. М. Синьов, М. П. Матвеева, О. П. Хохліна. – К.: Знання, 2008. – 359 с.

11. Субботский Е. В. Строящееся сознание / Е. В. Субботский. – М.: Смысл, 2007. – 423 с. – (Фундаментальная психология: ФП).

12. Тейлор К. Психологические тесты и упражнения для детей: кн. для родителей и воспитателей / К. Тейлор. – СПб.: Речь, 2001. – 124 с.

13. Makarchuk N. A. The specificity of personal self-regulation functioning in adolescents with intellectual disabilities in various types of personality organisation / Innovations in education: Monograph / ed. by MKolodziejczyk / N. A. Makarchuk – Viena: «East West» Association for Advances Studies and Higher Education GmbH, 2014 – P. 105–122.

Макарчук Н. А. Специфика личностных средств саморегуляции подростков с нарушениями умственного развития

Представлены результаты теоретического анализа и эмпирического исследования проблемы личностных средств саморегуляции подростков с нарушениями умственного развития. Констатировано содержание категории «личностная саморегуляция подростков с нарушениями умственного развития». Определено характер функционирования личностной саморегуляции с учетом специфики психических состояний подростков исследуемой категории.

Ключевые слова: психическая деятельность, сознание, самосознание, личностная саморегуляция, нарушения умственного развития, подросток.

Makarchuk N. O. The specificity of personal self-regulation means of the adolescents with intellectual disabilities

The article deals with the results of theoretical analysis and empirical study of the problem of personal means of self-regulation of the adolescents with intellectual disabilities.

The content of the category «personal self-regulation of the adolescents with intellectual disabilities» is stated. The specificity of personal self-regulation functioning considering peculiarities of the adolescents mental states of the studied category is determined.

The problem of personality self-regulation of the teenagers with the violations of mental development presented in the article is settled by the exposure

of the specificity of functioning of transfer operation, that is determined by activity of psyche, consciousness and self-awareness, and specified in efficiency of their social adaptation.

The aim of the article is the exposure of the specificity of the mental conditions as personality facilities of self-regulation of the teenagers with the violations of the mental development, that come forward as soil to forming of the constituent of their personality –capacity for self-regulation and operation of transference of activity algorithm, that, as a result, determines the specificity. The theoretical analysis of the problem does not give the unambiguous decision of this problem in a scientific context.

The scientific results are mostly presented in detail enough shine scientific tendencies are certain without the account of the influence on functioning of the personality of such difficulties and irreversible by nature origin of the mental conditions both mental backwardness and his various displays that is determined as by the structure of the defect and that situation in that is of age a child with the violations of mental development. For this reason, within the limits of the presented research appropriately to carry out establishment of those scientific secret services that is carried out with the aim of the problem decision of the personality self-regulation.

Key words: *mental activity, consciousness, self-awareness, self-regulation of personality, mental state, intellectual development impairments, adolescents.*

Стаття надійшла 13 червня 2014 року

УДК 159.9.303.1:316.7

**Р. І. Сибірна,
А. В. Сибірний,
О. В. Хомів,
О. З. Зарічна**

СОЦІАЛЬНА РОБОТА У СФЕРІ КУЛЬТУРИ ЯК ЕЛЕМЕНТ ПСИХОТЕРАПІЇ

Розглянуто теоретико-методологічну проблематику соціальної роботи у сфері культури. Встановлено, що найбільш перспективними напрямками роботи соціальних служб є використання екранних мистецтв і соціально-культурна анімація. Доведено, що методика і технологія цієї діяльності характеризуються сукупністю освітніх, розвиваючих, рекреаційних, валеологічних, анімаційних та інших сучасних методів.

Ключові слова: *психотерапія, соціальна робота, соціальний працівник, методологія, культура, мистецтво, кіномистецтво, соціально-культурна анімація.*

Постановка проблеми. Коли людина зазнає емоційних, психологічних, соціальних проблем, культура сприяє духовному оновленню особистості. Сфери культури і соціального захисту історично тісно взаємопов'язані. Так, твори мистецтва, зокрема художньої, музичної, літературної, технічної творчості, завжди впливали на інтелектуальний потенціал нації, розвиток емоційно-чуттєвої сфери особистості, а також сприяли оздоровленню, лікуванню, коригуванню та рекреаційним процесам.

Використання засобів мистецтва як продукту творчої діяльності особистості здійснюється на основі міждисциплінарних зв'язків педагогіки, соціальної педагогіки, психотерапії, соціальної роботи, менеджменту культури, психології та економіки.

У зв'язку з цим особливої уваги заслуговує дослідження питань методики та методології соціальної роботи у сфері культури.

Стан дослідження. Основу методології соціальної роботи у сфері культури сформовано працями Пауля Натурпа та Станіслава Шацького. Зокрема, у роботах «Соціальна педагогіка» та «Культура народу і культура особистості» зазначено, що все, що надається у процесі оволодіння знаннями, повинно бути в органічній єдності так, щоб одне випливало з іншого [7]. А пріоритет у соціально-культурній роботі надається методам і методології формування особистості дітей та молодих людей. У низці робіт доведено, що мистецтво сприяє розвитку розумової діяльності, а також має терапевтичний і корекційний ефект [1; 3; 8].

Серед відомих технологій соціальної роботи у сфері культури, таких як художнє, музичне, екранне мистецтво, ігрова діяльність, дозвільні заходи, виникають нові напрями, які більш актуальні щодо вимог сьогодення [1; 5; 6; 10].

Метою статті є аналіз стану методології та сучасних технологій соціальної роботи у сфері культури.

Виклад основних положень. Соціальна робота виконує одне із важливих завдань – створення необхідних умов для всебічного, гармонійного розвитку особистості шляхом організації дозвілля і рекреаційної діяльності.

Відбувається соціалізація особистості, формування просоціальної поведінки. І в цьому розумінні вона виконує універсальну роль своєрідного фасилітатора, стимулюючи особистість до творчої діяльності, вияву і розвитку потенційних здібностей і можливостей у різних сферах і видах творчості.

Об'єктом впливу соціального працівника може бути будь-яка особистість, а також люди, які потрапили у складну життєву ситуацію,

і тоді засоби впливу (мистецтво, ігрова діяльність, дозвілєві заходи) мають терапевтичний, корекційний характер [1].

Основна функція соціального працівника у сфері культури – організація культурного, змістовного дозвілля шляхом залучення громадян до процесу спілкування.

Основні форми і методи його роботи такі: проведення фестивалів, конкурсів творчості, благодійних акцій, гурткова робота, соціальна робота у клубі.

Діяльність фахівця соціально-культурної діяльності спрямована на соціально-педагогічне, психолого-педагогічне, інформаційне, організаційно-методичне сприяння розвитку особистості в процесі виробництва, інтерпретації, збереження і поширення культурних цінностей.

Спеціаліст забезпечує повноцінну реалізацію функцій соціально-культурної діяльності, найважливішими з яких є:

- культуроохоронна – вивчення, збереження, відновлення і використання культурної спадщини в процесі підвищення духовних потреб та інтересів різних груп населення;

- культуротворча – створення та збагачення культурних цінностей, творчого розвитку дітей, підлітків і дорослих; діяльна участь в організації вільного часу населення;

- соціоорганізаційна – створення сприятливого культурного середовища, стимулювання інноваційних рухів у соціокультурній сфері; розробка та реалізація федеральних, регіональних, муніципальних та інших цільових соціально-культурних програм і технологій; організація діяльності центрів, що сприяють культурному розвитку населення; сприяння розширенню та поглибленню роботи структур додаткового освіти, розвитку народної творчості; керівництво установами, організаціями та об'єднаннями соціально-культурної сфери;

- соціопедагогічна – проведення масової інформаційно-освітньої і виховної роботи за місцем проживання; популяризація здорового способу життя; залучення людей до процесу безперервної освіти, соціально-культурної творчості і рекреативно-розважального дозвілля; соціально-культурна підтримка людей з особливостями фізичного розвитку, участь у діяльності з соціальної та соціокультурної реабілітації та адаптації осіб з поведінкою, що відхиляється; допомога в сімейному вихованні дітей [2].

Об'єктами соціально-культурної діяльності є: урядові та неурядові організації, установи, асоціації, об'єднання, фонди культури, освіти, соціальної роботи. Соціально-культурна діяльність поширюється на всі соціально-демографічні, національно-етнічні та інші групи населення.

Спеціаліст соціально-культурної діяльності відповідно до загальної та спеціальної підготовки повинен уміти здійснювати такі види професійної діяльності, як: науково-дослідна, навчально-педагогічна, виробничо-практична, науково-методична, експертно-консультаційна [1].

З огляду на те, що соціальна робота є універсальним видом діяльності, вона має міждисциплінарний характер, її методологічними принципами виступають інтегровані принципи інших наук. Їх можна розділити на кілька груп:

1. Філософські принципи, що лежать в основі всіх наук про суспільство, людину і механізмах їх взаємодії: принципи детермінізму, відображення, розвитку.

2. Загальні принципи соціальних (громадських) наук: історизму соціальної обумовленості, соціальної значущості, гносеологічного підходу, єдності свідомості і діяльності.

3. Соціально-політичні принципи виражають вимоги, обумовлені залежністю змісту та спрямованості соціальної роботи від соціальної політики держави.

4. Організаційні принципи – соціально-технологічна компетентність кадрів, принципи контролю та перевірки виконання, функціональної визначеності, єдності прав і обов'язків, повноважень і відповідальності.

5. Психолого-педагогічні принципи.

6. Специфічні принципи соціальної роботи, що визначають основні правила діяльності у сфері надання соціальних послуг населенню: принципи гуманізму, справедливості, альтруїзму, комунікативності, варіативності соціальної допомоги, гармонізації суспільних групових і особистісних інтересів та ін. [2].

Одним із перспективних напрямів роботи соціальних служб є використання екранних мистецтв у практиці соціальної роботи, у діяльності соціальних служб, реабілітаційних центрів, оздоровчих закладів для дітей з метою естетичного розвитку, формування соціального поведіння у соціумі, оздоровчо-лікувального, позитивного впливу на свідомість і психологію особистості, соціальної освіти і навчання [4].

Якщо мета кіноосвіти – досягти вибіркового ставлення до фільмів, привчити і навчити робити вибір, то мета кінопросвітницької роботи – через художні засоби кіномистецтва, аудіо-, відеокультуру, зокрема телевізійну, впливати на свідоме сприйняття інформації, художніх творів, позитивне ставлення до свого життя, поведінки, взаємостосунків з іншими людьми тощо.

Сучасний екран став «дзеркалом» складних соціальних процесів, озлобленої боротьби, протиборств, світоглядів, що відобразилось на основоположній для мистецтва проблемі – його ставленні до дійсності, ставленні до людини на екрані. Проблема образу героя як проблема ствердження людини в мистецтві завжди була полем битви різних сил і тенденцій, різних естетичних систем і концепцій. Боротьба триває за думки і почуття людини (людини на екрані і в глядацькому залі), за її ставлення до сучасної дійсності, насиченої гострими ідеологічними суперечностями і революційними перетвореннями, за світогляд героя і глядача.

Захоплення фотографією ознайомлює з технікою зйомки. Словесне переказування фільму чи його фрагмента є корисною вправою для концентрації уваги, розвитку мовлення; прилучають до кіномистецтва заняття кіноаматорством. Однак кіноаматорство лише тоді забезпечує здібність до глибокого розуміння мистецтва кіно, коли художня самостійність здійснюватиметься спільно із формуванням системи естетичних поглядів, з цілеспрямованим процесом розвитку здібності художнього сприйняття і смаку.

Емоційне безкультур'я в ставленні до людей породжує егоїзм, який є головним стрижнем байдужості, антигромадських учинків. Споживацькі настрої і є наслідком того, що окремі підлітки не переживають прагнення до моральної краси власної поведінки, вчинків, ставлення до людей.

Від культури слова до емоційної культури, від емоційної культури до культури моральних почуттів і моральних відносин – такий шлях до гармонії знань і моральності.

Останнім часом у соціальній роботі виник новий напрям, який визначається також як метод і технологія соціальної роботи, – соціально-культурна анімація.

Аніматор – спеціаліст, який організує соціальну роботу з дітьми і молоддю у вільний від навчання час шляхом залучення до рекреаційної діяльності, організації дозвілля. Завдання аніматора – соціалізація дітей та молоді через естетичне виховання, ознайомлення з цінностями вітчизняної і світової культури, формування просоціальної поведінки у процесі участі в художній творчості, культурно-мистецьких заходах. Соціально-культурна анімація орієнтована на групову і колективну форми соціальної роботи.

Кожному віковому етапу властиве своє сприйняття, своє відтворення мистецтва, фактори, які впливають на засвоєння особистістю художнього досвіду, що вимагає використання відповідних методик соціальної роботи у сфері культури.

Висновок. Методика соціально-культурної діяльності є сукупністю освітніх, розвиваючих, рекреаційних, валеологічних та інших методів, які постійно поповнюються і збагачуються через сучасний досвід, накопичений у сфері культури та освіти.

Сучасна методологія соціально-культурної діяльності засвідчує, що відсутніх якісних змін зазнають усі її принципи, цільова спрямованість, технології. Видозміни методологічного контексту визначаються формуванням феноменологічної орієнтації наукових досліджень [9].

Перспективним напрямом роботи щодо теоретико-методологічної проблематики у сфері культури є створення нових та удосконалення вже існуючих нормативних актів, які б сприяли подальшому розвитку методології соціальної роботи у сфері культури.

1. Арнольд А. И. Культура и горизонты XXI века / А. И. Арнольд // Вестник МГУКИ. – 2003. – № 1. – С. 9–18.

2. Дуликов В. З. Социальные аспекты культурно-досуговой деятельности за рубежом / В. З. Дуликов. – М.: МГУК, 2003. – С. 41–48.

3. Жаркова Л. С. Культурно-досуговая деятельность: теория, практика и методика научных исследований: учеб. пособие / Л. С. Жаркова, А. Д. Жарков, В. М. Чижиков. – М.: МГУК, 2006. – 110 с.

4. Киселева Т. Г. Основы социально-культурной деятельности: учеб. пособие / Т. Г. Киселева, Ю. Д. Красильников. – М., 2000. – 164 с.

5. Киселева Т. Г. Социально-культурная деятельность: основные тенденции развития / Т. Г. Киселева, Ю. Д. Красильников, Ю. А. Стрельцов // Актуальные проблемы социально-культурной деятельности. – М.: МГУК, 2006. – С. 14–21.

6. Культура и социум: матер. Всерос. науч.-практ. конфер. – Тюмень: Изд-во ТГУ, 2000. – 232 с.

7. Культурно-досуговая деятельность: учебник / под науч. ред. академ. РАЕН А. Д. Жаркова и проф. В. М. Чижикова. – М.: МГУК, 2004. – 461 с.

8. Мосалев Б. Г. Досуг: Методология и методика социол. исслед.: учеб. пособие / Б. Г. Мосалев. – М.: МГУ, 2001. – 96 с.

9. Социально-культурная деятельность: история, теоретические основы, сферы реализации, субъекты, ресурсы, технологии: учеб. программа. – М.: МГУКИ, 2001. – 136 с.

10. Стрельцов Ю. А. Свободное время и развитие социокультурной деятельности / Ю. А. Стрельцов // Вестн. МГУКИ. – 2003. – № 1. – С. 76–85.

Сибирная Р. И., Сибирный А. В., Хомив О. В., Зарична О. З. Социальная работа в области культуры как элемент психотерапии

Рассмотрено теоретико-методологическую проблематику социальной работы в области культуры. Установлено, что наиболее перспективными

направлениями работы социальных служб является использование экранных искусств и социально-культурная анимация. Показано, что методика и технология этой деятельности характеризуются совокупностью образовательных, развивающих, рекреационных, валеологических, анимационных и других современных методов.

Ключевые слова: психотерапия, социальная работа, социальный работник, методология, культура, искусство, киноискусство, социально-культурная анимация.

Sibirnaya R. I., Sibirny A. V., Homiv O. V., Zarichna O. Z. Social work in the field of culture as an element of psychotherapy

In today's time when a person undergoes emotional, psychological, social issues, culture contributes to the spiritual renewal of the individual. Field of culture and of social services historically closely interrelated. Thus, works of art, including art, music, literature, technical creativity have always had a significant influence on the intellectual potential of the nation, the development of emotional and sensual sphere of the individual, but also contributed to recovery, treatment, correction and recreational processes.

Emotional incivility in treating people creates selfishness, which is the backbone of indifference, anti-social behavior. Consumer sentiment is a consequence of the fact that some teenagers are not experiencing the desire for moral beauty of their own behavior, behavior, attitude towards people.

Recently, social work, a new direction, which is also called methods and techniques of social work – social and cultural animation. Animator – expert who organizes social work with children and young people in their leisure time by acquiring a recreational activity, leisure.

Each age group is characteristic of his perception, his art reproduction, their factors that affect the absorption of the individual artistic experience that requires the use of appropriate methods of social work in the field of culture.

Found that the most promising areas of social services is the use of screen arts and socio-cultural animation.

Methods of social and cultural activities is a collection of educational, developmental, recreational, valedological and other methods that are constantly replenished and enriched by modern experience gained in the field of culture and education.

Promising area of work on theoretical and methodological issues in the field of culture is the creation of new and improvement of existing regulations that would facilitate the further development of the methodology of social work in the field of culture.

Key words: psychotherapy, social work, social worker, methodology, culture, art, cinema, social and cultural animation.

Стаття надійшла 20 листопада 2014 року

Розділ V
**СУЧАСНА НАУКА
ІНОЗЕМНИМИ МОВАМИ**

Z. Ya. Kovalchuk

*Candidate of Psychological Science,
Associate professor Psychology department deputy
dean of Lviv State University of Internal Affairs*

**SOME PERSONAL CHARACTERISTICS
OF THE TEACHER AS A DETERMINANT
OF POSITIVE TEACHER INTERACTION**

In the article theoretical analysis of «emotional fortitude» concept, emotional peculiarities of personality is put into practice, factors which influence upon forming of pedagogue' emotional fortitude are determined. The author suggests his own characteristic of notion "emotional fortitude", points out to the fact that emotional culture is one of the most important components of pedagogic skill and takes the part of weighty motive force of pupil' harmonious personality forming. The author also lays the stress on the fact that emotional fortitude is a difficult and many-sided quality of pedagogue' personality.

Key words: *emotional fortitude, pedagogue, pupil, pedagogic activity, emotional peculiarities, emotional culture.*

The problem of pedagogue' emotional fortitude is rather important, as pedagogue' work belongs to the stress category and demands considerable resources of self-control, assists in the process of effective adaptation to professional activity.

Emotional fortitude is one of the structural components of pedagogic activity and is research subject of many authors, in particular: emotional component as the factor which makes positive or negative influence upon organization of educational process and progress of professional activity in the whole, in pedagogic work and creation was studied in L. M. Akhmedzianova, L. I. Bozhovych, Ph. N. Gonobolin, V. A. Kan-Kalyk, A. S. Makarenko, I. Y Synytsia, V.O. Sukhomlynsky' researches; empathic experiences in pedagogic activity control are studied enough in researches of N. V. Kuzmina, O.O Prokhorov; influence of psychical conditions over work productivity of the teacher are examined by M. D. Levitov, R. I. Khmeliuk, L. S. Shubina; the problem of pedagogues' emotional

fortitude was a research object of L. I. Buchek, L. M. Mitina, T. V. Osadcha, R. I. Khmeliuk, O. Y. Chebykin; methods of emotion regulation and self-control in pedagogic activity were investigated by I. A. Ziaziun, N. V. Samoukina, V. A. Semychenko, R. I. Khmeliuk and T. S. Yatsenko.

Regulatory role of emotions in pedagogic activity, as a whole, in the present scientific investigations is studied in detail. Nevertheless, the case studies, directed at studying of emotional regulation peculiarities of pedagogues' professional activity at tense situations are gapped practically. Also application technology and programs, directed at emotional self-control of pedagogue' work, didn't obtain enough development in such situations. Just that very fact predetermined the theme choice of our investigation.

Object of the article is to show the influence of pedagogue stability over effective cooperation with pupils.

Emotional peculiarities of a person, for whom emotional stability is characteristic, taking into consideration that pedagogue profession expects presence of developed emotions, are the weighty components.

Emotional peculiarities of a person are characterized by such indices:

- Emotional excitability- willingness decree of emotional reaction at significant for a person irritant. It is showed through irritability, lack of restraint, quick temper; feverishness; concur in sensitivity, impressionability, etc;

- Depth of emotional experience is expressed in the fact how deeply a person goes through emotions.

- Emotional rigidity- instability; it is emotion firmness, which becomes apparent after the fact that conditions have already changed and the agent gave up its activity. Emotion lability (mobility, capacity of switching over) lies in the fact that a person comes out from one emotional situation easily and confirms to another. Sometimes it determines its responsiveness, impulsiveness; it means that a person control himself badly.

- emotional stability is examined as : a) ability of not being excited in situational conditions, to smother emotional reactions, control them; b) emotional nonexcited state, non-responsiveness to emotional irritants;

- expressiveness- emotion expression of a person through facial expression (mimicry), motions, voice, motility, pantomime, speech, etc;

- emotional response- joint sensitivity, assistance; is turned out in the fact how easily, quickly and flexibly a man reacts on different influences-social events, communication process, peculiarities of partners, "business or subject reaction", etc.

- emotional optimism – pessimism [3].

Analysis of literary sources shows that there are a great number of definitions and explanations concept of emotional stability, properly speaking psychologic characteristics, which appertains to emotional sphere of personality. Emotional stability is examined, in particular, like:

- emotion achievement to optimal level of intensity (Chernikoa O. A);
- retention capacity of optimal emotional tension in conditions of competition (Bluydov Y.M.).
- necessary psychical quality in the stress conditions (Rodionov A. V);
- ability to keep up an active and high level of psychical activity, emotion content stability (Khudadov N.A., Levitov N.D.)
- set characteristic of individuality, as temperament component, important on the level with psychical activity (Olshannykova A.Y., Teplov B. M.).

Emotional stability is studied recently like personality characteristic which comes out through the presence of effective autoregulation (self-control) and is determined as the pledge success of sport, implementation activity (L. I. Buchek, T. S. Kyrylenko, O. Y. Chebykin).

The term “emotional stability” (fortitude) of pedagogue activity denoted peculiarities synthesis and quality individuality, which allows to accomplish professional activity in different emotional conditions with confidence and independently. Control emotional stability in professional pedagogic activity means to orient quickly in conditions of constant changes, to find optimal decision in the difficult non-typical situations and to keep temper and self-control [1].

Emotional stability is one of the main aspects in professional activity of pedagogue. This component is especially significant in the work with the group which includes children of different age, as emotional culture takes the part of weighty pedagogic factor of forming harmonious personality. It should be mentioned that such component of emotional culture as ability to control the own psychophysical condition in the problem aspect of efficient communication is rather important.

Emotional stability is a difficult and many-sided quality of personality. A round complex of capacities, the wide sphere of multilevel phenomenon is united here. It is an ability to resist difficulties, safe the trust in frustration situations and quite high level of the temper. “Stability” is showed in overcoming difficulties, self-assurance, inherent regulation, and pedagogue’ ability to function, accomplish self-management, develop and adapt [4].

Stability characterizes personal resource as a difficult highly organized system, ability to safe balance and stability of psychical conditions in constantly changeable life conditions or situations.

Emotional stability depends upon ability to control activity, create optimal schedule, ability to dose and support psychic obligation at the level which guarantees optimal working capacity, character activeness and progress of its fulfillment, ability to qualify correctly strength and find resources for positive conduct, follow emotional condition with open eyes.

Emotional stability in the process of pedagogic work reduces negative emotional influence, forestalls stress, assist in appearance control for actions in tense situations. It is one of psychological factors of reliability, effectiveness and success activity in different conditions of pedagogue professional work [1].

It should be accentuated that stability is the complete characteristic of personality, readiness to oppose stressor influence in difficult situations and includes capacity to stand exceeding agitation and emotional tension under influence of stress factors.

Likewise, stability is formed simultaneously with development of personal completeness and depends upon the type of nervous system of a person, his/her social experience, gained practice conduct and the level development of the principal cognitive structures of personality.

Emotional stability is held up by inherent (personal) and outside (interpersonal, social support) resources. Let analyse them briefly.

Factors of social surroundings: factors of self-rating support; fair field for self-realization and adaptation; psychological support of social entourage (emotional support of close friends, co-workers, their concrete help in business).

Personal factors. Treatment of personality: optimistic, active attitude to the life situations in the whole; philosophic (sometimes ironic) attitude to some difficult situations; self-assurance, self-support in relations with other people, the enmity absence, confidence and open negotiation, sense of social belonging; status correspondence in the group and society; highly enough self-appraisal; coordination of “I”- real and “I”-ideal.

Consciousness of personality: trust (confidence in different its forms-faith in achievement of set goals).

Existence definiteness is the understanding, meaning of life concept, the sense of activity and behaviour; life managing; realization of social belonging to a certain group.

Knowledge and experience: understanding of life situation and opportunity to predict; efficient judgment in the version of life situations; structured experience of difficult situations overcoming.

Conduct and activity: employment of effective means of difficulties overcoming; activity in conduct and the work [4].

Peregonychuk N.V. mentions that emotional stability is the personal quality and includes such aspects as stability, steadiness and resistance [4].

Emotional stability should be examined like regulation, balance of stability and changes of personality. Stability is showed in the basic life principles and goals, dominating motives, behaviour strategies, reaction in the typical situations. Variability is found in motives behaviour, appearance of new conduct means, the new methods of activity, presenting of some new forms of reaction in different situations. Harmonious unity of personality and dynamic stability, which complement one another, forms the basis of emotional stability.

The life of personality is built on the ground of stability; the life goal achievement is impossible without this fact. It supports and strengthens self-appraisal, assists in perception like personality and individuality. Dynamics personality adaptation is connected closely with development and existence of personality. Development is impossible without changes which are in separate spheres and personality in the whole; they are stipulated at the same time by inner dynamic and surrounding influence. As a matter of fact, development of personality is totality of its changes.

Balance is an ability to determine the efforts level with resources of its state of mind and organism. The level of efforts is always stipulated not only for stress and outside conditions but also for subjective interpretation, estimate. Steadiness is showed in ability to minimize negative influence of subjective component in effort arising, possibility to hold the effort in some limits. Steadiness is also an ability to avoid extremes; it means to be tactful to different aspects of professional activity, not indifferent but not to react emotionally at the same time, with hyper-excitability.

Resistance is an ability to oppose the fact which stints liberty of conduct, liberty of choice both in separate decisions and walks of life choice in the whole. Personal self-sufficiency in the aspect of freedom against dependence (chemical, inter-action, accentuated one-way conduct activity) is an important side of resistance.

Abolin L. M. considers emotional resistance an ability of productive activity, realized in the tense conditions [1].

The main criterion of emotional fortitude for many of scholars is efficiency activity in emotional situation. Daily cooperation of pedagogue with pupils is characterized by emotional condition; that's why we can affirm that emotional fortitude of pedagogue is an ability to solve successfully difficult and important tasks during the strained situation.

So, emotional fortitude is an ability to press emotional reactions, it means "willpower", which is found in tolerance, self-control, tenacity; all these facts predetermine stability and effectiveness of the work.

We conform to Platonov K. statement that emotional fortitude can be divided into emotional-volitional (degree of resolute master of emotions), emotional-motive (stability of psychomotor response) and emotional – sensory (fortitude of sensory actions) [3].

We can characterize the notion “emotional fortitude”, basing on theoretic analysis of the problem, like an integration peculiarity of individuality, which is characterized by interaction of emotional, resolute, intellectual and motivation components of psychical activity; they guarantee an optimal successful gaining the aim in difficult emotional situation. Exactly this feature of personality must assist for successful educational work execution, secure effective cooperation between all participants, pedagogues and pupils in particular. The present researches confirm that there is no “general” emotional fortitude. This stability will be different at various emotional factors. Thus pedagogue is the key figure in the system of education; his/her personality and conduct puts into practice the huge educational and psychological influence. The health of present youth and future of Ukraine depends upon mental health of pedagogue. Peculiarity of pedagogic work is emotional tension. Numerous emotional features bear both objective and subjective character. Situations of emotional business, connected with the high level of affective fortitude, disorganize pedagogic activity, which belongs to creative and difficult kinds of activity. Pedagogue meets in a daily work necessity to control emotional conditions, which calls for the problem of research of the most effective means of pedagogue’ emotional regulation and self-regulation at the exert situations of professional work. Exactly this problem is in need of our further detail study.

Literature:

1. Abolin L. M. Psychologic mechanisms of a personal emotional fortitude: monograph / Lev Abolin- Kazanj, 1987. – 262 p.
2. Difficulties in education: nature, reasons, rehabilitation: manual for social pedagogues and practical psychologists of educational institutions/ edited by Poliakova O. M. – Sumy: university manual, 2009. – 346 p.
3. Peregonchuk N. V. The problem of emotional fortitude in professional work of pedagogue / N. V. Peregonchuk // The problem of general and pedagogic psychology, v. XII, p. 4. – P. 322–331.
4. Platonov K. K., Golubiev G. G. Psychology: manual / K. K. Platonov, G. G. Golubiev. – Moscow: High school, 1973. – 247 p.

Ковальчук З. Я. Некоторые личностные особенности педагога как детерминанта позитивного педагогического взаимодействия

В статье осуществлен теоретический анализ понятия «эмоциональная устойчивость», проанализированы эмоциональные свойства личности,

определены факторы, влияющие на формирование эмоциональной устойчивости педагога. Автор предлагает собственную характеристику понятия «эмоциональная устойчивость», указывает на то, что эмоциональная культура является одним из важнейших компонентов педагогического мастерства и выступает важным фактором формирования гармоничной личности ученика. Также отмечает, что эмоциональная устойчивость является сложным и многогранным качеством личности педагога.

Ключевые слова: *эмоциональная устойчивость, педагог, ученик, педагогическая деятельность, эмоциональные свойства, эмоциональная культура.*

Ковальчук З. Я. Деякі особистісні характеристики педагога як детермінанта позитивної педагогічної взаємодії

У статті автор вказує на те, що емоційна культура як особистісна характеристика є одним з найважливіших компонентів педагогічної майстерності та виступає вагомим чинником формування гармонійної особистості учня. Вона характеризується емоційною збудливістю, глибиною переживання емоцій, емоційною ригідністю – лабільністю, емоційною стійкістю, експресивністю, емоційним відгуком. У науковому дослідженні здійснено теоретичний аналіз поняття «емоційна стійкість», проаналізовано емоційні властивості особистості, визначено чинники, які впливають на формування емоційної стійкості педагога. Також наголошує на тому, що емоційна стійкість є складною і багатогранною якістю особистості педагога. Зокрема емоційну стійкість підтримують внутрішні (особистісні) і зовнішні (міжособистісні, соціальна підтримка) ресурси. Головним критерієм емоційної стійкості є ефективність діяльності в емоціогенній ситуації. Оскільки щоденна взаємодія вчителя з учнями характеризується напруженим емоційним станом, то емоційна стійкість педагога – це здатність успішно розв'язувати складні та відповідальні завдання в напруженій емоціогенній ситуації. Опіраючись на теоретичний аналіз проблеми емоційної стійкості автор статті дане поняття охарактеризовує як інтегративну властивість особистості, яку характеризує взаємодія емоційних, вольових, інтелектуальних і мотиваційних компонентів психічної діяльності особистості, котрі забезпечують оптимальне успішне досягнення мети діяльності в складній емоційній ситуації.

Ключові слова: *емоційна стійкість, педагог, учень, педагогічна діяльність, емоційні властивості, емоційна культура.*

Стаття надійшла 18 червня 2014 року

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

ЗАХИСТИ ДИСЕРТАЦІЙ

24 червня 2014 року на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.453.01 в Інституті психології імені Г. С. Костюка НАПН України відбувся захист дисертації на здобуття наукового ступеня доктора психологічних наук заступника декана факультету психології Львівського державного університету внутрішніх справ **Ковальчук Зоряни Ярославівни** на тему «Генетико-психологічні засади оптимізації педагогічної взаємодії в освітніх закладах різного типу» за наукової консультації доктора психологічних наук, професора, дійсного члена НАПН України Максименка Сергія Дмитровича.

* * *

25 червня 2014 року на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.453.01 в Інституті психології імені Г. С. Костюка НАПН України відбувся захист дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук старшого викладача кафедри психології управління факультету психології Львівського державного університету внутрішніх справ **Угрин Ольги Георгіївни** на тему «Сімейна ідентифікація як чинник психологічної готовності до професійної самореалізації особистості студента» за наукового керівництва доктора психологічних наук, професора, дійсного члена НАПН України Максименка Сергія Дмитровича.

* * *

Редколегія Наукового вісника вітає З. Я. Ковальчук і О. Г. Угрин із успішним захистом дисертацій і бажає плідної науково-педагогічної діяльності.

ТЕОРЕТИКО-ПРИКЛАДНІ ЗАСАДИ КОНСТРУКТИВНОЇ ВЗАЄМОДІЇ ПОЛІЦІЇ (МІЛІЦІЇ) І НАСЕЛЕННЯ В СОЦІУМІ

Сучасний стан політичних перетворень, модернізація соціально-політичних, організаційно-правових засад функціонування системи МВС України, утвердження верховенства права, курс держави на євроінтеграцію детермінують відхід від радянської моделі і потребу в переході від карального до соціально-сервісного змісту її діяльності. Реформування органів внутрішніх справ в Україні сприятиме реалізації новітньої концепції міліцейської служби – «служіння громадськості», демократизації суспільного життя, поверненню довіри населення до міліції, гуманізації діяльності працівників органів внутрішніх справ України.

Сьогодні реформування органів внутрішніх справ України є вкрай необхідним, позаяк активізація процесів модернізації проходження державної служби вимагає зміни вектора діяльності правоохоронців до європейських стандартів. Європейський вибір України ставить перед керівництвом МВС України завдання щодо реформування правоохоронних органів у деполітизований і демілітаризований інститут, діяльність якого ґрунтується на принципах верховенства права, що сприятиме реалізації конституційних прав і свобод людини і громадянина. Така реформа повинна здійснюватися у контексті реалізації державної кадрової політики в ОВС України, шляхом модернізації правоохоронних органів.

Реалії сьогодення постійно підвищують вимоги до персоналу органів внутрішніх справ України. Ці вимоги особливо зросли на сучасному етапі розвитку суспільства, коли завдання органів внутрішніх справ України стають дедалі складнішими, багатовимірними та відповідальними.

Докорінні зміни у соціально-економічному середовищі функціонування органів внутрішніх справ України, складні та неоднозначні процеси, що тривають у сучасному суспільстві, потребують вжиття адекватних заходів реагування щодо вдосконалення організації управління органами внутрішніх справ України.

Нинішня складна соціально-економічна та політична ситуація в Україні і в світі сприяє формуванню у населення підвищеної тривож-

ності та конфліктності. Це ускладнює характер взаємостосунків між людьми, впливає на їх ставлення один до одного і до себе, суспільства й до світу загалом, унаслідок чого збільшується чисельність конфліктних ситуацій.

На тлі суспільних негараздів в Україні спостерігається недостатньо конструктивна взаємодія міліції з населенням і низка проблем, пов'язаних із цим, зокрема:

- існує протиставлення інтересів широких прошарків законослухняного населення інтересам міліції, орієнтованої, як і раніше, на захист правлячої еліти, власних відомчих інтересів, ніж простих громадян;

- існує несприятливий стереотип сприйняття представників міліції як воєнізованого карального органу серед населення, яке вважає за краще уникати контактів із міліцією;

- представники міліції не завжди мають необхідну підготовку й особистісну готовність до взаємодії з населенням на принципах співпраці і довіри.

Це відображається на соціально-психологічному стані суспільства, зокрема у такій його складовій, як ставлення населення до діяльності міліції. На часі – встановлення і підтримка стосунків міліції з населенням на принципах довіри і порозуміння, налагодження ефективності діяльності правоохоронної галузі

Проблеми у взаємодії міліції з населенням не можуть залишатися поза увагою як юристів-дослідників, так і науковців у сфері психології управління. Необхідне здійснення соціально-психологічних досліджень у сфері безконфліктних взаємовідносин, розробка технологій управління ними, розвиток різних напрямів психологічної допомоги учасникам конфліктних ситуацій, корекції деструктивної поведінки працівників органів внутрішніх справ.

Психологів у сфері професійної діяльності, окрім психології конфлікту в системі «правоохоронець – громадянин», цікавить механізм формування стереотипів оцінки міліції, психологічні чинники формування довіри, громадської думки, іміджу, а також функціонування каналів впливу інформаційної системи на психіку індивіда.

У науково-практичному семінарі взяли участь науковці-юристи, психологи і соціологи, представники практичних підрозділів зі служб з охорони громадського порядку, психологічного забезпечення (71 особа), які розглянули питання:

- психосоціальні виміри та психологічні детермінанти партнерства міліції (поліції) і населення в умовах трансформації і модернізації правоохоронної системи;

– соціально-психологічні особливості комунікації між поліцією (міліцією) і громадянами як елемент інтеграції та дезінтеграції соціуму;

– професійний психологічний відбір працівників ОВС як гарантія підготовки до служби правоохоронця-комунікатора. Забезпечення психологічного супроводження особового складу ОВС;

– психотренінгові технології в системі підготовки працівників міліції (поліції) до конструктивної взаємодії з населенням.

Учасники науково-практичного семінару зробили висновок про те, що система органів внутрішніх справ потребує трансформації та модернізації у сфері встановлення і підтримки конструктивних стосунків міліції з населенням, від чого значною мірою залежить ефективність боротьби зі злочинністю. З огляду на це, необхідно передбачити:

1. Психологічне забезпечення кадрової роботи в ОВС для поліпшення діяльності працівників міліції (профвідбір, супроводження і вихід на пенсію) і створення системи стимулів дотримання законності та правопорядку.

2. Підвищення комунікативної компетентності працівників міліції, насамперед тих служб, що є «візитною карткою» ОВС шляхом проведення тренінгів різного спрямування.

3. Налагодження психокорекційної та консультаційної роботи відомчих психологічних служб у випадку деструктивних проявів у взаємодії населення з представниками міліції.

4. Урахування впливу соціально-психологічних чинників на формування громадської думки щодо діяльності органів внутрішніх справ, виявлення стереотипів і рівня поінформованості населення про роботу міліції, механізмів формування довіри до неї.

5. Цілеспрямоване використання піар-технологій, прийомів психологічного впливу у висвітленні інформації про діяльність міліції в засобах масової інформації.

6. Вивчення за допомогою соціально-психологічних методів і формування системи мотивів з метою заохочення мешканців до охорони громадського порядку й заходів профілактики та розслідування злочинів.

7. Налагодження тісної співпраці з органами місцевого самоврядування з метою налагодження конструктивного спілкування громадян з охоронцями правопорядку.

8. Використання зарубіжного досвіду в налагодженні зв'язків міліції з громадськістю.

Учасники науково-практичного семінару

НАШІ АВТОРИ

- Бамбурак Н. М.** кандидат психологічних наук, доцент кафедри практичної психології факультету психології Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Баранюк Н. І.** викладач кафедри практичної психології факультету психології Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Богучарова О. І.** кандидат психологічних наук, доцент кафедри психологічної, судової медицини та психіатрії Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка.
- Борисенко О. М.** кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології управління факультету психології Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Газда І. І.** викладач кафедри педагогіки і соціальної роботи факультету психології Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Єсімов С. С.** кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри конституційного, адміністративного та міжнародного права юридичного факультету Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Жидецький Ю. Ц.** кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник, завідувач кафедри педагогіки і соціальної роботи факультету психології.
- Зарічна О. З.** кандидат біологічних наук, старший науковий співробітник лабораторії рикеційних інфекцій НДІ епідеміології і гігієни.
- Зубрицька-Макота І. В.** кандидат психологічних наук, доцент кафедри практичної психології факультету психології Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Калька Н. М.** доцент кафедри практичної психології факультету психології Львівського державного університету внутрішніх справ.

- Карпенко Є. В.** кандидат психологічних наук, доцент кафедри практичної психології факультету психології Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Кісіль З. Р.** декан факультету психології Навчально-наукового інституту права, психології та економіки Львівського державного університету внутрішніх справ, доктор юридичних наук, професор, академік АНВО України.
- Ковалів М. В.** кандидат юридичних наук, професор, завідувач кафедри конституційного, адміністративного та міжнародного права юридичного факультету Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Коваль О. С.** магістр психології.
- Ковальчук З. Я.** доктор психологічних наук, заступник декана факультету психології з навчально-методичної роботи Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Козирєв М. П.** кандидат філософських наук, професор кафедри педагогіки і соціальної роботи факультету психології Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Кудрик Л. Г.** кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри життєвих компетентностей Львівського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти.
- Кузьо Л. І.** викладач кафедри іноземних мов Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Левицька Г. Р.** магістр психології.
- Легендзевич Г. Я.** викладач кафедри практичної психології факультету психології Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Лисак В. М.** кандидат педагогічних наук, доцент кафедри філософії і культури Львівської комерційної академії.
- Лозинський О. М.** старший викладач кафедри психології управління факультету психології Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Макаренко С. С.** кандидат психологічних наук, доцент кафедри практичної психології та педагогіки,

- доцент Інституту психології та соціальної роботи Львівського державного університету безпеки життєдіяльності.
- Макарчук Н. О.** кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник, заступник директора з науково-експериментальної роботи Інституту спеціальної педагогіки НАПН України.
- Малинович Л. М.** викладач кафедри педагогіки і соціальної роботи факультету психології Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Наугольник Л. Б.** кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри практичної психології факультету психології Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Семенів Н. М.** кандидат психологічних наук, доцент, професор кафедри практичної психології факультету психології Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Сибірна Р. І.** доктор біологічних наук, професор, професор кафедри педагогіки і соціальної роботи факультету психології Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Сибірний А. В.** кандидат біологічних наук, доцент, доцент кафедри менеджменту економічного факультету Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Сурмяк Ю. Р.** кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри педагогіки та соціальної роботи факультету психології Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Хомів О. В.** кандидат економічних наук, доцент кафедри економіки і економічної безпеки економічного факультету Львівського державного університету внутрішніх справ.

ЗМІСТ

Розділ I **ПСИХОЛОГІЧНИЙ СУПРОВІД ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПРАВООХОРОНЦІВ**

Баранюк Н. І. Соціально-психологічні особливості розвитку організаційної культури у правоохоронних органах в умовах кризового суспільства.....	3
Газда І. І. Аналіз психологічних складових професійної надійності працівників органів внутрішніх справ.....	15
Єсімов С. С. Формування професійно важливих якостей міліціонерів підрозділу із супроводу поїздів у процесі їхньої діяльності.....	24
Кісіль З. Р. Професійна деформація працівників органів внутрішніх справ України: історіографія та феноменологія.....	33
Наугольник Л. Б. Індивідуальні особливості поведінкової активності керівників ОВС у стресових умовах.....	45

Розділ II **АКТУАЛЬНІ ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ**

Борисенко О. М. Психолого-педагогічні засади формування позитивного ставлення батьків до дітей з аутизмом.....	56
Жидецький Ю. Ц. Психолого-педагогічні аспекти формування дивергентного мислення у студентів.....	65
Карпенко Є. В. Правові колізії розвитку психотерапії в Україні.....	74
Козирєв М. П. Психологічні особливості інтелектуального розвитку підлітків.....	81
Кузьо Л. І. Взаємозв'язок між часовою перспективою та мотивацією вивчення англійської мови студентів, які вивчають її як дисципліну спеціалізації.....	91

Легендзевич Г. Я. Особиста рефлексія як складова процесу подолання криз професійного становлення майбутніх психологів.....	103
Лисак В. М. Виховна концепція родини в житті та творчості Ганни Барвінок.....	113
Макаренко С. С. Психологічні особливості професійно-управлінського самовизначення майбутнього керівника.....	123
Малинович Л. М. Корекційна спрямованість психологічної діагностики стану сформованості готовності до навчання.....	132
Сурмяк Ю. Р., Кудрик Л. Г. Психолого-педагогічні перспективи самовиховання особистості у навчальному закладі.....	141

Розділ III

КОМУНІКАТИВНІ ПРОЦЕСИ У СУЧАСНІЙ ПСИХОЛОГІЧНІЙ НАУЦІ

Богучарова О. І. Розвиток комунікативної толерантності як системотвірної складової психологічного здоров'я психолога-практика та соціального працівника.....	152
Зубрицька-Макота І. В., Коваль О. С. Формування комунікативних і лідерських якостей керівника.....	162
Ковалів М. В. Окремі аспекти розвитку комунікативної компетентності співробітників кримінальної міліції органів внутрішніх справ України.....	171
Семенів Н. М. Етностереотипи як психологічний феномен у структурі міжетнічних взаємин.....	179

Розділ IV

ПРОВІДНІ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Бамбурак Н. М. Особливості соціально-психологічної адаптації колишніх ув'язнених.....	190
Калька Н. М., Левицька Г. Р. Психологічні характеристики дауншифтингу як соціально-психологічного феномена.....	200

Лозинський О. М. Соціально-психологічні чинники відтворення корупційоюгенної політичної культури.....	208
Макарчук Н. О. Специфіка особистісних засобів саморегуляції підлітків із порушеннями розумового розвитку.....	221
Сибірна Р. І., Сибірний А. В., Хомів О. В., Зарічна О. З. Соціальна робота у сфері культури як елемент психотерапії.....	231

Розділ V

СУЧАСНА НАУКА ІНОЗЕМНИМИ МОВАМИ

Kovalchuk Z. Ya. Some personal characteristics of the teacher as a determinant of positive teacher interaction.....	238
НАУКОВЕ ЖИТТЯ.....	245
НАШІ АВТОРИ.....	249

СОДЕРЖАНИЕ

Раздел I

ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ СОПРОВОЖДЕНИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПРАВООХРАНИТЕЛЕЙ

Баранюк Н. И.

Социально-психологические особенности развития организационной культуры в правоохранительных органах в условиях кризисного общества..... 3

Газда И. И.

Анализ психологических составляющих профессиональной надежности работников органов внутренних дел..... 15

Есимов С. С.

Формирование профессионально важных качеств милиционеров подразделения по сопровождению поездов в процессе их деятельности..... 24

Кисиль З. Р.

Профессиональная деформация работников органов внутренних дел Украины: историография и феноменология..... 33

Наугольник Л. Б.

Индивидуальные особенности поведенческой активности руководителей МВС в стрессовых условиях..... 45

Раздел II

АКТУАЛЬНЫЕ ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ

Борисенко О. М.

Психолого-педагогические основы формирования положительного отношения родителей к детям с аутизмом..... 56

Жидецкий Ю. Ц.

Психолого-педагогические аспекты формирования дивергентного мышления в студентах..... 65

Карпенко Е. В.

Правовые коллизии развития психотерапии в Украине..... 74

Козырев Н. П.

Психологические особенности интеллектуального развития подростков..... 81

Кузьо Л. И.

Взаимосвязь между часовой перспективой и мотивацией изучения английского языка студентами, которые изучают его как дисциплину специализации.....91

Легендзевич Г. Я.

Личностная рефлексия как составляющая процесса преодоления кризисов профессионального становления будущих психологов.....103

Лысак В. М.

Воспитательная концепция семьи в жизни и творчестве Анны Барвинок.....113

Макаренко С. С.

Психологические особенности профессионально-управленческого самоопределения будущего руководителя.....123

Малинович Л. Н.

Коррекционная направленность психологической диагностики состояния сформирования готовности к обучению.....132

Сурмяк Ю. Р., Кудрик Л. Г.

Психолого-педагогические перспективы самовоспитания в учебном заведении.....141

Раздел III

**КОММУНИКАТИВНЫЕ ПРОЦЕССЫ
В СОВРЕМЕННОЙ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ НАУКЕ**

Богучарова Е. И.

Развитие коммуникативной толерантности как системообразующей составляющей психологического здоровья психолога-практика и социального работника.....152

Зубрьцкая-Макота И. В., Коваль О. С.

Формирование коммуникативных и лидерских качеств руководителя.....162

Ковалив М. В.

Отдельные аспекты развития коммуникативной компетентности сотрудников криминальной милиции органов внутренних дел Украины.....171

Семенов Н. М.

Этностереотипы как психологический феномен в структуре межэтнических отношений.....179

Раздел IV

**ВЕДУЩИЕ СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ
ИССЛЕДОВАНИЯ**

Бамбурак Н. М.

Особенности социально-психологической адаптации прежних заключенных.....190

Калька Н. М., Левицкая Г. Р. Психологические характеристики дауншифтинга как социально-психологического феномена.....	200
Лозинский О. М. Социально-психологические факторы воспроизводства коррупционной политической культуры.....	208
Макарчук Н. А. Специфика личностных средств саморегуляции подростков с нарушениями умственного развития.....	221
Сибирная Р. И., Сибирный А. В., Хомив О. В., Зарична О. З. Социальная работа в области культуры как элемент психотерапии.....	231

Раздел V

СОВРЕМЕННАЯ НАУКА ИНОСТРАННЫМИ ЯЗЫКАМИ

Kovalchuk Z. Ya. Some personal characteristics of the teacher as a determinant of positive teacher interaction.....	238
НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ	245
НАШИ АВТОРЫ	249

CONTENTS

Section I

PSYCHOLOGICAL SUPPORT OF PROFESSIONAL ACTIVITIES OF LAW ENFORCEMENT AGENCIES

Baraniuk N. I.

Social and psychological characteristics of organizational culture
development of law enforcement agencies under the conditions
of crisis society.....3

Gazda I. I.

Analysis of psychological constituents of professional reliability of workers
of internal affairs bodies.....15

Yesimov S. S.

Formation of professionally important qualities of police of trains support
unit in the course of their activities.....24

Kisil Z. R.

Professional deformation of law enforcement workers of Ukraine:
historiography and phenomenology.....33

Naugol'nik L. B.

Individual features of behavioral activity of leaders of law enforcement
bodies in stressful situations.....45

Section II

ACTUAL PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL PROBLEMS

Borysenko O. M.

Psychological and pedagogical principles of building a positive attitude
to parents of children with autism.....56

Zhydetsky J. C.

Psychological and educational aspects of divergent thinking in students.....65

Karpenko E. V.

Legal aspects of psychotherapeutic practice.....74

Kozyrev M. P.

Psychological features of the intellectual development of teenagers.....81

Kuzo L. I.

The relationship between time perspective and motivation of learning
English by students studying it as a subject of specialization.....91

Lehendzevych H. Ya.

Transformational reflection as a part of the process of crisis management
in professional formation of future psychologists.....103

Lisak V. M.

Educational conception of family in life and творчести of Hanna Barvinok.....113

Makarenko S. S.

Psychological Characteristics of Professional and Administrative
Self-Determination of Future Manager.....123

Malynovych L. M.

Correctional Orientation of Psychological Diagnostics of the State
of Readiness for Studying.....132

Surmyak Y. R., Kudryk L. G.

Psychological and pedagogical perspectives of person's self-education
in educational establishment.....141

Section III

COMMUNICATION PROCESSES IN MODERN PSYCHOLOGICAL SCIENCE

Bogucharova Ye. I.

Development of communicative tolerance as the system constituent
of psychological health of practical psychologist and social worker.....152

Zubryts'ka-Makota I. V., Koval' O. S.

The formation of communicative and leadership qualities of a leader.....162

Kovaliv M. V.

Some aspects of the communicative competence development
of the criminal police workers of Internal Affairs of Ukraine.....171

Semeniv N. M.

Ethnic stereotypes as a psychological phenomenon in the structure
of inter-ethnic relations.....179

Section IV

LEADING SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL RESEARCH

Bamburak N. M.

The social-psychological adaptation features of former prisoners.....190

Kal'ka N. M., Levyts'ka H. R.

The psychological characteristics of downshifting as a socio-psychological
phenomenon.....200

Lozyns'kyi O. M.

Socio-psychological factors of reproduction corruptogenic political culture.....208

Makarchuk N. O.

The specificity of personal self-regulation means of the adolescents with
intellectual disabilities.....221

Sibirnaya R. I., Sibirny A. V., Homiv O. V., Zarichna O. Z.

Social work in the field of culture as an element of psychotherapy.....231

Section V

MODERN SCIENCE FOREIGN LANGUAGES

Kovalchuk Z. Ya.

Some personal characteristics of the teacher as a determinant of positive
teacher interaction.....238

SCIENTIFIC LIFE.....245

OUR AUTHORS.....249

**Вимоги до оформлення та подання статей у Науковий вісник
Львівського державного університету внутрішніх справ,
згідно з Положенням про організацію редакційно-видавничої роботи
Львівського державного університету внутрішніх справ,
затвердженим наказом № 447 від 29 грудня 2011 р.**

Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ – це збірник наукових праць (статей), у якому публікуються матеріали й результати теоретичних та експериментальних досліджень наукових, науково-педагогічних працівників, здобувачів, ад’юнктів, аспірантів університету.

У Віснику можуть бути опубліковані аналогічні дослідження представників інших вищих навчальних закладів МВС і МОН України, практичних працівників органів внутрішніх справ, інших правоохоронних структур за відповідним клопотанням.

Автор має право на публікацію в одному випуску Вісника один раз; другий раз (навіть у співавторстві) – у виняткових випадках, за спеціальним рішенням редколегії.

Вісник видається у трьох серіях – юридичній, економічній і психологічній.

Вимоги до статей

До публікації приймаються рукописи наукових статей, що **відповідають тематичній спрямованості (серії) збірника.**

Рукописи статей, відповідно до постанови Президії ВАК України від 15.01.2003 р. № 7-05/1, **мають містити:**

- індекс УДК;
- прізвище, ім’я, по батькові автора та назву статті українською, російською, англійською мовами;
- анотації статті українською, російською та англійською (не менше 500 знаків);
- ключові слова українською, російською, англійською;
- такі структурні елементи:

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв’язок з важливими практичними або теоретичними завданнями (5–10 рядків).

Мета статті і завдання, які необхідно вирішити для її досягнення.

Стан дослідження. Охоплює аналіз останніх досліджень та публікацій, на які спирається автор; виокремлюються невирішені частини загальної проблеми, яким присвячена стаття. Цьому слід приділити належну увагу, адже саме на підставі аналізу публікацій попередників автор може фахово сформулювати мету своєї наукової розробки.

Виклад основних положень. Ця частина у рукописі охоплює майже 90% його обсягу. Тут автор має висвітлити окреслену в назві тему на підставі власних досліджень, аналітичних спостережень чи роздумів щодо висловлених іншими науковцями гіпотез, положень. Під час такого аналізу, звичай, вказуються підходи інших дослідників, тому важливо належно їх цитувати, зазначаючи посилання. Вони у тексті подаються у квадратних дужках, де вказується порядковий номер джерела і цитованої сторінки (наприклад [12, с. 17]).

Висновки. Завершальна частина рукопису статті має відображати підсумок розглянутих, обґрунтованих, запропонованих автором в основному тексті положень, гіпотез, рекомендацій.

Список використаних джерел подається наприкінці тексту, має бути оформлений відповідно до державних стандартів. Повинен охоплювати всі наведені в тексті посилання. Джерела подаються в порядку згадування їх у статті.

Обсяг рукопису статті не повинен перевищувати 0,5 друк. авт. арк. (12 сторінок машинописного тексту); текст має бути набраний через 1,5 інтервала і віддрукований на папері формату 210x297,5 мм (A4), на сторінці – не більше 30-ти рядків, кегель 14 пт. Поля навколо тексту – по 2 см з усіх боків.

Рукопис має бути підписаний автором.

Стаття подається зі супровідними документами:

– для авторів без наукового ступеня – із завіреною позитивною рецензією фахівця з науковим ступенем і витягом із протоколу засідання кафедри про рекомендацію статті до друку;

– довідкою про автора (авторів): прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, вчене звання, місце роботи, посада, контактний телефон, електронна адреса;

- електронним варіантом статті;
- для авторів, які не є працівниками ЛьвДУВС, – квитанцією про оплату публікації на розрахунковий рахунок університету:

Код ЄДРПОУ **08571995**

МФО **825014**

ГУДКСУ у Львівській області

р/р **31255201100729**

Вартість: 25,04 грн / 1 стор.

Призначення платежу: за публікацію у збірниках наукових праць.

Примітка:

Рукописи, подані з порушенням зазначених вимог і суттєвими мовностилістичними огріхами, до друку не приймаються.

Редакційна колегія зберігає за собою право, в разі необхідності, скорочувати і редагувати тексти статей або відхиляти їх від опублікування.

Телефон для довідок:

Відповідальний секретар –

Козирєв Микола Петрович: тел. моб. +380 (98) 319 55 92.

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

НАУКОВИЙ
ВІСНИК
ЛЬВІВСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Серія психологічна

Випуск 2

Редактор

А. С. Кузьмич

Редактор текстів англійською

І. Ю. Сковронська

Комп'ютерна верстка

Н. М. Лесь

Друк

Н. Я. Ганущак

Підписано до друку 01.12.2014 р.
Формат 60×84/16. Папір офсетний. Умовн. друк. арк. 15,35.
Тираж 100 прим. Зам. 114-14.

Львівський державний університет внутрішніх справ
Україна, 79007, м. Львів, вул. Городоцька, 26.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 2541 від 26 червня 2006 р.